

ANALIZA SOCIJALNIH MREŽA

Urednici: Valentina Sokolovska i Marko Škorić

1

Recenzenti:
Slobodan Antić
Ivana Spasić
Emilija Nikolić Đurić

Dizajn sloga i korica:
Dušan Marinković

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Библиотека Матице српске, Novi Sad

303.682(082)
316(082)

ANALIZA SOCIJALNIH MREŽA I
urednici Valentina Sokolovska i Marko Škorić. -
Novi Sad : Filozofski fakultet,
Odsek za sociologiju, 2011 (Novi Sad). -
162 str.

ISBN 978-86-6065-085-8

COBISS.SR-ID 267976967

Način pristupa (URL):
http://digitalnabiblioteka.tk/components/com_booklibrary/ebooks/analiza.pdf

Izdavač:
Filozofski fakultet u Novom Sadu
Odsek za sociologiju

Publikovanje ovog zbornika finansiralo je
Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije

ANALIZA SOCIJALNIH MREŽA I

Urednici:
Valentina Sokolovska i Marko Škorić

Novi Sad
2011

SADRŽAJ

PREGOVOR	7
RAZVOJ ANALIZE SOCIJALNIH MREŽA Marko Škorić Aleksej Kišjuhas	11
SOCIOMETRIJA - PRETEČA ANALIZE SOCIJALNIH MREŽA Valentina Sokolovska	68
TEORIJSKE OSNOVE SOCIJALNOG KAPITALA Ana Bilinović Gordana Tripković	86
DRUŠTVENA MREŽA I KOMUNITARNO PRAVO Radivoj Stepanov Ana Nešić	105
SOCIJALNA INTEGRACIJA MLADIH – PRETPOSTAVKE ZA DRUŠTVENO DELOVANJE I ORGANIZOVANJE Olivera Knežević Florić	117
ISTORIJA DOGAĐAJA I DRUŠTVENE NAUKE Katarina Čobanović	136
ETIČNOST U ISTRAŽIVANJIMA DRUŠTVENIH MREŽA Bojana Komaromi	147

PREDGOVOR

Popularnost koju teorija i analiza socijalnih mreža dobijaju, kako među sociolozima, antropolozima, tako i među ostalim istraživačima društvenih i prirodnih nauka, u proteklih nekoliko decenija nesumnjivo raste. Razlog je u tome što ova teorija nudi drugačiji pristup u odgovorima na stare sociološke teme – kakvi su društveni odnosi, obrasci i implikacije koji stvaraju socijalni entiteti. Zato Škorić i Kišjuhas u svom radu „Razvoj analize socijalnih mreža“ s pravom upozoravaju da ova teorija i nije u tolikoj meri nova kao što se mnogima čini, već da je ona pre (re)formulacija osnovnih koncepata sociologije, poteklih još od njenih osnivača. Takođe, autori jasno ukazuju na činjenicu da ideja o mrežama ne potiče samo iz jedne nauke, već da postoji nekoliko intelektualnih koloseka na kojima se taj razvoj odvijao.

Korist koju nudi koncept socijalnih mreža, u teorijskom i empirijskom pogledu, vremenom je prepoznata od strane mnogih naučnika. Ono što analizu socijalnih mreža izdvaja iz grupe ostalih socioloških teorija upravo je njena široka empirijska primena, potkrepljena statističkim tehnikama i kompjuterskim programima koji su se samo u tu svrhu razvijali. Možda najveću zahvalnost za popularizaciju i interdisciplinarni pristup teorija socijalnih mreža duguje Jakobu Morenu. Njegovo istraživačko iskustvo pomoglo je pri formulisanoju prvih sociometrijskih tehnika koje čine osnov za savremenije matematičke i statističke koncepte. Pored toga, Moreno je među prvima uvideo potrebu za interdisciplinarnim pristupom u bavljenju socijalnim mrežama. Na njegovu ulogu i značaj u razvoju analize socijalnih mreža ukazuje Sokolovska, u tekstu „Sociometrija – preteča analize socijalnih mreža“.

Teoriju socijalnih mreža karakteriše i bliska saradnja sa drugim teorijskim konceptima. Ukoliko se socijalna mreža posmatra (i) kao resurs, onda je jasno da je sa njom neraskidivo povezan i pojam socijalnog kapitala. Iz ove saradnje proizašle su plodne implikacije korisne kako za sociologiju, tako i za ekonomiju. Na njih upućuju Bilinović i Tripković u radu „Teorijske osnove socijalnog kapitala“, u kojem posebnu pažnju posvećuju identifikovanju osnovnih dimenzija socijalnog kapitala, analizi njegovih (pod)tipova i naročito odnosu socijalnog kapitala i socijalnih mreža.

Rečeno je da teorija i analiza socijalnih mreža ima zaista široku primenu i u novije vreme ova njena karakteristika ogleđa se na području prava. U zborniku je posebno istaknuta veza između teorije socijalnih mreža i komunitarnog prava EU. Stepanov i Nešić naglašavaju da komunitarno pravo Evropske unije ima tipične karakteristike socijalne mreže sa razuđenom mrežom pravnih normi, odluka ili ugovora između Evropske zajednice država. Tako komunitarno pravo EU može da se tumači kao da predstavlja svojevrsnu socijalnu mrežu između međunarodnog i nacionalnog prava, koju karakteriše razuđenost i jasna hijerarhijska struktura.

Značajan broj istraživanja socijalnih mreža urađen je u oblasti obrazovanja. Jedna od problematika ovih istraživanja jeste i socijalna integracija mladih. U odnosu na klasično stanovište socijalne integracije, koje ovaj proces vidi kao usaglašavanje sa osnovnim (zajedničkim) sistemom moralnih normi i vrednosti, Olivera Knežević Florić se bavi jednom alternativnom društvenom teorijom koja ističe neefikasnost klasičnog poimanja socijalne integracije. Glavna odlika ove tradicije jeste zahtev za preispitivanjem i usaglašavanjem značenja termina „socijalna integracija“ sa potrebama savremenih, pluralističkih društvenih zajednica. U ovom kontekstu, socijalna integracija je shvaćena kao zajedničko usklađivanje sa novonastalim društvenim promenama. Autorka iz ugla interpretativne paradigme razmatra savremena, alternativna razumevanja društvenog i pedagoškog diskursa, koja socijalnu integraciju mladih poimaju kao neintencionalnu i dovode je u vezu sa dinamikom komunikacije, interakcije i nivoom kompetentnosti pojedinca.

Analizirajući dosadašnja istraživanja socijalnih mreža, dosta pažnje privlače i mnogi korišćeni statistički metodi. Katarina Čobanović u preglednom radu piše o analizi istorije događaja, koja predstavlja model zasnovan na longitudinalnim podacima i može se primenjivati na mnoge društvene pojave, a javlja se u literaturi i kao model rizika, model preživljavanja ili model trajanja.

Pored razvoja statističkih metoda i tehnika i kompjuterskih programa, istraživačku tradiciju teorije socijalnih mreža karakteriše i uvođenje vrlo strogih etičkih normi koje insistiraju na apsolutnoj zaštiti privatnosti ljudskih subjekata. U odnosu na ostala sociološka istraživanja koja podrazumevaju anonimnost ispitanika, istraživanja socijalnih mreža su u ovom pogledu dosta specifična i zahtevaju identifikovanje, kako ispitanika, tako i članova sa kojima su povezani. U akademskim krugovima etici ovih istraživanja poklanja se velika pažnja, tako da Bojana Komaromi nudi pregled stanovišta o etičkim pitanjima vezanim za istraživanja različitih vrsta mreža i specifičnim problemima koji se u njima javljaju.

Međutim, i pored toga što je na međunarodnoj sceni teorija i analiza socijalnih mreža stekla priličnu popularnost, u domaćoj naučnoj javnosti joj se ne pridaje dovoljno pažnje. Osim sporadičnih teorijskih radova, uglavnom preglednog karaktera, kao i male pažnje koja se posvećuje u studijskim programima na univerzitetima, nije sprovedeno nijedno ozbiljno socioško istraživanje iz ove oblasti. Zbog toga je primarni cilj ovog tematskog zbornika da našoj naučnoj javnosti približi ovu problematiku u teorijskom i istraživačkom pogledu.

Veliku zahvalnost za objavljivanje ovog zbornika dugujemo Ministarstvu prosvete i nauke Republike Srbije koje je podržalo projekat „Značaj participacije u društvenim mrežama za prilagođavanje evrointegracijskim procesima“ (evidencioni broj: 179037), u okviru kojeg je i nastao zbornik *Analiza socijalnih mreža I*. Objavljeni radovi u ovom zborniku predstavljaju rezultat rada saradnika u prvoj istraživačkoj godini.

Priređivači

Valentina Sokolovska i Marko Škorić

RAZVOJ ANALIZE SOCIJALNIH MREŽA

Marko Škorić

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

Aleksej Kišjuhas

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

U radu je predstavljen istorijski razvoj analize socijalnih mreža, sa posebnim naglaskom na teorijske doprinose perspektivi socijalnih mreža u klasičnoj sociologiji i sociološkim teorijama razmene. Zatim, predstavljeni su i doprinosi psihologije, teorije grafova i značaja istraživanja interpersonalnih konfiguracija i klika. Analizirane su i glavne tradicije u analizi socijalnih mreža, poput sociometrijske analize, te harvardske i mančesterske škole antropologije i društvenih nauka, gde i nastaje savremena analiza socijalnih mreža.

Ključne reči: socijalne mreže, analiza socijalnih mreža, sociologija, psihologija, antropologija.

[N]ema načina da se ostane veran fundamentalnim postignućima sociologije bez obraćanja pažnje na mreže društvenih odnosa. [Granovetter 1990: 15]

Najjednostavnije rečeno, "socijalna mreža" se odnosi na skup aktera i veze koje među njima postoje. U poslednjih nekoliko decenija ideja o socijalnim mrežama i metode analize socijalnih mreža privlače veliku pažnju određenih naučnika, prvenstveno sociologa i antropologa. Razlog za to prvenstveno leži u činjenici da se analiza socijalnih

mreža najviše bavi odnosima koji postoje među socijalnim entitetima i obrascima i implikacijama tih odnosa. To znači da analiza mreža omogućava nove odgovore na standardna pitanja koja u ovim naukama postoje već dugo vremena, jer sa tog stanovišta društveno okruženje može da se izrazi preko obrazaca ili regularnosti u odnosima među jedinicama koje stupaju u interakciju. Ti regularni obrasci u odnosima zapravo su strukture (struktura se i meri preko strukturnih varijabli), a odnosi mogu da budu ekonomski, politički, interakcioni, afektivni itd. Fokusanje na odnose i obrasce odnosa zahteva skup metoda i analitičkih koncepata koji su drugačiji od metoda tradicionalne statistike i analize podataka.

Dakle, centralni koncepti analize socijalnih mreža, poput odnosa, mreže i strukture nastali su nezavisno u nekim društvenim i bihevioralnim naukama, tako da su pioniri ovog pristupa naučnici iz oblasti sociologije, psihologije i antropologije. Verovatno prva upotreba termina "socijalna mreža" pripada Barnsu (Barnes 1954), da bi se on kasnije proširio u društvenim naukama. Mnogi strukturalni principi analize mreža razvijeni su iz želje za rešavanjem empirijskih i/ili teorijskih istraživačkih zagonetki i zato ne čudi činjenica da su mnogi istraživači iz različitih nauka gotovo simultano otkrili mrežnu perspektivu, jer je njena korist veoma velika i ona može da ponudi odgovore na brojna pitanja iz raznih disciplina.

Ako se kao početak razvoja ovog pristupa uzme druga polovina prošlog veka, onda se stiče utisak da je u odnosu na klasične pristupe unutar sociologije analiza socijalnih mreža novijeg porekla, što je samo delimično tačno. Na prvi pogled najupadljiviji je njen tehnički karakter koji je uticao na to da bude privlačna prvenstveno autorima koji žele da primene matematičke pristupe u društvenim naukama. Međutim, to je samo deo istine, jer iako su tehničke i matematičke primene analize socijalnih mreža znatno popularizovane u proteklih pedesetak godina, koreni osnovne perspektive stari su koliko i sama sociologija. To znači da ova analiza ne nudi neki specijalni metod, već da je u pitanju pre svega formulacija osnovnih koncepata sociologije.

Perspektiva socijalnih mreža

Kada se raspravlja o prirodi prirodnih i društvenih nauka, moguće je navesti brojne sličnosti, ali i razlike koje među njima postoje (ako izostavimo ideje prema kojima društvene nauke nisu nauke; vidi npr. Škorić 2010). Kada se naglašavaju razlike, najčešće se pominju ukorenjenost društvene nauke u kulturnim vrednostima, simboli koje ljudi koriste, njihova arbitrarnost, mnogostrukost uticaja na delanje individua, motivi, značenja itd. To bi značilo da društvena nauka podrazumeva (i) proces interpretacije koji nije tipičan za prirodne nauke.

Zbog toga se može napraviti podela osnovnih tipova podataka, na atributivne i relacione (Scott 1991/2000). Atributivni podaci se odnose na stavove, mišljenja i ponašanje agenasa za koje se smatra da su osobenosti, kvaliteti ili karakteristike koje im pripadaju kao individuama ili grupama. Podaci koji se prikupljaju putem intervju a i anketa obično se smatraju za attribute određenih individua koji se mogu kvantifikovati i analizirati preko brojnih dostupnih statističkih procedura. Metode koje su prikladne za atributivne podatke su metode varijabilne analize, gde se atributi mere kao vrednosti određenih varijabli (dohotka, zanimanja, obrazovanja itd.).

Relacioni podaci su kontakti, veze i odnosi, grupne povezanosti i sastanci, koji stavljaju u odnos agense i ne mogu se redukovati na obeležja samih individualnih agenasa. Odnosi nisu osobenosti agenasa, već sistema agenasa – oni povezuju parove agenasa u veće relacione sisteme. Prikladne metode za analiziranje relacionih podataka su metode analize mreže, gde se odnosi tretiraju kao da izražavaju povezanosti koje postoje i koje se odvijaju između agenasa. Moguće je sprovesti kvantitavne i statističke analize odnosa, ali analiza mreža se prvenstveno sastoji od kvalitativnih merenja mrežne strukture. Dakle, suština relacione analize jeste u tome da su odnosi definisani povezanostima među jedinicama fundamentalne komponente teorija mreža. Vremenom se došlo do konzenzusa oko toga koji su centralni principi perspektive mreža i oni ovu perspektivu razlikuju od ostalih istraživačkih pristupa (Wellman 1983).

Treći tip podataka u društvenim naukama su ideacioni podaci, koji opisuju značenja, motive, definicije i tipifikacije. Tehnike za analizu

ideacionih podataka su slabije razvijene od onih koje izučavaju atributivne i relacione podatke, uprkos njihovom centralnom značaju u društvenim naukama (Scott 1991/2000).

Pored upotrebe relacionih koncepata još neki su veoma važni u analizi socijalnih mreža (Wasserman and Faust 1994):

(1) akteri i njihove akcije se posmatraju kao međuzavisne, a ne nezavisne i autonomne jedinice,

(2) relacione veze između aktera su kanali za transfer ili tok resursa (materijalnih ili nematerijalnih),

(3) mrežni modeli koji se fokusiraju na individue posmatraju mrežno strukturalno okruženje kao da obezbeđuje mogućnosti ili ograničenja individualne akcije,

(4) mrežni modeli konceptualizuju strukturu (društvenu, ekonomsku, političku itd.) kao trajne obrasce odnosa između aktera.

Iz ovog sledi da jedinica analize u mrežnoj analizi nije individua, već entitet koji se sastoji od skupa individua i veza koje među njima postoje. Mrežne metode se fokusiraju na dijade, trijade ili veće sisteme, što ide u prilog tezi da su neophodne specijalne metode izučavanja.

Suštinska razlika između objašnjenja procesa putem socijalnih mreža i objašnjenja koje nije “mrežno” jeste uključivanje koncepata i informacija o *odnosima* među jedinicama koje se izučavaju. Teorijski koncepti su relacioni, relevantni podaci su relacioni, a testovi koriste distribucije relacionih obeležja. Bez obzira na to da li model pokušava da objasni individualnu akciju u kontekstu strukturiranih odnosa ili direktno izučava strukture, mrežna analiza operacionalizuje strukture preko mreža veza među jedinicama. Regularnosti ili obrasci u interakcijama dovode do nastanka *strukture*, dok standardne ili tradicionalne perspektive društvene nauke obično ignorišu relacione informacije.

Iz ovog kratkog prikaza perspektive socijalnih mreža može se zaključiti sledeće – analiza socijalnih mreža je zainteresovana za međupovezanost socijalnih jedinica, čija zavisnost se meri strukturalnim varijablama i naglašava se međusobni uticaj jedinica, a ne njihova nezavisnost. S obzirom na to da analiza socijalnih mreža društveni život shvata kao relacioni, to znači da su relacione veze primarne, a da su atributi samih aktera sekundarni (Collins 1988). Dakle, uz pomoć

mrežne perspektive moguće je direktno izučavati obrasce relacionih struktura bez pozivanja na attribute individua, odnosno, iz toga sledi da je unutar analitičkog okvira teorije mreža odnos između para jedinica osobenost para, a ne inherentno karakteristika individualne jedinice.

Zbog ovih svojih osnovnih osobenosti nije neuobičajeno da se analiza mreža shvata kao skup analitičkih procedura koje su na izvestan način odvojene od glavnih teorijskih i empirijskih tema socijalnih istraživanja. Moguće je da se određeni metod koji se koristi prilikom izučavanja mreža čini kao da mu nedostaje teorijski fokus, zato što može da se primeni na razne probleme u različitim kontekstima. Suprotno tome, može se tvrditi da je veliki deo mrežne metodologije nastao kad su se društveni naučnici iz raznih disciplina borili da pronađu smisao u empirijskim podacima i kada su se uhvatili u koštac sa teorijskim problemima. Zato je analiza mreža pre ukorenjena u važnim društvenim fenomenima i teorijskim konceptima nego što predstavlja nepovezan skup metoda.¹

Mrežna perspektiva se na fundamentalne načine razlikuje od standardnih istraživanja i metoda društvenih i bihevioralnih nauka. Ona se ne fokusira na attribute autonomnih individualnih jedinica, asocijacije među ovim atributima ili na korisnost jednog ili više atributa za predviđanje nivoa drugog atributa, već karakteristike društvenih jedinica shvata kao da nastaju iz strukturalnih ili relacionih procesa ili se fokusira na same relacione sisteme. Zadatak je da shvati osobenosti društvenog, ekonomskog, političkog itd. strukturalnog okruženja i način na koji ove strukturalne osobenosti utiču na uočene karakteristike i asocijacije među karakteristikama.

Kao što se može videti, na razvoj analize socijalnih mreža uticalo je mnogo različitih tokova misli, koji su se samim tim i preplitali i spajali tokom istorije, a nekad i razdvajali i udaljavali. Moguće je izdvojiti tri glavne tradicije: (1) sociometrijsku analizu, (2) harvardski i (3) mančesterski krug, koje su se tokom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka spojile na Harvardu, gde je i nastala savremena

1 Na primer, analiza socijalnih mreža takođe nudi formalna, konceptualna sredstva na osnovu kojih možemo da mislimo o socijalnom svetu. Odličan primer su pojmovi grupe i društvene uloge, koji imaju najviše smisla kada im se da formalna definicija preko termina koji se koriste u mrežama.

analiza socijalnih mreža (Scott 1991/2000). Međutim, ovim tradicijama treba dodati još nekoliko bitnih uticaja, kako bi analiza bila što potpunija.

Klasici sociologije kao preteče analize socijalnih mreža: Dirkem, Tenis, Zimel i Vize

Dirkem se ne nalazi među direktnim pretečama kada se piše o istoriji razvoja analize socijalnih mreža, ali neka od pitanja kojima se on bavio i te kako mogu da se istaknu kao bitna i nezaobilazna. Tu se prvenstveno misli na često pogrešno shvaćenu debatu o tome da li društveni odnosi konstituišu *sui generis* stvarnost (vidi Škorić 2011). Kada govori o tome da su društvene činjenice spoljašnje individua, Dirkem je (često opravdano) bio kritikovan zbog hipostaziranja ili reifikovanja društva. U *Pravilima sociološke metode* (Durkheim 1895/1982) on ističe specifičnost društvenog domena kako bi dokazao ekskluzivnost sociologije, odnosno irelevantnost individualističke psihologije, što je svakako jedan od najslabijih momenata njegove metodologije i posledica je bila ta da se često dešavalo da govori o nedovoljno potkrepljenim ili pogrešnim psihološkim pretpostavkama (Lukes 1973/1985). Međutim, s druge strane, ova strategija mu je omogućila da se fokusira na nivo objašnjenja koji je do tada u velikoj meri bio neistražen.

Problem sa društvenim činjenicama, makar u *Pravilima*, jeste to što one nisu uvek jasno definisane. Ono što nije sporno, oko čega je i sam Dirkem bio eksplicitan, jeste da leže van svesti individue: "Društvene činjenice se ne razlikuju od psiholoških činjenica samo po kvalitetu; one imaju drugačiji supstrat, one ne evoluiraju u istom okruženju niti zavise od istih uslova." (Durkheim 1895/1982: 40, kurziv u originalu) To bi značilo da se stanja kolektivne svesti razlikuju od stanja individualne svesti i da "mentalitet" grupa ima sopstvene zakone, odnosno, da se sadržaj društvenog života ne može objasniti samo psihološkim faktorima, tj. stanjima individualnih svesti. Dakle, Dirkem je nastavio francusku kolektivističku tradiciju, gde je društvo shvaćeno kao emergentna stvarnost, *sui generis* fenomen, koji se mora shvatiti sam

iz sebe.²

Kada se radi o problematici socijalnih mreža, zanimljive su ideje Blura i Barnsa, odnosno tumačenje nekih Dirkemovih ideja u svetlu socijalnog konstruktivizma. Blur (npr. Bloor 1976, 1982; Škorić 2010) kod Dirkema zajednicu tumači kao *sui generis* stvarnost, gde predstave koje nju izražavaju imaju sasvim drugačiji sadržaj od čisto individualnih. Ako se odbace (neosnovane) optužbe o tome da je Dirkem zagovarao ideju o grupnom umu (Škorić 2011), Blur insistira na tome da se kolektivna svest može izjednačiti sa javnim mnjenjem i na taj način kolektivne predstave postaju samo tipifikacije i stereotipi javnog mnjenja. Takođe, umesto javnog mnjenja, može se govoriti o institucijama (iako se podrazumeva da i javno mnjenje i institucije kao deo objašnjenja nailaze na isti problem kao i teza o grupnom umu).

Zato se Blur poziva na Barnsov rad (Barnes 1983) i autoreferencijalni model institucija. To znači da su institucije sistemi koje karakteriše proces autoreferencijalnosti – na primer, status vođe se stvara tako što se osoba koja se smatra vođom tako tretira, a valuta je valuta zato što se prihvata kao valuta. Institucije su stvarnosti koje se stvaraju pozivanjem (referisanjem) na te same stvarnosti, gde se “referenca” odnosi na verbalizacije, ali i na sve intencionalne performanse. Vođstvo je stvarnost, ali ne stvarnost koja je nezavisna od individualnih performansi na osnovu te same ideje, i zato su institucije autoreferencijalne. Prema autoreferencijalnom modelu, predstave formiraju mrežu socijalnog života i u tom modelu delovi nisu samo konstituenti celine, jer imaju identitet samo zbog celine – samo unutar ovog konteksta činovi referentnosti mogu da imaju značenje koje imaju.

2 Društveni sistem je za njega sistem predstava i mentalnih stanja, ali samo onih koji su *sui generis*, što znači “drugačiji[h] po prirodi od onih koje konstituišu mentalni život individue ...” (Durkheim 1901/1982a: 253) Ovo implicira da su one podložne drugačijim zakonima koje individualna psihologija ne poznaje: “Mnogo puta sam ponavljao da postaviti sociologiju izvan individualne psihologije jednostavno znači reći da ona konstituiše posebnu psihologiju, koja ima svoj predmet proučavanja i specifičan metod.” (str. 253, kurziv u originalu)

Međutim, ako se osvrnemo na njegove kasnije metodološke radove ili beleške, možemo ipak da budemo bliži tvrdnji da njegova namera nije bila da u potpunosti razdvoji sociologiju od psihologije (vidi i Sawyer 2002: 242), već da je namera ponekad bila isuviše oštro iznesena zbog neepistemičkih ciljeva, odnosno radi institucionalizacije sociologije i intelektualnog opravdanja njenog postojanja. To opravdanje bilo je najlakše sprovesti preko metodološkog zahteva za ograničenjem predmeta psihologije.

Na osnovu ovog kratkog prikaza možemo Dirkemovu sociologiju da okarakterišemo kao verziju socijalne emergencije, čiji glavni cilj jeste objašnjenje emergencije društvenih formi od individue i uzročnost nadole, od društvenog do individualnog nivoa (Sawyer 2002). Za Dirkema, dakle, društvo nastaje iz individualnih interakcija, ali društvena struktura stiče autonomiju, postaje spoljašnja individui i tako vrši kauzalni uticaj na individue. Tumači Dirkemovog dela ovo su obično tumačili kao protivrečnost koju treba rešiti ili odbaciti (vidi npr. Lukes 1973/1985), ali kada se radi o ontološkom statusu mreža jasno je zbog čega je potrebno skrenuti pažnju na Dirkemove ideje, bez obzira na to što je on neopravdano zapostavljen teoretičar kada se radi o problematici socijalnih mreža.

Poput Dirkema, Tenis se retko kada pominje kao direktna sociološka preteča analiza socijalnih mreža, dok je situacija sa Zimelom potpuno drugačija – on se gotovo neizostavno ističe kao sociološki klasik koji je najzaslužniji za razvoj socioloških ideja o mrežama. Međutim, za razliku od svih pomenutih sociologa, Vize je neko ko se (gotovo) nikad ne pominje u vezi sa socijalnim mrežama, što je u potpunosti neopravdano, osim ako se kao kriterijum uzima samo uticaj nećijih ideja, a ne i ono o čemu je određeni autor pisao.

Tenis je svakako najpoznatiji po (često pominjanoj, ali izuzetno retko shvaćenoj) knjizi koja se obično prevodi kao *Zajednica i društvo*, koja je izašla 1887. godine (Tönnies 1887/2001). On je sve ljudske interakcije shvatao kao kreacije misli i volje pripadnika društva koje za njih imaju kvaziobjektivnu stvarnost, nameću im određene obaveze i daju im određena prava. Dakle, u njegovoj sociologiji, socijalni entiteti su kreacije volje njihovih članova, tako da se osećaju kao kvaziobjektivne stvarnosti sa sopstvenim pravima i obavezama, te ih je moguće klasifikovati kao:

- (1) socijalne kolektive ili lokalne zajednice (*Samtschaften*),
- (2) socijalne korporacije (*soziale Körperschaften*) i
- (3) socijalne odnose (*soziale Verhältnisse*).

Koncept socijalnih kolektiva javlja se tek u njegovim kasnijim spisima (Martindale 1981) i odnosi se na neorganizovane grupe koje su dovoljno velike da budu nezavisne u odnosu na participaciju određenih individua, kao što su, na primer, društvene klase ili nacije. Kon-

cept socijalne korporacije potiče od koncepta pravnog lica i odnosi se na grupe koje mogu da delaju preko predstavničkih organa (npr. službenika). One su nivo koji je u najvećoj meri "veštački", pošto volja učesnika da održe društveni odnos postaje očigledna putem konformizma sa specifičnim pravilima i normama. Socijalni odnosi mogu da imaju osnovu u biološkim ili psihološkim odnosima ili i u jednim i u drugim (kao što je slučaj u odnosu između roditelja i deteta), ali u striktnom smislu oni postoje jer bivaju priznati od strane učesnika u njima i od strane autsajdera. U ovom smislu oni uključuju i svest o određenim obavezama koje regulišu društvene norme ili pravila ponašanja i javljaju se unutar društvenih korporacija i društvenih kolektiva.

Pored još nekoliko zanimljivih i veoma podsticajnih ideja, za problematiku analize socijalnih mreža značajan je i Tenisov pokušaj prevazilaženja antagonizma između organicističke i ugovorne koncepcije društva (tvorac organske teorije bio bi Aristotel, a ugovorne Hobs). Njegovo rešenje podrazumeva da neki društveni odnosi postoje pre individua, dok drugi predstavljaju rezultat sporazuma među prethodno nezavisnim individuama. To znači da je individua uvek socijalno biće, a da su socijalni entiteti kreacije individua koje žele i delaju (Tönnies 1887/2001). Epistemološki gledano, Tenis je anticipirao Zimelovu ideju o čistoj sociologiji kao sistematskoj teoriji o formama društvenih odnosa.

Zimelov rad se najbolje može razumeti kao pokušaj da se odbace organicističke teorije Konta i Spensera, kao i istoricizam koji je tada preovladavao u Nemačkoj. On je smatrao da se društvo sastoji od mreže uređenih interakcija i da je zadatak sociologije da proučava njihove forme, kako se one javljaju i nestaju tokom raznih perioda i u raznim kulturnim okruženjima (Simmel 1908/2009). Zbog toga se on smatra prvom direktnom i nespornom pretečom ideja o analizi socijalnih mreža.

S obzirom na to da se društvo sastoji od mreže raznih odnosa između individua koje su u konstantnoj međusobnoj interakciji, glavni predmet proučavanja sociologije jeste *socijacija*, odnosno određeni obrasci i forme u koje se ljudi udružuju i stupaju u interakcije (npr. Simmel 1895, 1911/1949). Za Zimela sociologija nije glavna nauka

u kontovskom smislu, jer svaka nauka mora da proučava dimenzije ili aspekte fenomena, a ne globalne totalitete, i zato je on proučavao interakcije među atomima društva, a najviše su ga zanimali fundamentalni obrasci interakcije među individuama koji su u osnovi većih društvenih formacija (čime se danas bavi mikrosociologija) (Škorić 2006).

On nije želeo da sociologija uzurpira predmet proučavanja ekonomije, etike, psihologije i istoriografije, već da se fokusira na forme interakcije koje su u osnovi političkog, ekonomskog, religijskog i seksualnog ponašanja, a insistirao je na tome da društvene fenomene možemo razumeti pomoću formalnih koncepata (Simmel 1908/2009). Preko formi socijalnih interakcija on se suprotstavio historicistima i tvrdnjama da sociologija ne može da se bavi novinama, ireverzibilnošću i jedinstvenošću istorijskih fenomena. Na još apstraktnijem nivou, ne mora da se bavi ni institucijom, na primer, kraljevstva, već procesima konflikta i kooperacije, subordinacije i superordinacije, centralizacije i decentralizacije, koji predstavljaju gradivne blokove šire institucionalne strukture.

Njegovo insistiranje na apstrakciji od konkretnog sadržaja i fokusiranje na forme društvenog života dovelo je do formalne sociologije, iako u svojim stvarnim analizama nije uvek bio potpuno dosledan. Međutim, suština je bila jasna – formalna sociologija izoluje formu od heterogenosti sadržaja ljudskih interakcija. U formalističkoj analizi određena obeležja konkretnih fenomena, koji nisu uočljivi osim ukoliko se ova perspektiva na njih ne primeni, ekstrapolovana su iz stvarnosti. Kada se ovo jednom postigne, moguće je porediti fenomene koji su naizgled radikalno različiti po konkretnom sadržaju, a suštinski slični po strukturnom aranžmanu. Zimel nije tvrdio da forme postoje same po sebi, jer ne mogu da postoje bez sadržaja, tako da njegovo shvatanje nije isto što i, na primer, platonistički esencijalizam (vidi npr. Škorić 2005). On je naglašavao da se konkretni fenomeni mogu proučavati sa stanovišta raznih perspektiva i da analiza ograničenog broja formi koje se mogu ekstrapolovati iz velikog broja društvenih sadržaja može da doprinese rasvetljavanju socijalnog života, jer taj život ostaje nesaznatljiv za one koji se fokusiraju na opise konkretnih fenomena (Škorić 2006).

Termin “forma” je bio pomalo nesrećan izbor, jer je sa sobom no-

sio veliki filozofski balast i isuviše je podsećao na metafiziku koju su sociolozi po svaku cenu želeli da izbace iz sociologije, kako bi mogli da zasnuju sociologiju kao nauku. Da je upotrebljavao termin “društvena struktura”, koji je sličan pojmu forme, verovatno bi se njegova sociologija suočila sa manje otpora i kritika – moderni pojmovi statusa, uloge, norme i očekivanja su delovi društvene strukture, a bliski su formalnim konceptualizacijama koje je i on sam koristio.

Forme interakcije ili socijalne forme nisu strukturirani stvarni entiteti (analogni kulturnim formama), već apstraktni, analitički aspekti društvene stvarnosti. Njih je najbolje konceptualizovati kao osnovne strukturne konfiguracije ili principe i taj koncept Zimel objašnjava analogijom između sociologije i geometrije. Smatrajući forme za veoma opšte, apstraktne i strukturne principe, ili za osnovne načine interakcije i odnosa između socijalnih elemenata, te forme je moguće analitički izolovati. Strukturni principi koje ističe Zimel su odnosi superordinacije i subordinacije, antagonizma (konflikta), podele rada, reprezentacije, prostornog i temporalnog strukturisanja i slično (Simmel 1908/2009).

On je primetio da u malim grupama članovi obično imaju šansu da stupaju u interakciju direktno jedni sa drugima, a čim grupa pre-raste određenu veličinu, takve interakcije moraju biti posredovane kroz formalne aranžmane (Simmel 1908/2009). Kako bi bio moguć opstanak sve kompleksnijih grupa i odnosa u njima, grupa mora da stvori posebne organe koji bi pomogli u oblikovanju interakcija među pripadnicima. Nijedna velika grupa ne može da funkcioniše bez birokratije, diferencijacije statusnih pozicija, podele zadataka i odgovornosti i iz ovih razloga veće grupe postaju društva nejednakih. Kako bi se održale, one moraju da budu strukturno diferencirane, međutim, veća grupa stiče svoje jedinstvo koje se izražava u grupnim organima, političkim idealima i idejama, samo po cenu velike udaljenosti između svih ovih struktura i individue.

Što je grupa manja, to je veća uključenost njenih pripadnika, jer su interakcije u maloj grupi intenzivnije nego interakcije između više individua, ako ni zbog čega drugog onda zbog frekventnosti kontakata. Isto tako, što je grupa veća to su slabije participacije njenih pripadnika. Velika je šansa da će u tim interakcijama biti uključen samo deo

ličnosti, a ne celovito ljudsko biće, jer veća grupa zahteva manje od njenih pripadnika i stvara objektivne strukture koje se suprotstavljaju individuama svojim nadličnim moćima. To znači da veliki brojevi parališu individualne elemente i utiču na to da opšti elementi nastaju na tako velikoj distanci od individua da se njima čini da bi opšti elementi mogli da postoje sami po sebi, bez individua, kao i da su oni najčešće antagonistički nastrojeni prema individuama.

Kroz svoje formalno uređenje velika grupa se suprotstavlja individi udaljenim i stranim moćima, ali istovremeno je oslobađa od bliske kontrole, jer stvara veće distance među članovima. U dijadi neposrednost onog "mi" nije pod uticajem strukturnih ograničenja, dok je već u trijadi moguće da dve osobe nameću volju trećoj i da je ograničavaju (Simmel 1908/2009). U manjim grupama koalicije i većine koje ograničavaju individue potiču od neposrednosti participacije, dok u velikoj grupi diferencirani organi ograničavaju individuu kroz svoju objektivnu moć, iako dozvoljavaju oslobođenost od grupe usled segmentarnog, a ne totalnog uključenja u nju.

Iz ovog kratkog prikaza nekih aspekata Zimelove sociologije, jasno se mogu videti naznake naknadnih analiza socijalnih mreža. Međutim, njegov uticaj nije jedini koji se osetio pri formiranju tradicije socijalnih mreža i društvene razmene u sociologiji, jer zasluge pripadaju i određenim psiholozima i antropolozima. Takođe treba skrenuti pažnju na to da klasična sociologija nije uspela da postigne konsenzus oko odgovora na pitanje da li su društvene strukture svodljive na konstituentne društvene akcije ljudi koji ih proizvode, ali postalo je jasno da strukture poseduju distinktivna i važna obeležja koja predstavljaju predmet sociologije. Zato su, na primer, Tenis i Zimel pisali o tome da je svet međupovezana mešavina veza koje povezuju individue i koristili su metafore socijalne mreže radi lakšeg razumevanja nepoznatih obrazaca socijalnog sveta. Međutim, potrebno je osvrnuti se i na izvesne ideje Vizea, koji je izostavljen iz prikaza istorije razvoja analize socijalnih mreža (npr. Scott 1988, 1991/2000).

Vizeovo najpoznatije delo je *Opšta sociologija (Allgemeine Soziologie als Lehre von den Beziehungsbedingungen der Menschen)*, objavljeno u dva toma, 1924. i 1929. godine, a revidirano izdanje je usledilo 1933. Početna tačka njegove sociologije jeste Zimel, a jedna od prvih pro-

mena u takvoj konceptualnoj shemi bila je napuštanje terminologije formi i uvođenje pojma odnosa. Ipak, formalni karakter odnosa ostao je osnova njegove sociologije, jer prema njegovom mišljenju sociologija mora da se bavi međuljudskim odnosima, ali bez neposrednog pozivanja na ciljeve, norme ili svrhe, tako da je izolacija odnosa od stvari slična Zimelovom razlikovanju forme od sadržaja.

Dakle, Vize je smatrao da je glavni zadatak sociologije sistematsko posmatranje socijalnog procesa i zato je morao da razvije sistematski teorijski pristup socijalnom procesu i sistem kategorija koji bi mu omogućio da analizira socijalni proces na empirijski način. Morao je da prevaziđe sklonost ka preteranoj reifikaciji društvenog života koja je bila uobičajena za ranije sociološke sisteme i to je pokušao analizom socijalnog, odnosno interpersonalnog. Ove povezanosti se zovu društvenim odnosima, a čitava mreža se zove "društveni sistem odnosa". To je njegova geometrija društvenih odnosa, koja je u određenom smislu slična Zimelovoj. Međutim, prednost koncepta odnosa nad formom jeste u tome što postoji manja opasnost od reifikacije. Od početaka filozofije o formama se mislilo kao da postoje nezavisno od stvari i da imaju kauzalnu moć, te je koncept odnosa pogodniji samim tim što je ideja da odnos postoji nezavisno od neke stvari apsurdna (Martindale 1981).

Druga važna razlika između Vizeove formulacije u odnosu na Zimelovu jeste njegov snažni pozitivizam. Zimel je u svojim teorijama često iskazivao određene idealističke i intuitivne inklinacije, dok Vize insistira na tome da je metodološka početna tačka pojedinac, ali onak kakav nam je poznat preko "naivne" čulne percepcije. On ne polazi od apstrakcije, već od konkretnog ponašanja, a snažni pozitivizam ga je doveo do fascinacije fizičkim analogijama i analize socijalnih procesa preko pseudoformula (Becker 1955; Martindale 1981).

Vize deli sociologiju na sistematiku obrazaca akcije i sistematiku obrazaca pluralnosti ili društvenih struktura. Društveni odnosi su osnovni elementi obe podele i postoje dva tipa – obični ljudski odnosi i ograničeni odnosi (koji zavise od prisustva društvenih grupa). Društvene strukture nastaju kada se ovi društveni odnosi kristališu na način na koji se mogu razumeti kao jedinice ili supstancije svakodnevnog života. Dakle, analiza društvenih struktura znači njihovo redukovanje na socijalne procese.

Na osnovu ovog kratkog i opšteg prikaza samo Vizeovih osnovnih ideja lako se može uočiti da njegova sociologija može da se dovede u vezu sa naknadnim analizama socijalnih mreža. To znači da je zapostavljanje njegovih ideja pre svega posledica nepoznavanja njegove sociologije, jer je i on sam objavio rad o sociometriji, i to u časopisu *Sociometrija* (von Wiese 1949), gde je takođe objavljen i pomenuti prikaz njegove teorije (Becker 1955).³

U pomenutom radu Vize hvali Morenovu knjigu (Moreno 1934), u kojoj sistem odnosa ima toliko važnu ulogu i smatra da je sociometrijski metod “od velikog značaja za progres nauke o društvenim procesima.” (von Wiese 1949: 202; vidi i Moreno 1947a) Međutim, pored pohvala (i kritika), Vize govori o delovima Morenove knjige koji su gotovo identični njegovim ranijim formulacijama. Kao osnovne sličnosti on navodi ideju da je sociologija “u suštini sistem odnosa među ljudima, da su društveni procesi koji se stvaraju tim odnosima procesi asocijacije i disocijacije i da su konačno sve vrste formi agregati tako formiranih odnosa.” (von Wiese 1949: 202-203) Pored sličnosti sa Vizeovim idejama o privlačenjima i odbijanjima, između njih postoje i razlike. Kod Morena su socijalno i psihičko isto, dok Vize pored psiholoških procesa želi da analizira i socijalne, koji se nalaze “između ljudi, a ne unutar njih” (str. 203).

Ovaj kratki prikaz socioloških uticaja na analizu socijalnih mreža jasno ukazuje na to da su ideje formalne sociologije bile najznačajnije za njen razvoj, ali na dubljem, ontološkom nivou, postaje jasno i zbog čega su važna pitanja koja je postavio Dirkem, a koja se tiču socijalne ontologije. Ona još uvek nemaju konačan odgovor, ali analiza socijalnih mreža svakako može da ostvari doprinos u formulisanju trenutno najadekvatnijih rešenja.

3 Nije neuobičajeno da američki sociolozi ne poznaju ranu evropsku sociologiju (uz izuzetke nespornih klasika), ali Vize je tokom svoje karijere predavao i na Harvardu i u Viskonsinu, a bio je i jedan od vodećih nemačkih sociologa nakon Prvog svetskog rata i odigrao je možda najvažniju ulogu u njenoj institucionalizaciji u Nemačkoj nakon Drugog svetskog rata.

Izvori analize socijalnih mreža u psihologiji: Keler i geštalt psihologija, Moreno, Levin i Hajder

Tridesetih godina su nemački imigranti, koji su bili pod uticajem psihologije Wolfganga Kelera i geštalt psihologije, razvijali kognitivnu i socijalnu psihologiju i došli su do značajnih otkrića kada se radi o sociometriji i grupnoj dinamici. Radeći u laboratorijama i na studijama slučaja, oni su izučavali grupnu strukturu i tokove informacija i ideja koji se unutar nje odvijaju.

Geštalt teorija se pojavljuje na prelazu vekova, kao reakcija na Vuntov "atomistički" pristup u psihologiji, a zatim i kao protivljenje dominantnom Votsonovom biheviorizmu. Bilo je potrebno nekoliko decenija da ova teorija postane priznata perspektiva u psihologiji, iako je u pitanju bio prvi pokušaj da se unutar psihologije objasni problem celine i odnosa između celine i delova. Doprinosi geštalt teorije udarili su temelje modernom izučavanju percepcije, mišljenja, pamćenja i učenja, a inicirali su i značajne koncepte u socijalnoj psihologiji.

Njena osnovna teza jeste da neki događaj, iskustvo ili akcija, ne može biti adekvatno opisan kao zbir manjih, nezavisnih događaja, što je opet deo Dirkemovih dilema o prirodi socijalnog. Ovaj događaj se tada naziva "geštalt" (*gestalt*), što se može prevesti kao forma, celina, konfiguracija ili struktura. Osnivači pokreta bili su Keler, Verthajmer i Kofka, a prvih 25 godina postojanja škole geštalt psihologije predstavlja doba izuzetnog razvoja ideja i intenzivnih istraživanja (vidi npr. Köhler 1947).

Za geštalt teoriju, celina je važnija od delova, te se i psihički fenomeni mogu razumeti samo ako se posmatraju kao organizovane, strukturirane celine. Ti doživljaji se ne sastoje od percipiranih elemenata koji se strukturiraju u određene sadržaje, niti se ponašanje može svesti na puku kombinaciju refleksa i uslovljenih reakcija. Geštalt teorija kreće od tvrdnje da događaji mentalnog života poseduju formu, značenje i vrednost, a dominantna psihologija se nije bavila ovim konceptima. Dakle, geštalt psiholozi insistiraju na tome da se svesno iskustvo mora analizirati na globalni i holistički način, odnosno da se moraju uzeti u obzir svi fizički i mentalni aspekti pojedinca – npr. priroda uma zahteva da se svaka njegova komponenta analizira kao

deo dinamičkog sistema odnosa, za koji se ispostavilo da karakteriše socijalne mreže (Scott 1991/2000).

Ipak, prva istinska formulacija analize socijalnih mreža, u kojoj je metafora shvaćena ozbiljno kao osnova za razvoj socioloških koncepta, desila se takođe u psihologiji, ali u delima Jakoba Morena. Naime, tokom 1930-ih godina mnogi vodeći geštalt teoretičari pobegli su iz Nemačke u SAD, gde su Kurt Levin, Jakob Moreno i Fric Hajder već bili veoma uticajni teoretičari geštalt tradicije u socijalnoj psihologiji (iako na različite načine). Za Morena se najčešće vezuju psihodrama (Moreno 1946), sociodrama (Moreno 1943) i sociometrija, čiji elementi su gotovo isti, jer sva tri koncepta predstavljaju deo jedne sveobuhvatne teorije, a razlike među njima tiču se naglaska, razvijenog zbog načina na koji se svaka od njih koristi.

Važno je primetiti da, iako se sociometrija najviše povezuje sa Morenom, zapravo je u pitanju veoma zgodan opis opšteg stila istraživanja nastalog u geštalt tradiciji. Njegov rad je bio duboko ukorenjen u terapeutsku orijentaciju koja se tiče interpersonalnih odnosa, što oslikava njegovo medicinsko obrazovanje i psihijatrijsku praksu u Beču. Morenov cilj bio je da istraži način na koji je psihološko blagostanje povezano sa strukturalnim obeležjima "socijalnih konfiguracija". Ove konfiguracije su rezultat konkretnih obrazaca interpersonalnih izbora, privlačnosti, odbijanja, prijateljstva i drugih odnosa u koje su ljudi uključeni i oni su osnova na kojoj se održavaju i reprodukuju "socijalni agregati", kao što su ekonomija i država. U tim idejama može se primetiti uticaj ideja Vebera, Tenisa i naročito Zimela.

Moreno je pojedince u grupama video kao "socijalne atome" (Moreno 1947b) u kojima pojedinca okružuju osobe sa kojima on ima pozitivne ili negativne odnose. Pojedinci su bili i ključna tačka obrasca odnosa uloga koje dele sa drugima, odnosno izvesni "kulturni atom". Ako bi se grupe mogle urediti tako da je svaki pojedinac okružen osobama sa kojima ima pozitivan odnos i uz minimalni konflikt uloga, tada bi se pojedinci ponašali spontanije u međusobnim odnosima, a posledica ovog spontanog ponašanja bila bi generisanje kreativnih reakcija na situacije koje bi tada bile prenošene drugima.

Termin "sociometrija" ima nekoliko značenja, ali je istorijski njena najbliža veza sa Morenovom analizom interpersonalnih odnosa u delu

Ko će preživeti? (Moreno 1934). Ona se tradicionalno identifikuje sa analizom podataka prikupljenih putem sociometrijskog testa, tipa upitnika u kojem se, grubo rečeno, od ispitanika traži da navedu sa kojim članovima grupe kojoj pripadaju najradije obavljaju neke aktivnosti. Forma sociometrijskog pitanja i okruženje u kojem se prikupljaju podaci dopuštaju veliku varijabilnost. Pitanje mora ograničiti obim ili okruženje na koje se u testu misli – npr. ako je okruženje učionica, odnosno razred, adekvatno postavljeno pitanje glasi: “Sa kojim učenicima iz razreda biste voleli da rešavate sledeći problem?” Ukoliko to nije slučaj, ispitanici bi mogli da navedu učitelja, prijatelje, rođake i slično. Ova procedura može da se kontrastira *rejtinzima*, preko kojih osoba pripisuje karakteristike drugima, ali ne mora da odluči da li želi ili ne želi da se druži sa njima.

U primenjenoj verziji sociometrijske tehnike, npr. od strane učitelja, pitanje može biti povezano sa praktičnim ciljevima (npr. sa kim bi učenici voleli da sede ili ne sede u klupi). Na početku razvoja sociometrije eksperimentatori su, zbog terapijskih motiva Morena i njegovih saradnika, osećali obavezu da restrukturiraju grupu bez obzira na okolnosti. Međutim, nakon opštijih upotreba tehnike, ova implikacija je nestala. Zapravo, sociometrijska pitanja obično su postavljena hipotetički (“Pod pretpostavkom da će se održati još jedan sastanak ove grupe, sa kojim osobama biste najviše voleli da učestvujete?”).

U suštini, prikupljanje podataka putem sociometrijskog testa predstavlja relativno jednostavnu proceduru koja se može primeniti na većinu situacija. Moguće je koristiti jedno pitanje za jednostavno nabiranje izbora po jednom kriterijumu, sve do skupa pitanja u kojima su izbori i odbacivanja učinjena po više kriterijuma. Pri upotrebi sociometrijskih pitanja, način na koji se podaci prikupljaju utiče na rezultate koji se dobijaju – na primer, broj izbora može biti ograničen ili neograničen. Ako je broj izbora neograničen, ukupan broj onih koji su odabrani u grupi može da se poredi za različite grupe iste veličine ili za istu grupu u različitim prilikama. Ako su izbori ograničeni, poređenja zasnovana na ukupnom broju izbora su besmislena, pošto je on determinisan uputstvima. Međutim, ukupan broj izbora u grupi nudi prednost zato što ga je lako razumeti i zato što je povezan sa kohezijom grupe i njenim moralom.

Dopuštanje neograničenog broja izbora potrebno je ukoliko se želi otkriti mreža socijalnih odnosa. Pošto je Moreno pre svega bio zainteresovan za analizu strukture grupe na ovom nivou, najčešće je sugerisao upotrebu neograničenih izbora. Obrasci izbora mogu se grafički predstaviti putem sociograma, koji podrazumeva upotrebu neke geometrijske figure koja označava osobe (npr. krug sa imenom te osobe u njemu) i linije ili strelice koje ukazuju na smer ispitanikovih izbora (Moreno 1934).

Sociogram se odnosi na način predstavlja formalnih osobenosti socijalnih konfiguracija, odnosno u pitanju je dijagram koji je analogan dijagramima iz prostorne geometrije. Bila je to Morenova glavna inovacija, što je ideja koja je sada toliko dobro ustanovljena i uzima se zdravo za gotovo da je njenu novinu u tridesetim godinama danas teško shvatiti na adekvatan način. Pre Morena, teoretičari i istraživači su govorili o mrežama povezanosti ili odnosa, ali niko nije pokušao da sistematizuje ovu metaforu u analitički dijagram. Za njega su socijalne konfiguracije imale definitivne strukture, a njihovo mapiranje u sociograme omogućilo je istraživaču da vizualizuje kanale kroz koje, na primer, informacije mogu da teku od jedne osobe ka drugoj i kroz koje jedna osoba može da utiče na drugu (Scott 1988).

Najjednostavniji koncept koji implicira sociometrija jeste koncept “neodabrane osobe”, kao osobe koja je socijalno izolovana od strane ostalih pripadnika grupe. Na početku razvoja sociometrije “izolovana osoba” je bila ona koja ne daje nikakve izbore, niti izbori idu ka njoj, i u tom smislu u pitanju je osoba koja je u potpunosti odvojena od grupe. Međutim, obično se pod izolovanom osobom misli na neodabranu. Termin “nedovoljno birane osobe” takođe se može pronaći u literaturi, ali on je manje poželjan, zato što implicira očekivanje o tome koliko puta će neko biti odabran.

Može se govoriti i o konceptu “odbačene osobe”, ali samo ukoliko se u sociometrijskom testu pojave pitanja o negativnom odnosu (npr: “Sa kojom osobom biste *najmanje* voleli da rešavate sledeći problem?”). Odbacivanje jedne osobe od strane druge implicitno uključuje aktivno nedopadanje, dok ignorisanje ili neodabiranje osobe može da govori o nedostatku dovoljnih kontakata za razvoj iskristalizovanog stava.

Smatra se da se osoba koja je često odabirana nalazi na relativno poželjnom položaju i ponekad se govori o sociometrijskoj “zvezdi”, a iako se često prepliću, moguće je razlikovati i koncept popularnosti i koncept liderstva.⁴ Naime, dok popularna osoba može biti lider, mogu postojati i druge moćne osobe koje predstavljaju lidere, ali nisu popularne, i one se nazivaju “moćnim figurama”. Upravo konstrukcija sociograma omogućava istraživačima da identifikuju lidere i izolovane individue, da otkriju asimetriju i reciprocitet i da mapiraju lance povezanosti.

Razlika između popularnosti i liderstva (ili vođstva) u sociometrijskoj literaturi postaje najjasnija kada se razmatra sadržaj sociometrijskih pitanja. Može se napraviti razlika između sociogrupe i psihogrupe, na osnovu toga da li je osnova izbora u oblasti zadataka ili u socijalnoj oblasti. Kada se koriste pitanja koja su orijentisana na zadatak (sociogrupa), osoba koja je najčešće birana je verovatno i lider. S druge strane, kada se koriste socijalno orijentisana pitanja (psihogrupa), osoba koja je najviše birana verovatno je popularna ili ima veoma privlačnu ličnost.

Do sada spomenuti koncepti, iako su u vezi sa strukturom odnosa, tiču se specifičnih pojedinaca ili tipova osoba unutar te strukture. Međutim, i u najranijim sociometrijskim studijama velika pažnja je posvećena mrežama samih odnosa – na primer, odnosu zajedničkog sparivanja ili zajedničkog odbacivanja između dve osobe. Opis odnosa između osoba postaje najkomplikovaniji u tzv. *relacionoj analizi*, koja obično uključuje računanje svih mogućih izbora i odbacivanja u datoj situaciji, kao i izvesni pokušaj predviđanja kako će stvarni izbori i odbacivanja biti distribuirani (vidi i Moreno 1941).

Sociogram je veoma često upotrebljavan u ranom razvoju sociometrijskih tehnika, ali iako su važni koncepti dovođeni u vezu sa ovim dijagramima, oni su obično upotrebljavani samo za pokazivanje, a ne i u analitičke svrhe. Interesantno je i da dijagrami mogu izgledati dramatično ukoliko istraživač ima određenu implicitnu hipotezu. Na primer, odsustvo izbora među pripadnicima različitog pola kod dece u osnovnoj školi može izgledati dramatično ukoliko su svi dečaci pred-

4 Ove ideje analize socijalnih mreža kasnije su primenjene i u sociologiji nauke (Cole 1992; Price 1963, 1965; Škorić 2010).

stavljeni na jednoj, a sve devojčice na drugoj strani dijagrama. Slično se može desiti i ukoliko se različite rasne ili etničke grupe koncentrišu na jednoj strani dijagrama, te je relativno odsustvo veza između njih lako uočljivo (nasuprot mnogim vezama koje postoje *među* članovima ovih grupa).

Nakon dosadašnjeg istorijskog pregleda (in)direktnih uticaja na analizu socijalnih mreža, može da se zaključi sledeće. Moreno je pre svega želeo da razume ljudsko socijalno i psihološko ponašanje, a naročito grupnu dinamiku (Moreno 1934) – preko sociograma je uspeo da predstavi interpersonalnu strukturu grupa. U aprilu 1933. godine na jednom medicinskom skupu je predstavljen ovaj “izum”, a priču je ubrzo objavio i *New York Times*, tako da su i sam Moreno i njegova analiza postali veoma popularni. Ubrzo su se iskristalisala dva smer razvoja analize socijalnih mreža – vizuelni prikaz grupne strukture i probablistički model strukturalnih ishoda (Wasserman and Faust 1994).

Sociometrijske procedure je moguće uključiti u mnoge vrste istraživanja – na primer, u istraživanju malih grupa, u vidu upitnika nakon raznih sastanaka i slično. Moguće je istraživati i uticaj strukture grupe na karakteristike članova grupe i na posledice po grupu (vidi npr. rad Festinger 1949, kojim su postavljeni temelji za izučavanje grupne dinamike koja je činila osnovu američke socijalne psihologije tokom pedesetih i šezdesetih godina). Sociometrijske tehnike ostaju veoma prisutne u društvenim naukama i imaju važnost za istraživanje ličnosti, malih grupa, mreža komunikacije i strukture grupe, kao i za neke posebne teme poput bavljenja socijalnim statusom u zajednici i obrascima socijalne segregacije (Scott 1988).

Pored Kelera i Morena, neophodno je pomenuti uticaje Levina i Hajdera. Tokom tridesetogodišnje karijere Levinova teorijska interesovanja i fokusi istraživanja menjali su se nekoliko puta, a za problematiku analize mreža najvažnija je njegova druga faza istraživanja grupnih fenomena poput liderstva (vođstva), socijalne klime, standarda grupe i vrednosti. Teorija koja zahteva interdisciplinarni pristup psihološkoj i društvenoj stvarnosti često se nazivala, od strane drugih i samog Levina, “dinamičkom teorijom”, “topološkom psihologijom” i “teorijom polja”, što je naziv za koji se konačno opredelio (Lewin

1936, 1939). Naime, Levinova rana istraživanja grupnog ponašanja objavljena su u studiji u kojoj je izneo svoja shvatanja o tome da je grupno ponašanje determinisano poljem društvenih sila u kojem je neka grupa locirana (Lewin 1936).

Prema teoriji polja, događaji su determinisani silama koje deluju na njih u neposrednom polju, a ne silama koje deluju na daljinu. Teorija polja može se opisati kao metod za analizu kauzalnih odnosa i izgradnju naučnih konstrukata ili kao teorija o građenju teorije, odnosno metateorija. Istovremeno, Levinova teorija polja je skup konstrukata, razvijenih putem empirijskog istraživanja, za opis i interpretaciju psiholoških i socijalnih fenomena.

Za Levina, društvena grupa postoji u polju – društvenom “prostoru” koji obuhvata grupu zajedno sa njenim okruženjem. Međutim, okruženje se ne shvata kao nešto potpuno spoljašnje ili nezavisno od grupe, tako da ono što najviše utiče na pripadnike grupe jeste percipirano okruženje. To percipirano okruženje je ono što se u simboličkom interakcionizmu naziva definicijom situacije (npr. Thomas and Thomas 1928), a njeno društveno značenje se aktivno konstruiše od strane pripadnika grupe na osnovu njihovih percepcija i iskustava konteksta u kojima delaju. Zato su grupa i njeno okruženje elementi unutar jednog polja odnosa. Strukturalna obeležja tog prostora mogu da se analiziraju matematičkim tehnikama topologije i teorije skupova (Lewin 1951). Cilj teorije polja je da matematičkim putem istraži međuzavisnost grupe i okruženja u sistemu odnosa, što je gledište koje je Levina kasnije približilo opštoj teoriji sistema (von Bertalanffy 1950).

U skladu sa geštalskim teorijskim principima, Levin svako individualno iskustvo ili ponašanje shvata kao da predstavlja rezultat interakcije nekoliko obeležja date celine ili situacije. To znači da je u konačnom smislu svako ponašanje determinisano totalnom situacijom u kojoj se javlja. Totalna situacija je životni prostor (L), organizovan međuzavisnim silama, odnosno, drugim rečima rečeno, životni prostor je ukupnost činjenica koje determinišu ponašanje (B) individue u određenom momentu. On predstavlja ukupnost mogućih događaja i on uključuje osobu (P) i okruženje (E):

$$B = f(L) = f(P, E)$$

Ova formula povezuje osobu sa okruženjem i postala je neka vrsta skraćenice u teoriji polja. Važno je imati na umu da ni osoba ni okruženje nemaju nezavisnost, odnosno da je polje strukturirano u regije, staze i barijere, u suštini u polje sila (tendencija da se menja ili odupre promeni). Neke regije su osobi privlačne (imaju pozitivnu valencu), neke su negativne (imaju negativnu valencu), a ona se smatra posebnim regionom sa sličnim strukturnim i dinamičkim osobenostima (Lewin 1936).

Dakle, životni prostor uključuje dve glavne komponente – ličnost i psihološko okruženje, koje se koncipira kao okruženje, ali kako ono postoji za individuu. Levin je pretpostavio da razumevanje interakcije između osobe i psihološkog okruženja omogućava razumevanje i predviđanje ponašanje te osobe. Koncepti koje je on razvio kako bi se bavio psihološkim i socijalnim procesima životnog prostora mogu da se klasifikuju kao (a) strukturalni koncepti koji imaju veze sa aranžmanom i odnosima između delova životnog prostora i (b) dinamički koncepti koji se tiču tendencija ka promeni ili opiranju promeni. Osnovne strukture životnog prostora su regija i granica, a od njih potiču stepen diferencijacije, centralnost, staza i psihološka distanca. Osnovni dinamički procesi su međuzavisnost, tenzija, sila, polje sila, ekvilibrijum i moć, a Levin je takođe uveo i dve dimenzije životnog prostora – vertikalnu dimenziju stepena ili nivoa stvarnosti i horizontalne dimenzije vremenske perspektive.

On je stoga verovao da je polje geštalt psihološko okruženje koje postoji u umu pojedinca u određenom vremenskom trenutku koje se može matematički opisati u topološkoj konstelaciji konstrukata. Njegov model interaktivnog polja individue zasnovan je na zamisli o hodološkom prostoru, koji se definiše kao geometrijski sistem uz naglašavanje (a) kretanja po psihološki usmerenim stazama, (b) dinamike interakcija između individue i okruženja i (c) ponašanja neke osobe prilikom nailaska na prepreke ili barijere od strane okruženja. Osoba se shvata ne samo kao individualni životni prostor koji sadrži dominantnost trenutnog hodološkog prostora sa psihološki usmerenim stazama kretanja, već i sa predstavama prošlih iskustava i budućih očekivanja (Likert 1947). Model polja, dakle, opisuje kauzalne i interakcione međuzavisnosti u socijalnim konfiguracijama. Staze koje

idu između tačaka ih povezuju, obrazac staza deli polje na diskretne regione, a svaki region je odvojen od drugih odsustvom staza koje bi ga povezivale sa drugim regionima (staze se nalaze unutar, ali ne i između regiona).

Polje je dinamičko i menja se tokom vremena i usled iskustva, a kada se u potpunosti konstruiše možemo da znamo motive, vrednosti, potrebe, raspoloženja, ciljeve, anksioznosti i ideale te osobe – to je njen životni prostor. Levin je verovao da promene individuinalnog životnog prostora zavise od njenih internalizacija spoljašnjih stimulusa (iz fizičkog i socijalnog sveta) u životni prostor. Interakcija između životnog prostora i spoljašnjih stimulusa (to je granična zona) jeste veoma važna za razvoj ili regresiju, što znači da ne utiče samo iskustvo na promene u životnom prostoru, već i prihvatanje (internalizacija) spoljašnjih stimulusa.

Vremenom je koncept životnih prostora morao da proširi dodavanjem socijalnog prostora ili socijalnog polja u kojem socijalne, ekonomske, političke i fizičke činjenice imaju objektivnu ili makar intersubjektivnu stvarnost, a ne samo individualnu psihološku stvarnost. U nekim od svojih poslednjih radova počeo je da se bavi problemima definisanja socijalnog prostora i njegovog odnosa sa psihološkim prostorom i isticao je načine na koje bihevioralne nauke mogu pored empirijskog jedinstva da dostignu konceptualno jedinstvo (Scott 1988, 1991/2000).

Značaj modela polja po analize društvenih mreža je u činjenici da se u topološkom pristupu polje takođe sastoji od od "tačaka" koje su povezane "stazama". Kao i sociogramu, tačke predstavljaju osobe, njihove ciljeve ili akcije, dok staze predstavljaju interakcione ili kauzalne sekvence koje ih povezuju. Ograničenja ovih sekvenci zapravo su "sile" koje determinišu ponašanje grupe, a ukupno socijalno polje je polje sila koje deluju na pripadnike grupe i oblikuju njihove akcije i iskustva.

U tom smislu, razvoju teorija o grupnoj dinamici doprinela je i psihologija Frica Hajdera, naročito njegov koncept balansa. Različiti stavovi koje individua ima balansirani su u njenom umu kada ne proizvode stanje psihološke tenzije. To znači da psihološki balans zavisi od stavova koji međusobno nisu kontradiktorni. Hajder je posebno

bio zainteresovan za interpersonalni balans – (in)kongruenciju među stavovima prema drugim ljudima. Poput Levina, i on je prvenstveno bio zainteresovan za način na koji se svet percipira sa stanovišta neke individue. Dakle, nije važan stvarni odnos između osoba, već njihova (tačna ili netačna) percepcija tog odnosa, što znači da se balans odnosi na psihološko, fenomenološko stanje, a ne na stvarno postojeće odnose u društvenoj grupi (Heider 1958).

Hajder je smatrao da konfiguracije objekata (uključujući i socijalne objekte) mogu da se klasifikuju na one u stabilnom i nestabilnom stanju. S obzirom na to da su balansirana stanja konceptualno bolja od nebalansiranih, novi odnosi koji se formiraju u skladu sa principom balansa moraju da se primene na bilo koju debalansiranu strukturu. Takođe, ako postoji debalansirano stanje, postoji sila koja ga menja u pravcu balansiranog stanja. Na primer, u sistemu sa dve osobe, ako se osoba *a* dopada osobi *b* i osoba *b* se dopada osobi *a*, sistem je u balansu, ali ako se jedna osoba drugoj dopada i to ne važi obrnuto, onda postoji disekvilibrirum. Tada se javlja sila u osobi *a* (1) da promeni stav osobe *b*, (2) da pogrešno percipira sentimente osobe *b* na pristrasan način ili (3) da promeni svoj stav prema osobi *b*. Konfiguracije sa tri entiteta, kao one sa dve osobe i objektom, su kompleksnije. Ako se, na primer, osoba *b* i objekt *x* (npr. izabrani predsednik) dopadaju osobi *a*, a osobi *b* se ne dopada *x*, situacija je debalansirana i stvoriće se sila da vrati sistem u stanje ekvilibriruma.

Na svoj način Hajder je integrisao mnoge svakodnevne opservacije, primere iz književnosti i naučnu analizu, te je primetio da mnoge literarne tragedije u svojoj osnovi imaju princip balansa – na primer, Romeo voli Juliju, Julija voli Romea, Julija voli i poštuje svoje roditelje, ali njeni roditelji ne prihvataju Romea. Principi balansa bili su masovno primenjivani u izučavanju interpersonalnih odnosa, promeni stavova i u drugim sličnim istraživačkim oblastima, a Hajderove ideje bile su upotrebljene i za nov pristup u izučavanju motivacije – u skladu sa principima geštalt psihologije, celokupni obrazac strukture je taj koji determiniše motivaciju.

Uticaj teorije grafova

U isto vreme kada gorenavedeni psiholozi počinju da shvataju značaj mreža, antropolozi i sociolozi na Harvardu razvijaju neke ideje Radklif-Brauna i njihova istraživanja u fabrikama i manjim zajednicama naglašavala su važnost neformalnih i interpersonalnih odnosa u društvenom sistemu. U Britaniji, a prvenstveno u Mančesteru, grupa antropologa je takođe koristila ideje Radklif-Brauna kako bi naglasila analizu konflikta i kontradikcije i primenila ove ideje na izučavanje afričkih plemenskih društava, a kasnije i ruralnih zajednica i malih britanskih gradova. Gradeći na ranijim tradicijama, oni su ostvarili značajan napredak kombinovanjem matematike i socijalne teorije.

Tek šezdesetih godina dolazi do razvoja metodologije analize socijalnih mreža, kada Harison Vajt na Harvardu počinje da istražuje matematičku osnovu društvene strukture. Naime, grupa diplomaca sa Harvarda koji su bili pod Vajtovim uticajem odigrala je ključnu ulogu u razvoju analize socijalnih mreža i u procesu transliranja matematičkih formulacija u smislene istraživačke programe. Ovi sociolozi su se raširili po američkim univerzitetima i do sredine sedamdesetih godina analiza socijalnih mreža je postala specijalnost sa međunarodnom osnovom, iako je u Britaniji rasla daleko sporije. Tada nastaje i specijalizovani časopis *Social Networks* i bilten *Connections*, iako su analitičari mreža mogli da se nađu skoro u svim oblastima sociološke specijalizacije.

Međutim, pre ovih glavnih grana razvoja potrebno je ukratko objasniti i uticaj teorije grafova. Na početku razvoja analize socijalnih mreža istraživači su shvatili korist koju mogu da donesu matematički modeli. Tokom četrdesetih godina nastaju pokušaji da se kvantifikuju tendencije ka reciprocitetu i od tada raste popularnost kvantitativnih analitičkih pristupa. Tri glavne matematičke osnove metoda za izučavanje mreža su teorija grafova, statistička teorija i teorija verovatnoće i algebarski modeli (Scott 1988).

Saznanje da sociogrami mogu da se koriste prilikom izučavanje društvene strukture dovelo je do brzog uvođenja analitičkih tehnika, a najpoznatija knjiga iz ovog domena jeste (Harary *et al.* 1965; Cartwright and Harary 1956). Istovremeno su mnogi metodolozi otkri-

li da matrice mogu da se koriste i za podatke o socijalnim mrežama, tako da je došlo i do uvođenja matematike u izučavanje društvenih sistema. Naime, analitičke tehnike, za razliku od deskriptivnih tehnika, naglašavaju značaj razvoja smislenih indeksa izbora i potreba za sistematskom analizom matrice ukupnog izbora (u npr. sociogramima). Indeksi se obično razvijaju sa namerom da se primene određeni koncepti, ali oni često predstavljaju i mnogo složenije klasifikacije – na primer, indeks može uzimati u obzir broj osoba koje se odabiraju, tako da se mogu porediti grupe različite veličine.

Matematički koncept grafa uključuje ideju tačaka (ili čvorova) koje su povezane linijama (ili ivicama ili lukovima), a teorija grafova se sastoji od skupa procedura za analiziranje prisustva, pravca i snage linija koje povezuju ove tačke. Teorija grafova se fokusira na obrasce povezanosti, a ne na prostornu udaljenost (čvorova), što nam govori o korenima teorije grafova u topologiji, grani matematike koja se bavi samo oblicima ili formom struktura. Zbog toga i ne čudi činjenica da sociolozi koji koriste topološke ideje naglašavaju kompatibilnost sa Zimelovom formalnom sociologijom, koja takođe naglašava dijadu i trijadu kao osnovne oblike socijacije (Simmel 1908/2009). Grafovi koji prikazuju veze između čvorova takođe jasno ukazuju na to da struktura grafa nije svodljiva na osobenosti odvojenih dijada (Burt 1992).

Dakle, iako se teorija polja pokazala kao čorsokak, to ne važi i za matematičke modele grupnih odnosa koji su se pokazali kao veoma korisna osnova za kasniji rad. Teoriju grafova je formulisao Kenig, ali kao i mnoga dela objavljena u Nemačkoj tokom tridesetih godina, ni njegove ideje nisu ostvarile veći uticaj na širu naučnu zajednicu. Tek kada je knjiga prevedena i štampana u Sjedinjenim Državama, 1950. godine, Harari je (sa saradnicima) počeo da je razvija i te matematičke ideje pokazale su se kao veoma korisne za analizu grupne dinamike. Glavni teorijski proboj ticao se pomeranja koncepta kognitivnog balansa u individualnom umu na interpersonalni balans u socijanim grupama. Dakle, tek sa Hararijem i Kartrajtom ideje Levina, Morena i Hajdera bivaju spojene u novu i moćnu sintezu.

Oni su preuzeli osnovnu ideju od Morena, a to je bio sociogram, odnosno graf, koji predstavlja mrežu stvarnih interpersonalnih odno-

sa među pripadnicima grupe. Tako su stvorili usmerene grafove, koji su omogućili analizu grupne strukture sa stanovišta određene fokalne individue i u tom smislu njihov rad predstavlja veliki sociološki doprinos. Kartrajt i Harari su tvrdili da kompleksne društvene strukture mogu da se shvate kao da su izgrađene od jednostavnijih struktura, što nije novina u teorijama društvenih nauka. Međutim, njihovo “otkriće” jeste da bilo koji balansirani graf, bez obzira na to koliko je jednostavan ili kompleksan, može da se podeli na dve podgrupe sa interesantnim osobenostima – odnosi *unutar* svake od ovih podgrupa će biti pozitivni, a oni *između* grupa će biti negativni. To znači da će balansirana socijalna mreža, definisana, na primer, odnosima solidarnosti, biti sastavljena od dve kohezivne podgrupe između kojih će postojati antagonizam i konflikt.

Identifikacija grupe kao balansirane ili debalansirane predstavlja samo prvi korak ka “dekompoziciji” na konstituentne podgrupe i to predstavlja veliki deo matematičkih proračuna balansa. Uspesna dekompozicija balansirane mreže omogućava istraživačima da razumeju mrežnu strukturu na osnovu informacija o odnosima između individua (Festinger *et al.* 1959). Mnoge ideje koje su nastale iz sociometrijske tradicije istraživanja malih grupa počeli su da preuzimaju istraživači koje je zanimala opšta teorija sistema, matematički aspekti kibernetike i racionalna akcija, tako da je došlo i do primene sociometrijskih ideja na velike društvene sisteme, za šta je najzaslužniji Rapoport (Rapoport 1952).

Teorija grafova formalizuje pojam centralnosti preko merenja susednosti, koja je zapravo broj drugih tačaka kojima je neka tačka susedna. To znači da je računanjem susednosti svih tačaka u grafu moguće otkriti koje su centralne, a može se napraviti razlika između tačaka koje su lokalno centralne i onih koje zauzimaju globalnu poziciju centralnosti u mreži kao celini. Ideja o centralnosti bila je veoma važna za američke socijalne psihologe koji su izučavali sociometrijske zvezde u malim grupama, dok su se rane analize britanskih teoretičara više bavile gustinom mreža (Freeman 1978; Freeman *et al.* 1979).

Gustina je odnos stvarnog broja linija u grafu sa brojem koji bi postojao da su sve tačke međusobno povezane. Mera gustine može da varira od nula do jedan, tako da se mogu praviti razlike između mreža

niske i visoke gustine, iako ovo može da bude pogrešan način rezonovanja, zato što broj kontakata koje osoba može da održava varira sa prirodom društvenog odnosa koji postoji, što ograničava maksimalnu gustinu. Na primer, moguće je da 500 ljudi koji rade u nekoj organizaciji bude svesno ostalih 499 individua, ali malo je verovatno da bi svi oni međusobno mogli da se "vole". To znači da je maksimalna gustina odnosa "svesnosti" jedna, a maksimalna gustina odnosa "voljenja" mnogo manja, odnosno da procena stvarne gustine koja je otkrivena u socijalnoj mreži mora da uzme u obzir veličinu mreže (koliko ljudi je u nju uključeno) i tip odnosa (sposobnost ljudi da te kontakte održe).

Merenja gustine se koriste radi identifikacije postojanja "klastera" u grafu, iako to nije jedini način na koji su klasteri identifikovani. Klaster može da se shvati kao relativno gusto povezana grupa tačaka unutar većeg i manje gustog grafa, a pri tom, važno je znati da identifikacija klastera uvek zavisi od odluke istraživača o tome šta je prihvatljivi nivo gustine na osnovu kojeg se definišu klasteri u određenoj mreži.

Blisko povezan pojam je "klika", iako se i ona definiše na različite načine. Dok je klaster oblast grafa (odnosno podgraf) sa relativno visokom gustinom, klika je oblast u kojoj su sve tačke međusobno povezane stazama specifične maksimalne distance. Ako je maksimalna udaljenost (distanca) koja je prihvatljiva istraživaču jedna linija, onda bi podgraf morao da bude u potpunosti povezan (svaka tačka bi morala da bude direktno povezana sa svim drugim tačkama) kako bi se kvalifikovala kao klika. Manje restriktivni kriterijum bi dopustio maksimalnu udaljenost od dve linije, a u tom slučaju klika bi se sastojala od tačaka koje su povezane ili direktno ili preko zajedničkog suseda.

Centralno pitanje u razvoju analize socijalnih mreža bilo je o tome da li metaforu o socijalnoj mreži treba shvatiti ozbiljno i u kojoj meri. Ova teorija govori o agensima (individualnim ili kolektivnim) koji su ukorenjeni u mrežama veza, a zadatak sociologa je da opišu i objasne obrasce koji se javljaju u ovim povezanostima. U početku su se sociolozi okrenuli matematičkoj teoriji grafova, u nadi da će otkriti formalni model za reprezentaciju mrežne strukture. Međutim, ispostavilo se da sociolozi ne mogu samo da se okrenu teoriji grafova (ili bilo kojoj grani matematike) i da je samo mehanički primene u izučavanju

društvenih odnosa, zato što je uvek neophodno odlučiti koja merenja su teorijski i empirijski prikladna za predmet izučavanja. Matematika može da bude izuzetno korisna kada se radi o analizi socijalnih mreža, ali nikad ne može da ukloni potrebu za donošenjem teorijskih i empirijskih odluka o značajnim sociološkim osobenostima socijalnih mreža. O tome je često pisao Harison Vajt, insistirajući na tome da sociolog uvek mora imati kontrolu nad matematikom, a ne da matematika determiniše sopstvene oblasti primene (vidi npr. White 1997). Iz tog razloga teorija grafova je bila dosta kritikovana, a predlagani su i alternativni modeli za socijalne mreže.

Interpersonalne konfiguracije i klike

Teorijski rad u sociometrijskoj tradiciji podrazumevao je pokušaje da se mreže razlože na njihove konstituentne podgrupe. U pitanju su tzv. klike, klasteri ili blokovi, a ova vrsta istraživanja karakteristična je za Harvard u trećoj i četvrtoj deceniji prošlog veka. Prilikom potrage za neformalnim odnosima u velikim sistemima došlo je do empirijskih otkrića da ovi sistemi zaista sadrže kohezivne podgrupe i zato je bilo potrebno otkriti tehnike preko kojih su se podgrupne strukture mogle otkriti.

Na ovu tradiciju najviše je uticao Radklif-Braun, čije dirkemovske ideje su bile naročito uticajne u Australiji, gde je predavao, i kod Lojda Vornera, koji je došao na Harvard 1929. godine, i počeo da saraduje sa Eltonom Mejoom (koji je iz Australije došao na Harvard 1926. godine). Njihova istraživanja su predstavljala primenu Radklif-Braunove antropologije. Mejoove publikacije danas imaju prvenstveno istorijski značaj, ali on sam je izvršio veliki uticaj na razvoj industrijske sociologije i psihologije. Pored velikog uticaja psihologa Pjera Žanea, na njega su uticali Malinovski i, pre svih, Radklif-Braun. U suštini, on je u svojim istraživanjima industrijskih organizacija upražnjavao intervjue koji su koristili klinički psiholozi i terenski rad antropologa.

Radklif-Braunova socijalna antropologija problematizuje društvenu strukturu i zapravo se bavi odnosima stvarne međupovezanosti, odnosno trajnim aranžmanima osoba u nekom odnosu definisanom ili

kontrolisanom od strane institucija, tj. socijalno uspostavljenim normama ili obrascima ponašanja. Suština njegovih istraživanja odnosila se na "stvarnu i konkretnu" društvenu strukturu koja je proizvod "aktivnosti uloge" osoba koje delaju u skladu sa svojim položajem unutar ove strukture. Drugim rečima, da bi objasnio mrežu stvarno postojećih odnosa on upotrebljava termin "društvena struktura". Isticao je i da izučavanje društvene strukture nije identično izučavanju društvenih odnosa, pošto specifični društveni odnos između dve osobe postoji samo kao deo šire mreže društvenih odnosa, u kojoj se nalaze i druge osobe. Prema Radklif-Braunu, upravo je ova mreža predmet njegovog izučavanja (vidi Radcliffe-Brown 1952).

Njegova teorija se orijentiše oko ideje da se društveni život može izučavati i objasniti kao sistem odnosa udruživanja, odnosno da je društvena struktura poredak/aranžman odnosa u kojima su interesi ili vrednosti različitih pojedinaca koadaptirani u sistem društvenih vrednosti izraženih u vidu institucionalnih normi. Za njega, društveni odnosi su stvarni i mogu se neposredno posmatrati, ali je društvena struktura teorijska konstrukcija društvenog naučnika utemeljena na posmatranju društvenih odnosa. Najznačajniji cilj socijalne antropologije bila je identifikacija društvenih struktura i formalnih odnosa unutar njih, što je zadatak u kojem se treba poslužiti i matematikom. Upravo iz ovih razloga Radklif-Brauna je moguće smatrati jednim od utemeljivača analize društvenih mreža.

Za njega, društveni fenomeni predstavljaju distinktivnu vrstu prirodnih fenomena, a društvene strukture su jednako stvarne kao i pojedinačni organizmi. Kao što fiziološki fenomeni nisu samo proizvod prirode molekula i atoma koji sačinjavaju neki organizam, već i strukture u kojoj su sjedinjeni, tako ni društveni fenomeni nisu neposredan rezultat prirode pojedinačnih ljudskih bića, već rezultat društvene strukture, odnosno mreže u kojoj se nalaze. Isticao je i da izučavanje društvene strukture nije identično izučavanju društvenih odnosa, pošto specifični društveni odnos između dve osobe postoji samo kao deo šire mreže društvenih odnosa, u kojoj se nalaze i druge osobe (Radcliffe-Brown 1940).

Mejo u saradnji sa Lorensom Hendersonom organizuje istraživački tim koji je izučavao psihološke i socijalne probleme industrij-

skih radnika. Već sledeće godine on započinje danas čuveni Vestern elektrik program sa svojim saradnicima, gde je istraživao individualno prilagođavanje radnika na kontekst organizacije i društvene strukture (Mayo 1933/2005). Takođe, zaslužan je zato što je na Harvard doveo Lojda Vornera, sa kojim je sarađivao na studiji *Yankee City*. Vornerov i Mejoov rad preklapao se svega šest godina, ali rezultati njihove saradnje su u velikoj meri uticali na razvoj analize socijalnih mreža.

Što se tiče Mejoove studije (Mayo 1933/2005), do danas su najznačajniji ostali delovi u kojima piše o neformalnim odnosima među radnicima i odnosima između uprave i radnika. Ovi doprinosi služili su kao osnova za rapidni razvoj istraživanja organizacionog ponašanja nakon 1939. godine, kada je knjiga izašla. Rezultati do kojih je Mejo došao bili su sledeći – krucijalni faktor koji je odgovoran za povećanje proizvodnje jeste činjenica participacije radnika u istraživačkom projektu. Radnici su bili zadovoljni kada njihovi menadžeri prikažu zainteresovanost za njih, njihovo uključenje i integraciju u fabričkom životu, zbog čega su i bili bolje motivisani.

Kada je reč o Lojdu Vorneru, on je u međuvremenu vršio čuvena *Yankee City* istraživanja (između 1930. i 1935.) i kako se istraživanju bližio kraj antagonizam između njega i Mejoa je rastao, tako da je Vorner napustio Harvard i otišao u Čikago, gde je Radklif-Braun radio kao gostujući profesor. Kod Vornera su, pored najvećeg uticaja Radklif-Brauna, prisutne Hendersonova interpretacija Pareta i Zime-lova sociologija. Zato je naglašavao faktore poput stabilnosti, kohezije i integracije prilikom strukturiranja zajednica, ali isto tako, preko socijalnih konfiguracija govorio je i o recipročnim odnosima i uticajima brojeva na grupni život. Uz to, očigledno je da je kontakt sa Mejoom uticao na to da Vorner formuliše ideju o primeni antropoloških metoda na izučavanje moderne urbane zajednice (npr. Warner 1941).

Iz tih razloga, on je u svojim etnografskim studijama bio pionir analize društvenih mreža, pre svega pri istraživanju klika i grupa prijatelja na koje je nailazio među raznim društvenim klasama (Warner 1949). Njegovo longitudinalno istraživanje Jenki Sitija predstavlja najambicioznije i najsistematičnije istraživanje jedne američke zajednice koje je ikada poduzeto. On i njegov tim od 30 istraživača su u periodu od skoro deset godina boravili u gradiću Njuberiport u Masačusetsu,

obavljajući brojne razgovore, ankete, sakupljanja i analize dokumenata itd. Vorner je bio zainteresovan da primeni svoj specifični funkcionalistički pristup na celu zajednicu, a Njuberiport se kao industrijski gradić od 17000 stanovnika činio pogodnim za taj poduhvat. Njegova serija monografija predstavlja tipični američki život u tipičnom malom gradu, odnosno uticaje socijalnih, religijskih, etničkih i radnih odnosa na taj život. U njoj je Vorner razvio socijalnu shemu putem koje ljudi određuju lični socijalni identitet, a ovu klasifikaciju činilo je šest nivoa socijalnih klasa: gornja, srednja i donja klasa, od kojih se svaka od njih dodatno deli na višu i nižu. Nakon smrti, njegov rad privlači novu teorijsku i istraživačku pažnju, a postaje i odličan empirijski materijal za naučnike koji se bave socijalnim kapitalom, civilnim društvom i ulogom religije u javnom životu (Scott 1991/2000).

Vornerove studije su bile važne i zbog upotrebe sociograma kada se govorilo o strukturi grupe. Ovaj antropolog je uticao na to da se sociogrami koriste na sličan način kao srodničke strukture u seoskim zajednicama, što su radili antropolozi. Međutim, nije bilo pokušaja da se sociogrami koriste radi identifikacije sociometrijski definisanih klika, tako da se može zaključiti da nije bilo teorijskog razumevanja načina na koji socijalne mreže mogu da oblikuju ponašanje individua. Vornerov rad je jedan od prvih, a verovatno i prvi u kojem se upotrebljava terminologija mreža kako bi se opisalo strukturiranje društva u podgrupe (Scott 1991/2001).

Za njega, socijalne konfiguracije sačinjavaju modernu zajednicu i sastoje se od raznih podgrupa, kao što su porodica, crkva, klase itd. Takođe, veoma su bitne i klike, odnosno neformalne asocijacije ljudi među kojima postoji osećanje grupnog osećanja i intimnosti i u kojima su uspostavljene određene grupne norme ponašanja (Warner 1941). Za Vornera je klika imala isti značaj u zajednici kao neformalna grupa u Mejoovim studijama.

Vornerove kolege su počele da istražuju tzv. Stari grad na jugu SAD tokom 1936. godine i tamo je još detaljnije ispitivan koncept klike. Značajna inovacija ticala se istraživanja interne strukture klika, tako da se došlo do zaključka da se one sastoje od tri sloja:

(1) jezgra onih koji najčešće i najintimnije stupaju u međusobne interakcije,

(2) primarnog kruga onih koji zajedno učestvuju sa pripadnicima jezgra u nekim prilikama, ali nikad kao grupa po sebi,

(3) sekundarnog kruga onih koji učestvuju samo ponekad, tako da se jedva i mogu računati kao pripadnici klike.

Kada je reč o Jenki Sitiju, osnovna Vornerova pretpostavka bila je sledeća – dok su plemenska društva integrisana putem srodstva, ovu funkciju u složenijim društvima igra sistem društvene stratifikacije. Ekonomski odnosi su osnova društvene strukture i vrednosnih sistema pojedinaca i iz tih razloga istraživanje mora početi izučavanjem obrazaca društvene solidarnosti koji su posledica ekonomskih razlika i nejednakosti. U bilo kojoj gradskoj zajednici sistem društvenih klasa predstavlja osnovu legitimnosti za postojeće obrasce nejednakosti, a istovremeno je i osnova iz koje pojedinci crpe svoje identitete i osećaj pripadnosti zajednici i širem društvu (Scott 1991/2000).

Prepoznajući da je posedovanje ekonomskih resursa važno, Vorner je svoju pažnju ipak usredsredio na obrasce društvene solidarnosti u dirkemovskom duhu (Durkheim 1912/1915) i njegova interesovanja su se ticala pitanja statusa, a ne ekonomske klase *per se*. Stratifikacija za njega proizvodi hijerarhiju društvenih položaja koji su rangirani kao podređeni i nadređeni jedni drugima, ali i povezani sa distinktivnim pravima, obavezama i obrascima života – svaku od pomenutih šest klasa karakterišu određeni obrasci društvene solidarnosti i društvene interakcije. Međutim, tom prilikom takođe je bio inspirisan idejama koje su do tada bile elaborirane jedino u antropološkim studijama o plemenskim društvima, ali je pokazao da su ove ideje relevantne i za složenija društva i otvorio je put za istraživanje interpersonalnih društvenih mreža.

Interesantno je primetiti da je Vorner na dirkemovski način uviđao (i) ritual i ceremonije kao proces reprodukcije klasne strukture. Istovremeno, insistirao je na interakciji, a ne na pojedincu kao jedinici analize u objašnjenju makrostratifikacijskih fenomena. U svojim studijama uspeo je da prikaže ljudske aktivnosti koje se uobičajeno smatraju relativno poslovnim, kalkulišućim, racionalnim itd., kao visoko (ako ne i primarno) simboličke, a slično je uradio i sa demokratskim političkim aktivnostima, gde politiku (od partijskih konvencija do ličnosti političkih lidera) vidi kao elaboriranu razmenu simbola.

Vorner je bio posebno motivisan da ove religijske zajednice vidi u svetlu društvene stratifikacije, pošto su protestantske zajednice obično činile najveći deo visokih klasa, a katolici su činili radničke klase (vidi npr. Davis and Warner 1937). Različite religijske doktrine služe kao simboli za različite društvene grupe, ali i tome da ove grupe ostanu razdvojene. Drugim rečima, religijski rituali reprodukuju klasnu strukturu, a to im polazi za rukom jer utiču na svest pojedinaca o međusobnim moralnim i kulturnim razlikama, kao i osnaživanjem strukture interpersonalnih udruženja. Stvarnost društvene stratifikacije počiva u odgovoru na pitanje ko se udružuje sa kim i u kojem stepenu intimnosti, a Vorneru je bilo jasno da se etnički i klasni obrasci osnažuju i srodničkim vezama, tako da je u tom smislu začetnik analize stratifikacije putem društvenih mreža.

Mančesterska škola

Analiza socijalnih mreža dobija novi zamah kada antropolozi sa mančesterskog univerziteta počinju da izučavaju male grupe, odnosno kada su tokom pedesetih godina prošlog veka neki britanski sociolozi i socijalni antropolozi počeli ozbiljno da shvataju metaforu o socijalnoj mreži. U pitanju su, pre svih, Džon Barns, Klajd Mičel i Elizabet Bot. U njihovom radu su ideje Radklif-Brauna bile još više izražene nego u delima harvardskih sociologa i pokušali su da njegove ideje razviju u novim pravcima.

Tako je Barns izučavajući aktivnosti norveških ribara shvatio da postoji bliska analogija između mreža koje ribari koriste i strukture seoske zajednice u kojoj žive (Barnes 1954). Pored njega, bitna su istraživanja koja su vršili Majer Fortes (Fortes 1953) i Nejedel (Nadel 1957), koji je predložio formalizaciju metafore o mreži, a svakako najvažnija su ona o afričkim društvima koja je radila "mančesterska škola", objavivši ih u knjizi *Social Networks in Urban Situations*.

Umesto da naglašavaju integraciju i koheziju, ovi autori su naglašavali konflikt i promenu. Centralna figura u Mančesteru bio je Maks Glukman, za kojeg su konflikt i moć bili integralni elementi bilo koje društvene strukture, tako da je on u svojim analizama naglašavao pre-

govaranja, pogađanja, prinudu i proizvodnju socijalne integracije. Iz istih razloga mančesterski istraživači su obraćali manje pažnje na formalno institucionalizovane norme i društvene institucije, a više na stvarne konfiguracije odnosa koje nastaju zbog konflikta i delovanja moći.

U početku su ovi istraživači ideju o socijalnoj mreži počeli da upotrebljavaju samo metaforično, da bi je Barns početkom pedesetih primenio na strožiji i analitičan način. Time je uticao na Bot (koja je bila Vornerova studentkinja u Čikagu) i njih dvoje su uskoro počeli da istražuju sociometrijske radove. Uz to, Bot je studirala psihologiju, tako da je bila upoznata sa Morenovim idejama, iako je na nju više uticala Levinova teorija polja. Ove ideje je prvi sistematizovao Zigfrid Nejdell (Nadel 1957) u svojoj knjizi, ali ga je rana smrt sprečila da još više doprinese novim idejama o socijalnim mrežama. Zato je Mičel bio taj koji je postavio osnovu za sistematični okvir analize socijalnih mreža. On je pomoć potražio u teoriji grafova koja je razvijana u sociometriji i ovim idejama je dao karakterističan sociološki okvir.

Nejdell je bio pod uticajem Kelera i Levina i 1955. održao je niz predavanja o društvenoj strukturi na Londonskoj školi za ekonomiju (ona su objavljena dve godine kasnije). On je strukturu definisao kao aranžman ili artikulaciju elemenata koji formiraju celinu. Smatrao je da odvajanjem formi odnosa od njihovog sadržaja možemo da opišemo opšta obeležja struktura i da ih možemo istražiti komparativnim metodom. Takođe, zagovarao je matematički pristup strukturi i isticao je da uloga treba da bude centralni koncept u sociološkoj teoriji, jer su društvene strukture zapravo strukture uloga, a uloge se definišu preko mreža međuzavisnih aktivnosti.

Nejdelove aspiracije nastavio je Mičel i on je kodirao analizu socijalnih mreža tako što je uopštio Barnsovu koncepciju sfere interpersonalnih odnosa u (inter)personalni poredak. Obrasci interakcije su sfere analize mreža, a takve interpersonalne mreže su izgrađene od dva različita idealna tipa akcije koji se kombinuju na različite načine i formiraju konkretne mreže interakcije. Prvo postoji komunikacija, koja uključuje transfer informacija među individuama, uspostavljanje društvenih normi i stvaranje stepena konsenzusa. S druge strane, postoji instrumentalni ili svrhoviti tip akcije, koji uključuje transfer

materijalnih dobara i usluga među ljudima. Bilo koja akcija kombinuje elemente oba ova idealna tipa, tako da socijalne mreže sadrže i tok informacija i transfer resursa i usluga.

Mičel takođe govori o totalnoj mreži društva kao skupu veza koje se nalaze unutar, ali idu i izvan granica neke zajednice ili organizacije. To znači da se u istraživanjima uvek mora odabrati neki određeni aspekt totalne mreže, odnosno moraju se praviti parcijalne mreže. Ova apstrakcija može da se sprovede na dva načina (Scott 1991/2000):

(1) jedna se vrši oko određene individue i tako se stvaraju ego-centrične mreže društvenih odnosa svih vrsta (mančesterska škola se pretežno bavila individualnim parcijalnim mrežama),

(2) druga podrazumeva apstrakciju globalnih osobenosti mreža u odnosu na određeni aspekt društvene aktivnosti: političke veze, obaveze prema srođnicima, prijateljske ili radne odnose itd.

Drugi istraživači su inspiraciju pronašli tokom empirijskih istraživanja. Sredinom pedesetih godina antropolozi koji su izučavali urbanizaciju (prvenstveno Mičel i Barns) shvatili su da tradicionalni pristup opisu društvene organizacije preko institucija (ekonomije, religije, politike, srodstva itd.) nije dovoljan za razumevanje ponašanja individua u kompleksnim društvima (Barnes 1954; Boissevain 1979; Bott 1957). Štaviše, kako su antropolozi počeli da obraćaju pažnju na "kompleksna" društva, shvatili su da su im potrebni novi koncepti za razumevanje fluidnih socijalnih interakcija koje su uočavali tokom etnografskog rada (Mitchell 1974). Analiza mreža je omogućila stvaranje teorijske perspektive i način razmatranja društvenih fenomena koje nije bilo tako lako definisati koristeći tadašnju terminologiju.

Istovremeno, mnogi socijalni psiholozi četrdesetih i pedesetih godina su uočili korisnost eksperimentalnih struktura prilikom izučavanja grupnih procesa (npr. Bavelas 1948). Ključni doprinos ovih istraživača jeste to što su shvatili da postoje važne osobenosti grupnih struktura i osobenosti individualnih pozicija unutar tih struktura. Strukturalne osobenosti koje su ovi istraživači našli su ideje o centralnosti aktera i grupnoj centralizaciji.

Naime, ključni element u američkim i britanskim istraživanjima bio je naglašavanje strukturalnih osobenosti mreža društvenih odnosa i uvođenje konceptata kako bi se ta obeležja opisala. U radu socijal-

nih psihologa naročita pažnja je poklonjena “centralnosti” različitih aktera u obrascima komunikacije malih grupa, dok su se sociolozi i antropolozi više interesovali za “gustinu” ili “povezanost” velikih socijalnih mreža. Iako su razvijali nove koncepte, ovi autori nisu zagovarali analizu mreža kao specijalizovanu tehniku unutar sociologije. Dakle, analiza socijalnih mreža nije predstavljala puku dopunu postojećim statističkim i matematičkim metodama, već je naglašavala činjenicu da sociologija mora da shvati i ozbiljno uzme u obzir obrasce koji su stvoreni putem društvenih odnosa. Takve analize su nudile novi pogled na stare probleme, odnosno novu perspektivu u kojoj su sada metafore koje su korišćene od osnivanja discipline mogle da se prevaraju u moćne teorijske koncepte.

Sociološke teorije razmene

Ideje koje su se javile u Mejoovim Horton studijama, Jenki Sitiju i Old Sitiju razvijale su se paralelno sa sociometrijskom tradicijom istraživanja malih grupa, ali nema dokaza o tome da se pripadnici ovih tradicija znali jedni za druge tokom tridesetih i četrdesetih godina. Prvi autor koji je u svojim radovima spojio ove dve tradicije jeste Džordž Homans. Za razliku od svog kolege Parsonsa, on nije bio zadovoljan velikim i apstraktnim sistemom, tako da je u svojim analizama krenuo od nivoa interakcije. U knjizi *Human Group* Homans je težio stvaranju sinteze prethodnih teorijskih tradicija i zaključio je da ljudske interakcije variraju po pitanju frekvencije, trajanja i reda (odnosno smera), kao i da je interakcija osnova na kojoj se razvijaju ljudski sentiment (Homans 1950/1992).

Sociologija Džordža Homansa počiva na stavu da je tadašnje dominantno shvatanje o “kulturnoj jedinstvenosti” pogrešno, što je ideja kojom započinje rad na knjizi *Ljudska grupa* nakon Drugog svetskog rata. Ona se sastoji iz pet studija slučaja na osnovu kojih je izvlačio opšte propozicije koje opisuju empirijske regularnosti koje su on ili drugi autori uočili. U tom smislu, na Homansa je najveći intelektualni uticaj ostvario Elton Mejo, odnosno njegova pomenuta istraživanja društvenih odnosa među malim grupama (kao i sopstveno iskustvo

života u maloj grupi za vreme dugih plovidbi tokom službe u američkoj mornarici). Ljudsko ponašanje je tumačio preko psiholoških regularnosti koje su nezavisne od kulturnih varijabli, a u skladu sa jakim metodološkim individualizmom tvrdio je da su društveni fenomeni uvek agregati individualnih akcija. Drugim rečima, društvene strukture i institucije su kreirane i održavane od strane ponašanja individua, tako da su osnovni sociološki principi oni o individualnom ponašanju. Odatle potiče Homansovo insistiranje na tome da u sociologiju moramo da “vratimo ljude” i njihove fundamentalne obrasce ponašanja (Homans 1964).

Svoju analizu Homans je organizovao oko tri glavna pojma i njihovih međusobnih odnosa:

- (1) aktivnosti (šta ljudi rade u određenim situacijama),
- (2) interakcije (kako aktivnost jedne osobe utiče na aktivnost druge) i
- (3) sentimente (akcije koje su indikativne za interna psihološka stanja ljudi koji su uključeni u aktivnosti i interakcije).

U svojoj analizi studija slučaja malih grupa Homans je upotrebio sopstveni konceptualni okvir akcija, sentimentata (osećaja), interakcija i normi i razvio je “analitičke hipoteze” koje se mogu primeniti na sve manje grupe. Na primer, pretpostavio je da frekvencija interakcije između pojedinaca osnažuje njihova osećanja međusobne simpatije, zatim da će ljudi frekventnije stupati u interakcije ukoliko članovi grupe imaju slične društvene statuse, na ovaj način doprinoseći analizi društvenih mreža. Istovremeno, Homansova konceptualna shema, sačinjena od tri elementa socijalnog ponašanja (interakcije, sentimentata, aktivnosti), povezana sa varijablama poput frekvencije interakcije, sličnosti aktivnosti, intenziteta sentimentata itd. bila je formalizovana od strane Herberta Sajmona kao sistem diferencijalnih jednačina, što je predstavljao jedan od najranijih doprinosa razvoju matematičke sociologije (Simon 1952).

Najvažniji Homansov teorijski doprinos, iz studije *Socijalno ponašanje*, bilo je opisivanje ponašanja kao razmene aktivnosti koje donose manje ili veće troškove i nagrade osobama u interakciji. Zagovarao je tezu da su procesi razmene integralni deo društvenog života – sve interakcije uključuju individue koje razmenjuju nagrade i kazne i žele

profit. Ove nagrade se ne odnose samo na monetarne nagrade ekonomske razmene, već i na socijalne i psihološke nagrade kao što su status, odobravanje i zadovoljstvo. Na temelju ovih ideja, on je razvio nekoliko propozicija za koje je smatrao da su osnovni aksiomi za formulisanje sociološke teorije, a koje imaju podsticajne posledice po analizu društvenih mreža (Homans 1961/1974).

Homansova *propozicija uspeha*, na primer, glasi da osobe imaju tendenciju da češće izvode akcije ako su one bile nagrađene u prošlosti. Ova propozicija se odnosi na to da će pojedinac najverovatnije tražiti savet od drugih ukoliko je u prošlosti bio nagrađen korisnim savetom. Uz to, što je češće neka osoba dobijala korisne savete u prošlosti, ona će češće tragati za njima. Slično tome, druga osoba će želeti da daje savete što češće ukoliko je često bila nagrađivana zbog toga, odnosno dobijala odobravanja za to u prošlosti. Imajući ove teorijske propozicije na umu, obrazac interakcije u društvenim mrežama zado-bija svoju teorijsku elaboraciju.

Njegova *propozicija racionalnosti* odnosi se na tvrdnju da su izbori između alternativnih akcija određeni relativnom vrednošću ishoda akcija za individuu, pomnoženih sa njihovom percipiranom verovatnoćom. Drugim rečima, pojedinci su skloni da ponavljaju ponašanja koja su proizvela željene posledice u prošlosti, u čemu se ogledaju i neke pretpostavke mikroekonomije i teorije racionalnog izbora, ali i objašnjenja (frekventnosti) interakcije u društvenim mrežama.

Na osnovu svojih teorijskih propozicija Homans je analizirao i osnovne grupne procese: moć i autoritet, kooperaciju i kompeticiju, status, pravdu, vođstvo, konformizam i institucionalne procese. Želeo je da ukaže na centralnost malih grupa u društvenom životu i na sveprisutnost procesa razmena u mikro i makro strukturama. Kompleksniji oblici društvene organizacije izgrađeni su od istih "elementarnih oblika" socijalnog ponašanja koji su u osnovi procesa u malim grupama, tako da je grupa mikrokosmos društva, a potrebe individua su u centru i grupe i društva (Homans 1958).

Homans je u postojeće analize uveo nekoliko novina, tako da predstavlja preteču blokovskog modelovanja, iako bez upotrebe formalnih matematičkih metoda. On je grupu shvatio kao sistem unutar okruženja (kojeg čine fizički, tehnički i socijalni konteksti) i strukturu

grupe je podelio na interni sistem, koji izražava sentimente koji nastaju kroz interakcije njenih pripadnika, i eksterni sistem, preko kojeg se grupne aktivnosti povezuju sa problemom adaptacije. Najviše ga je zanimao interni sistem, ali uprkos teorijskoj sintezi sociometrijskih i antropoloških analiza, njegov rad nije ostvario veći uticaj kada se radi o teoretičarima socijalnih mreža.

Naredni velikan teorija razmene, Piter Blau, svoj akademski rad započinje terenskom studijom o službenicima iz jedne policijske agencije. Za razliku od Veberovog stava o birokratizaciji i racionalizaciji modernog načina života koji ograničavaju ljudsku slobodu (Weber 1968/1978), Blau je uvideo da činovnici u svom radu često zaobilaze birokratske procedure i da otkrivaju kreativne neformalne načine za rešavanje raznih problema i slučajeva. Na primer, službenici ove agencije, kojima je bilo formalno zabranjeno da razgovaraju o pojedinačnim slučajevima na kojima rade sa drugim ljudima (osim sa svojim nadređenima), zapravo su koristili svoje pauze za ručak da bi među sobom razgovarali o tim slučajevima i razmenjivali savete. Svoja zapažanja objavio je u studijama o birokratiji i ona su postala temelj njegove teorije razmene (npr. Blau 1954; Blau *et al.* 1966).

Osnovna ideja njegove sociologije bila je stav da su socijalni identiteti i njihovi složeni međusobni odnosi organizovani preko određene fundamentalne logike. Ovu pretpostavku je razvio u snažnu sociološku teoriju, ukazujući na to kako relevantni teorijski modeli mogu biti izgrađeni na temelju strogih pretpostavki, aritmetičke logike i proverljivih propozicija. Međutim, iako formalni teoretičar, Blau je bio i jedan od najvažnijih empirijskih istraživača u sociologiji 20. veka, koji je koristio etnografski terenski rad, dubinske intervjuue, anketnu građu i komparativne analize na impresivan način (Blau 1965).⁵

5 Za pet decenija profesionalne karijere, može se reći da je Blau inicirao tri velike revolucije u sociološkoj teoriji od sredine 20. veka. Prva od njih bila je upotreba koncepta razmene u socijalnoj interakciji, gde je uveo ideje iz mikroekonomije u sociološku teoriju. Druga krupna ideja bila je njegova teorija o dostizanju društvenog statusa, što ostaje temeljni sociološki uvid u fenomen društvene stratifikacije. Treći doprinos bio je razvoj opšte makrostrukturne teorije društva, koja se na određeni način suprotstavlja njegovim rani(ji)m idejama o čoveku kao racionalnom i ekonomičnom akteru u okvirima razmene i interakcije. Samo jedan od ovih doprinosa bio bi dovoljan za Blauov istaknuti status u okvirima sociološke teorije, dok kombinacija sva tri predstavlja izuzetno i nemerljivo postignuće.

Blau se bavio ponašanjem “belih okovratnika” američke administracije, sistematski beležeći obrasce interakcije među činovnicima, na temelju neformalnog posmatranja i intervjua. Istovremeno, postavljao je i opšta teorijska pitanja o osnovi statusa i moći, nepredviđenim posledicama smislaone akcije i izvorima promena u birokratskim procedurama. Posebno je obratio pažnju na načine na koje se “stvarni život” strukturirše duž neformalnih kanala komunikacije, interakcije i socijalne i emocionalne razmene, odnosno kako ovi kanali utiču na formalno funkcionisanje birokratije i strukturu statusa, što je značajno doprinelo analizi socijalnih mreža, a podstaklo je i razvoj matematičke sociologije kao discipline u američkim društvenim naukama.

Na temeljima ideja i opservacija iz svoje rane studije o socijalnoj aktivnosti u okviru birokratija, Blau je u knjizi *Razmena i moć u društvenom životu* (*Exchange and Power in Social Life*, 1964) razvio mikrostrukturnu teoriju razmene i društvene integracije u malim grupama (Blau 1964/1986). Zainteresovao se za odnose između ličnih mikro-socijalnih razmena i opštih obrazaca razmene inherentnih u društvu, ističući da su odnosi između pojedinca i institucije, kao i između institucije i institucije, emergentne karakteristike obrazaca razmene na mikro nivou. Cilj njegove teorije bio je razumevanje društvenih struktura na osnovu razumevanja društvenih procesa koji upravljaju odnosima pojedinaca i grupa, odnosno načina na koji društveni život postaje organizovan u sve kompleksnijim strukturama udruživanja ljudi.

Na individualnom nivou, Homans i Blau se bave istim procesima, ali se Blauov koncept razmene ograničava na akcije koje su moguće i koje zavise od nagrade drugih, odnosno koje se obustavljaju ukoliko nagrada ne postoji. Naime, kada se inicijalni odnosi razmene uspostave, nagrade koje akteri pružaju jedni drugima služe da bi se te veze održale i osnažile, a kada nema dovoljno nagrada, ova veza će oslabiti ili će se raspasti. Njegov važan doprinos tiče se stava da se dve strane ne mogu uvek ravnomerno nagrađivati, a svaki put kada postoji nejednakost u razmeni, pojavljuje se razlika u statusima i društvenoj moći aktera. Naime, kada se u interakciji “daruje” status (poštovanje, uvažavanje, privlačnost, pažnja itd.), zbog debalansa u razmeni, razlika u statusu smatra se legitimnom. U situaciji u kojoj se ovaj odnos

proširuje izvan dijade, on implicira legitimnost diferencijacije među društvenim grupama i društvenim strukturama.

U bavljenju razmenom među pojedincima, Blau je takođe pokazao sklonost dirkemovskim objašnjenjima u kojima različiti ishodi ponašanja pojedinaca u malim grupama (kooperativnost, kompetitivnost itd.) delimično predstavljaju derivacije određenih strukturnih efekata, povezanih sa ukupnom distribucijom ovih kvaliteta u grupi, kao i sa položajem pojedinca u mreži odnosa navedene grupe, što predstavlja ključne teorijske doprinose analizi društvenih mreža.

Blauovi doprinosi analizi društvenih mreža mogu se pronaći i u njegovim makrostrukturnim teorijama društva (Blau 1977), a posebno u njegovim pretpostavkama o verovatnoći udruživanja:

(1) Verovatnoća socijalnog kontakta između dve osobe zavisice od prilika za kontakt, odnosno njihove međusobne bliskosti ili srodnosti.

(2) Osobe imaju sklonost ka povezivanju sa pripadnicima sopstvene grupe, što se naziva *homofilijom*.

Na osnovu ovih pretpostavki, Blau je razvio i nekoliko elementarnih teorema. Na primer, prema *teoremi o heterogenosti*, isticao je da heterogenost i nejednakost promovišu intergrupne odnose (što je veći diverzitet, veća je verovatnoća susreta između članova različitih grupa). Uvećana heterogenost po bilo kojoj dimenziji udruživanja (npr. godinama školovanja) podstiče odnose unutar grupe (odnosno socijalne mreže). U hipotetičkom društvu u kojem 90% ljudi ima 20 godina školovanja, a preostalih 10% ima 6, očekuje se manje intergrupnih odnosa po dimenziji obrazovanja, nego u društvu gde su ljudi ravnomerno raspoređeni po ovoj dimenziji, uprkos sklonosti povezivanju sa sebi sličnima. Veći ili manji stepen integrupnog kontakta uzrokovan distribucijom ljudi po pozicijama za Blaua je "strukturni efekat" koji je drugačiji od karakteristika na individualnom nivou.

Teorema o homofiliji ističe da iako sklonost homofiliji implicira intragrupne odnose, članstvo pojedinaca u više društvenih grupa promoviše intergrupne odnose, usled preklapanja socijalnih krugova. Dakle, zbližavanje pojedinaca nije samo stvar ukusa, već i strukturnih odnosa. Na primer, sociolozi su skloni da provode dosta vremena sa sociolozima, što nije u potpunosti njihov izbor (interesantno je i da su

i prva i druga Blauova supruga bile sociološkinje, a i njegova ćerka je udata za sociologa). Ove teoreme su bile empirijski potvrđene njegovim istraživačkim radom, kao i istraživanjima njegovih sledbenika.

Za Blaua, društvena struktura je sačinjena od mreže društvenih odnosa koji organizuju obrasce interakcije duž različitih društvenih položaja, a umesto stvarnih ljudskih bića osnovne komponente društvene strukture bili su društveni položaji (Blau 1974). Delovi društvene strukture za njega su klase ljudi, npr. muškarci i žene, bogati i siromašni itd., a odnosi između ovih delova ili komponenti su odnosi koji mogu, ali i ne moraju biti, između stvarnih osoba na različitim društvenim položajima.

U slučaju Ričarda Emersona, on svoju teoriju društvene razmene gradi na temelju analize moći i zavisnosti. Za ovog teoretičara, odnosi razmene zapravo su vremenske serije koje sadrže prilike za razmenu i koje je iniciraju. Međutim, *mreža razmene* predstavlja skup aktera koji su direktno ili indirektno povezani odnosima razmene i u tom smislu akter je jedinica u kojoj se povezuju mnogi odnosi razmene. Naime, dva odnosa razmene između aktera A i B (predstavljani kao A-B) i aktera B i C (B-C) *povezani* su akterom B ukoliko dele aktera B i ukoliko su razmene u jednom odnosu na nekakav način povezane sa razmenama u drugom odnosu (Emerson 1962).

Teorijske pretpostavke koje slede iz Emersonovog teorijskog okvira su mnogobrojne. Na primer, akteri koji su slabi zato što predstavljaju rivale u negativno povezanoj mreži biće skloni specijalizaciji ili formiranju koalicija. Ukoliko se specijalizuju, razvije novu podelu rada u okviru mreže, a ukoliko formiraju koaliciju, formiraće novog kolektivnog aktera u mreži koji tada funkcioniše kao jedinstvena celina. Mreže u kojima se razmenjuje samo jedan dominantan tip resursa (npr. odobravanje) menjaće se sve dok ne postanu zatvorene u vidu zatvorenih društvenih krugova ili ekskluzivnih klubova.

Proširenje teorije razmene sa dijada na mreže predstavljalo je osnovu za mnoge kasnije teorijske i empirijske doprinose teoriji društvene razmene u sociologiji. Emerson je nedvosmislen u ovom smislu, smatrajući da se veoma malo može naučiti proučavanjem dijadne interakcije, budući da je moć u bilo kojem smišljenom sociološkom istraživanju socijalno-strukturni fenomen. Naime, značajna karakteri-

stika Emersonovog rada bio je i fokus na akterov položaj u mreži kao determinantu njegove društvene moći. Drugim rečima, moć je funkcija položaja koju akteri imaju u širim društvenim strukturama, čak i kada akteri koji zauzimaju ove položaje nisu svesni strukture mreže i svog položaja u njoj. Mnoga eksperimentalna istraživanja ukazala su na vezu između akterove društvene moći i centralnosti u društvenoj mreži (Freeman 1978).

Ova varijanta teorije razmene može se interpretirati i kao teorija koja se bavi povezanošću između makro i mikro nivoa analize u sociologiji, što ističe i sam Emerson, težnjom da proširi teoriju razmene od mikro prema makro nivoima analize, proučavajući strukture mreža razmene. On je prihvatao osnovne postavke teorije razmene na mikro nivou analize kao pristupa koji za svoje osnovno interesovanje uzima koristi koje ljudi ostvaruju od procesa društvene interakcije, a istakao je i tri osnovne pretpostavke svoje teorije razmene (Emerson 1976):

(1) Pojedinci kojima događaji donose neku korist nastoje delovati racionalno u situacijama u kojim se ovi događaji odvijaju.

(2) Kada pojedinci postanu zasićeni ovim događajima, oni ih doživljavaju kao manje korisne.

(3) Koristi koje ljudi ostvaruju u društvenim procesima determinisane su koristima koje se mogu obezbediti razmenom.

Uz deskripcije "prototipova" struktura mreža razmene, Emerson je ponudio i nekoliko ključnih koncepata koji definišu značajne faktore u razumevanju odnosa razmene, među kojima su i koncepti reciprociteta, balansa, kohezije itd. Na primer, reciprocitet je za njega bio samo opis, a ne objašnjenje karakteristika društvene razmene, jer se norma reciprociteta pojavljuje samo da bi osnažila određene karakteristike razmene, ali ne predstavlja njeno objašnjenje ili suštinu. Kada je reč o koheziji, Emerson je razume kao "snagu" odnosa razmene, odnosno kao sklonost preživljavanju sukoba unutar mreže i troškova izazvanih određenim spoljašnjim faktorima.

Naznačajnije Emersonovo nasleđe ostaje njegov rad o društvenoj moći, zavisnosti i mrežama društvene razmene (Cook *et al.* 1983). Iako je i Blau pisao o razmeni i moći, Emerson je ponudio kontrolisanu, eksperimentalna i terenska istraživanja u značajnijoj meri od ostalih teoretičara razmene da bi testirao pretpostavke sopstvene teorije,

a nastavio je i da radi na vezi između svojih laboratorijskih podataka sa dešavanjima u “stvarnom svetu”.

Harvardska škola

Zbog uticaja najznačajnijih predstavnika mančesterske škole analiza mreža je počela da se povezuje prvenstveno sa neformalnim, interpersonalnim vezama koje postoje u određenoj zajednici, kao i sa istraživanjem egocentričnih mreža. Zato su najveći doprinos izučavanju globalnih osobenosti socijalnih mreža u svim poljima socijalnog života ostvarili naučnici sa Harvarda. Naime, desetak godina nakon Homansovih istraživanja Harison Vajt je sa svojim saradnicima počeo da objavljuje radove koji su analizu socijalnih mreža uspostavili kao metod strukturalne analize.

Ključni element harvardskog doprinosa tiče se dve matematičke inovacije. Prva se odnosi na razvoj algebarskih modela grupa, preko korišćenja teorije skupova kako bi se modelovali srodnički i drugi odnosi u duhu analiza Levi-Strosa (Levi-Strauss 1958/1963). Tako je došlo do ponovnog razmatranja ranih radova iz domena teorije grafova i drugih oblasti matematike i do pokušaja da se preko algebarskih modela konceptualizuje koncept uloge u društvenoj strukturi (npr. White *et al.* 1976; Boorman and White 1976). Vajt je takođe radio i na blokovskom modelovanju, a druga inovacija predstavlja razvoj multi-dimenzionalnog skaliranja, tj. tehnike skaliranja za transliranje odnosa u socijalne distance i za njihovo mapiranje u društvenom prostoru. Ove ideje se nastavljaju na Levinov rad u teoriji polja, a pokazale su se kao veoma korisne metode za analizu.

Harison Vajt je američki sociolog, poznat po svojim doprinosima matematičkoj sociologiji i teoriji mreža, iako je prvo doktorirao teorijsku fiziku, a nakon toga sociologiju. Njegove teorijske analize bave se prvenstveno srednjim (mezo) nivoom, jer razmatraju skupove konkretnih, međusobno povezanih aktera, te se nalaze iznad nivoa individualne i grupne analize, ali i ispod nivoa analize globalnog društva, odnosno kulture. Kada se posmatra celokupni Vajtov rad, uočava se metodološka i predmetna tranzicija od strukturalističkog formalizma

i apstraktnog modelovanja društvenih odnosa u njegovim ranijim radovima (od 60-ih godina do početka 90-ih) ka proučavanju društvene akcije, kulturnih značenja i institucionalizovanih praksi (od 90-ih do danas).

Vajt je na početku sociološke karijere bio pod snažnim uticajem strukturalizma Levi-Strosa i svoj strukturalizam je nazivao algebarskim. Suština ovog pristupa jeste da se struktura uloga modeluje preko algebarskih struktura, gde su složene uloge predstavljene kao algebarske grupe, čiji su elementi primitivne uloge. Kasnije je sa saradnicima razvio manje rigidne matematičke modele koji postaju primenljivi na organizacije i neformalne grupe u modernim, zapadnim društvima, a nisu se ticale prvenstveno analiza srodničkih struktura u antropološkom ključu. Takav model Vajt je primenio u koautorskom tekstu "Strukturalna ekvivalentnost individua u društvenim mrežama" i objavio ga je u *Žurnalu matematičke sociologije* (Lorrain and White 1971). U ovom radu autori pokušavaju da dokažu da struktura odnosa između aktera determiniše sadržaj tih odnosa.

Osnovna Vajtova namera bila je da rekonceptualizuje sociološki koncept uloge. U normativnoj sociologiji, uloge su posmatrane kao pozicije koje zauzimaju određeni društveni akteri i za koje su vezani određeni skupovi kulturno propisanih ponašanja. Ističući da je svaki pokušaj da se stvori opšta teorija uloga odvažan, Vajt odaje priznanje Zimelu i Dirkemu za njihovu viziju prilikom ovakvih ranih pokušaja, jer su se zalagali za jedinstven tretman društvenih uloga koje se kristalizuju i raznovrsnih odnosa između ljudi u društvenim grupama. Takođe, Vajt smatra da se ceo sociološki diskurs zasniva na primitivnim pojmovima (status, uloga, grupa, društvena kontrola, interakcija itd.) koji se odnose na određene agregate osoba ili kolektiva. Dakle, sociolozi su se uglavnom zadovoljavali stvaranjem tih agregata na dva načina:

(1) stvaranjem kategoričkih agregata (funkcionalni podsistem, klasa i slično) ili

(2) stvaranjem agregata ukrštanjem individua po njihovim specifičnim atributima (beli protestanti iz niže srednje klase koji žive u centralnim delovima grada i glasaju za Demokrate).

Oba metoda često vode negiranju društvene strukture i odnosa

među individuama i zato Vajt smatra da iako uloge karakterišu određeni skupovi pravila, norme ne definišu ulogu – prema njegovom shvatanju, uloge predstavljaju slične pozicije u strukturi društvenih odnosa. U grupi 2 iz prethodnog primera akteri A i B imaju istu ulogu zato što su na identičnoj strukturalnoj poziciji unutar mreže i na taj način Vajt definiše strukturalnu ekvivalentnost (jednakost), što omogućava reprezentaciju kompleksnih mreža u redukovanoj, skraćenoj formi, koja se dobija agregacijom jednakih individualnih aktera u skupove (odnosno blokove) aktera, te je ovu metodu nazvao “blokovsko modelovanje”.

Vajt je želeo da naglasi razlike između svog načina modelovanja i sociometrije, tako da navodi pet ključnih razlika između ta dva metoda (White *et al.* 1976). (1) U sociometriji se osobe koje ne pripadaju društvenom krugu ne uzimaju u okvir analize, dok blokovsko modelovanje traga za skupom osoba koje su strukturalno značajne bez obzira na to da li se ti skupovi podudaraju sa krugovima. (2) Iako se krugovi definišu strukturalno, sam koncept kruga često ograničava interpretaciju podataka. S druge strane, kod blokovskog modelovanja problem interpretacije uvek je usmeren ka obrascima koji se javljaju unutar mreža. (3) Treća razlika tiče se vizuelizacije krugova, odnosno mreža. U sociometriji se obično koriste sociogrami, dok je u blokovskoj analizi svaki pokušaj vizualizacije diskutabilan, pošto se zna da su neki od glavnih elemenata mreža oštri prekidi između obrazaca, odnosno “mrežne rupe”, te se prostornim predstavljanjem mreže ne dobija puno korisnih podataka. (4) Četvrta razlika tiče se pitanja granica, tako da je za sociometriju uobičajeno da pravi razliku između populacije koja se proučava i ostatka sveta. U blokovskom modelovanju se takva distinkcija ne pravi, jer se za članove mreža pretpostavlja da su deo šireg “sveta”. (5) Na kraju, sociometrija se uvek bavi merenjem ili statističkim predviđanjem devijacija od neke idealne strukture, dok se blokovsko modelovanje bavi eksplicitnim modelima struktura posmatranih populacija.

Vajt je opisivao i model društvene pokretljivosti, u kojem su uloge i ljudi koji ih igraju nezavisne. Ideja o tome da je osoba delimično stvorena svojom pozicijom u obrascima odnosa postala je jedna od glavnih tema kojima se bavio. To mu je omogućilo da kvantitativnom

analizom izučava društvene uloge, što je opet ponudilo naučnicima nove načine merenja društva koji nisu bili zasnovani na statističkim agregatima. Kasnije je ove ideje naročito razvio njegov student, Mark Granoveter, a zajedno sa ranijim idejama Stenlija Milgrama (Milgram 1967; Travers and Milgram 1969; Škorić 2006), naučnici su mogli bolje da shvate način na koji je društveni svet organizovan – u guste mreže među kojima postoje slabe i jake veze.

Harvardska grupa je, dakle, razvila matematički orijentisanu strukturalnu analizu, koja se bavi modelovanjem društvenih struktura svih vrsta. U njihovom radu nije postojala jedinstvena teorijska orijentacija, već je ideja vodilja bila upotreba algebre, kako bi se modelovali površinski i dubinski strukturni odnosi. Ove ideje je u velikoj meri popularizovao pomenuti Mark Granoveter. Naime, on je pokazao da je racionalni izbor od male važnosti kada je u pitanju traganje za poslom, što znači da individue ne upoređuju nagrade i troškove koje su povezane sa izvorima informacija i da se zapravo odigrava veoma malo pravog/aktivnog traganja za poslom.

Granoveter fundamentalnu slabost sociologije vidi u tome što se ne bavi odnosom mikrointerakcija i obrazaca na makro nivou, iako još uvek nema zadovoljavajuće teorije koja bi u potpunosti objasnila translaciju mikroobrazaca u makroobrasce (vidi Škorić 2006). U svom najpoznatijem radu (Granovetter 1973), on je pokušao da pokaže da iako u velikom broju slučajeva jake interpersonalne veze unutar društvenih mreža imaju veći značaj od slabih, kada je reč o potrebi za informacijama situacija biva obrnuta. Zbog činjenice da se naši prijatelji kreću u istim krugovima kao i mi, informacije koje oni primaju velikim delom se podudaraju sa našim, odnosno sa onim što mi već znamo. S druge strane, naši poznanici poznaju ljude koje mi ne poznajemo i stoga primaju dosta informacija koje su za nas nove. Odnosno, pošto se oni kreću u drugačijim krugovima nego mi, povezuju nas sa dosta širim "svetom", što ih čini dosta "vrednijim" od naših prijatelja u određenim situacijama, kao što je pronalaženje posla ili potražnja usluga koje nije lako pronaći (Granovetter 1983) – čak i ukoliko su naši prijatelji spremniji da nam pomognu, društvena struktura ipak nadvladava motivaciju. Preteče Granoveterovih analiza nalaze se u izvesnim sociometrijskim modelima, s tim što u njima nije dovoljno pažnje posvećivano translaciji.

Veliki broj modela mreža bavi(o) se jakim vezama, što ograničava njihovu primenu na male, precizno definisane grupe. Naglašavanje slabih veza omogućava diskusiju između grupa i analizu segmenta društvene strukture koji se ne mogu definisati samo preko malih grupa. Po definiciji, jake veze uključuju veću vremensku posvećenost (izuzimaju se formalni kontakti na radnom mestu ili slični tipovi čestih formalnih interakcija koje ne podrazumevaju razmenu ličnih i intimnih sadržaja). Homans je tvrdio da što češće osobe stupaju u međusobne interakcije, da će njihovi međusobni sentimente prijateljstva biti jači. Takođe, ako jedna osoba ima jake veze sa dve osobe, veoma je verovatno da će i te dve osobe na osnovu jake veze sa prvom individuumom doći u interakciju, o čemu govore i razna empirijska istraživanja. Što jača veza povezuje dve individue, to su one međusobno sličnije po raznim pitanjima i zato je sasvim plauzibilno pretpostaviti da će sve tri pomenute osobe biti slične (o čemu govore principi homofilije i tranzitivnosti).

Pored rezultata iz sociologije, npr. od Granovetera i Homansa, ovu potvrdu donosi i psihologija, pre svega u radovima Frica Hajdera, zagovornika teorije kognitivnog balansa. Ako između dve osobe postoji jaka veza, obe osobe će imati želju da njihova osećanja budu kongruentna sa osećanjima prijatelja, dok je u odnosima slabih veza kongruentnost manje bitna sa psihološke strane. Nakon zaista brojnih slaganja raznih istraživanja i teorijskih postavki Granoveter zaključuje da je pomenuta trijada jakih veza vrlo verovatna, dok slučaj da između povezanosti jedne osobe preko dve jake veze sa druge dve osobe, gde te dve osobe nemaju nikakav kontakt, naziva "zabranjenom trijadom". To znači da je ona u praksi gotovo nemoguća.

Manje je verovatno da će naši poznanici (slabe veze) biti u međusobnim socijalnim kontaktima nego naši prijatelji (jake veze). To znači da skup ljudi koji sačinjavaju individua i njeni poznanici jeste mreža male gustine (ona u kojoj su mnoge moguće relacije linije odsutne), dok je skup koji se sastoji od iste individue i njenih bliskih prijatelja gusta mreža (ona u kojoj su mnoge moguće linije prisutne). Ego ima svoje bliske prijatelje od kojih je većina takođe u bliskom kontaktu, što predstavlja gusti deo društvene strukture, a pored toga ego ima i svoje poznanike od kojih se mnogi međusobno ne poznaju. Svi ti

poznanci (verovatno) imaju svoje bliske prijatelje, što opet sačinjava gustu mrežu, ali onu koja se razlikuje od mreže ega. Slaba veza između ega i njegovih poznanika postaje nešto više od trivijalnog poznanstva, odnosno ona predstavlja most između dve guste mreže bliskih prijatelja. Prema Granoveterovoj teoriji, ove mreže ne bi ni bile povezane da nema slabih veza.

Makroskopske posledice nedostatka slabih veza su da je takav sistem inkohherentan i fragmentiran. Bliski prijatelji čine jedan čvrsto povezani društveni krug, što implicira da se krugovi međusobno povezuju preko slabih, a ne preko čvrstih, odnosno jakih veza. Kada bismo posmatrali strukturu društvene mreže iz “ptičije perspektive” videli bismo mnoštvo krugova povezanih mahom slabim vezama. Zaključak je da upravo slabe veze determinišu mogućnosti i granice difuzije informacija u velikim društvenim strukturama. Jedna od primena Granoveterovih zaključaka odnosi se na naučne zajednice, gde se protok novih informacija i ideja efikasnije vrši preko slabih veza (Škorić 2010), a druga se odnosi na organizaciju različitih vrsta zajednica – zajednice u kojima u malom broju egzistiraju slabe veze među članovima mogu se razložiti u više diskretnih krugova koji će imati velikih organizacijskih poteškoća u obavljanju grupnih zadataka kao što je, na primer, odbrana od zajedničkog neprijatelja. U evoluciji društvenih sistema verovatno najvažniji izvor slabih veza bila je podela rada, jer su specijalizacija i međuzavisnost rezultirale u raznim specijalizovanim odnosima među ulogama, u kojima svi poznaju samo mali deo ličnosti drugih ljudi. Slabe veze obezbeđuju pristup informacijama i resursima izvan obima društvenog kruga ega, međutim, jake veze su uglavnom lakše dostupne i više su motivisane da pomognu i zbog toga se ni one ne smeju zanemariti u analizi.

Granoveterov pokušaj izvlačenja socioloških zaključaka iz ideje o “snazi slabih veza” nije jedini, jer se on služio ranijim istraživanjima koja su nagoveštavala slične rezultate. Anatol Rapoport i Vilijam Horvat (Rapoport and Horvath 1961) su nešto ranije primenili anketno ispitivanje prilikom kojeg su pitali srednjoškolce da navedu svojih 8 najboljih prijatelja (gde bi prvi bio najbolji, drugi nešto lošiji od njega itd.). Na osnovu tih podataka konstruisali su sociogram gde su anketirani učenici povezani ukoliko su naveli jedni druge kao najbolje

prijatelje ili ukoliko u njihovim listama najboljih prijatelja dolazi do preklapanja. Na kraju su izveli zaključak da se više osoba može povezati preko sedmog i osmog najboljeg prijatelja nego preko prva dva, što je gotovo identično Granoveterovom principu snage slabih veza.

Marsden i Kempbel su prvi put ozbiljno pokušali da provere validnost određenih indikatora preko kojih se može izmeriti snaga veze u mrežama (Marsden and Campbell 1984). Njihov zaključak je da su blizina, odnosno emocionalni intenzitet, bolji indikatori od ostalih koje je Granoveter predložio u svom radu.⁶ S druge strane, Ronald Bart je u knjizi *Strukturalne rupe* (Burt 1992) dalje razradio pojam slabih veza naglašavajući značaj strukturalnih rupa (vidi Škorić 2006). Njegov pristup ističe da je važno da li veze povezuju strukturalno odvojene delove mreža i naglašava stratešku prednost onih koji deluju preko tih veza, jer oni kontrolišu jedini tok informacija iz jednog segmenta mreže u drugi.

Krajem devedestih godina koncept slabih veza je postao deo novog interdisciplinarnog pristupa kompleksnim mrežama koji se, između ostalog, primenjuje na izučavanje metaboličkih reakcija u biohemiji, sistema distribucije električne energije i internet mreža. Međutim, potrebno je imati na umu da Granoveterov pojam slabih veza takođe treba proširiti i na emocionalni nivo. Slaba veza u sociologiji emocija može da se posmatra kao ona koja je samo površinski ritualna, koja stvara malo solidarnosti i emocionalne energije, dok jaka veza postoji između osoba čije interakcije stvaraju jaku solidarnost i emocionalnu energiju, čineći od individua dobre prijatelje, osobe od poverenja, cennjene poznanike itd. (Škorić 2006).

Interesantno je da se upotreba računarskih tehnologija i specifično dizajniranih softvera pokazuje izuzetno podsticajnom za analizu podataka o socijalnoj mreži, što otvara nove mogućnosti za razumevanje fenomena mreža, ali i ostalih društvenih fenomena u vezi sa socijalnim mrežama. Uz to, različite naučne discipline su demonstrirale da socijalne mreže postoje na mnogim nivoima – od primarnih društvenih

6 U svom originalnom radu Granoveter je definisao snagu veze kao (verovatno linearnu) kombinaciju vremena provedenog zajedno, emocionalnog intenziteta veze, intimnosti (zajedničkog međusobnog poverenja) i recipročnih usluga koje karakterišu veze. Operacionalizaciju ovih pojmova nije razmatrao u pomenutom radu, već je to prepustio budućim empirijskim studijama.

grupa, preko organizacija, do nivoa država-nacija, kao i to da u ovim fenomenima predstavljaju varijablu od velikog determinišućeg značaja. Istovremeno, one mogu ponuditi inspirativna rešenja i za brojne sociološke kontroverze i dihotomije, poput one o pomirenju strukture i akcije, te različitih nivoa i jedinica analize (vidi Škorić 2006).

Iz svega navedenog može se zaključiti da analiza mreža nije privlačna samo zato što sa sobom donosi intuitivno dopadljiv vokabular, metafore ili skup slika kada se govori o socijalnim, bihevioralnim, političkim ili ekonomskim odnosima. Ona nudi precizan način za definisanje važnih socijalnih koncepata – teorijsku alternativu za pretpostavku o nezavisnim socijalnim akterima i okvir za testiranje teorija o strukturiranim društvenim odnosima. To znači da analiza mreža može da formalizuje i izmeri strukturalne osobenosti koje bi inače ostale “objašnjene” samo metaforički i da fraze koje se koriste u analizi mreža imaju svoje matematičko utemeljenje.

Nakon pomenutih linija razvoja ove plodne orijentacije u društvenim naukama može se doći i do zaključka o njenom izuzetnom heurističkom potencijalu, ali i teorijskoj plodnosti u analizi raznih društvenih fenomena. Perspektiva društvenih mreža istovremeno podrazumeva restrukturiranje tradicionalnog sociološkog pogleda na mnoge društvene koncepte, pre svega u smislu njihove analize kao relacionih, a ne atributivnih fenomena. S tim u vezi, fenomeni poput društvenog položaja, klase, grupe itd. mogu biti reinterpretirani na način koji se pokazuje operacionalnijim i prediktivnijim nego je to slučaj sa tradicionalnom sociološkom vizurom. Istorijat razvoja analize društvenih mreža ukazuje na to da su one prešle put od jednog sugestivnog koncepta do zasebne istraživačke paradigme, sa specifičnim teorijskim, metodološkim i istraživačkim programima.

Literatura

- Barnes, B. (1983). Social life as bootstrapped induction. *Sociology* 17 (4): 524-545.
- Barnes, J. A. (1954). Class and committee in a Norwegian Island parish. *Human Relations* 7 (1): 39-58.
- Bavelas, A. (1948). A mathematical model for group structure. *Applied Anthropology* 7 (1): 16-30.
- Becker, H. (1955). Systematic sociology and Leopold von Wiese. *Sociometry* 18 (4): 262-268.
- Blau, P. M. (1954). Co-operation and competition in a bureaucracy. *The American Journal of Sociology* 59 (6): 530-535.
- Blau, P. M. (1964/1986). *Exchange and Power in Social Life*. New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Blau, P. M. (1965). The comparative study of organizations. *Industrial and Labor Relations Review* 18 (3): 323-338.
- Blau, P. M. (1974). Parameters of social structure. *American Sociological Review* 39 (5): 615-635.
- Blau, P. M. (1977). A macrosociological theory of social structure. *The American Journal of Sociology* 83 (1): 26-54.
- Blau, P. M., W. V. Heydebrand, and R. E. Stauffer (1966). The structure of small bureaucracies. *American Sociological Review* 31 (2): 179-191.
- Bloor, D. (1976). *Knowledge and Social Imagery*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Bloor, D. (1982). Durkheim and Mauss revisited: Classification and the sociology of knowledge. *Studies in History and Philosophy of Science* 13 (4): 267-297.
- Boissevain, J. (1979). Network analysis: A reappraisal. *Current Anthropology* 20 (2): 392-394.
- Boorman, S. A and H. C. White (1976). Social structure from multiple networks. II. Role structures. *The American Journal of Sociology* 81 (6): 1384-1446.
- Burt, R. S. (1992). *Structural Holes: The Social Structure of Competition*. Cambridge and London: Harvard University Press.
- Cartwright, D. and F. Harary (1956). Structural balance: a generalization of Heider's theory. *Psychological Review* 63 (5): 277-293.
- Cole, S. (1992). *Making Science: Between Nature and Society*. Cambridge: Harvard University Press.
- Collins, R. (1988). *Theoretical Sociology*. San Diego: Harcourt, Brace Jovanovich.
- Cook, K. S., R. M. Emerson, and M. R. Gillmore (1983). The distribution of power in exchange networks: Theory and experimental results. *The American Journal of Sociology* 89 (2): 275-305.
- Davis, K. and W. L. Warner (1937). Structural analysis of kinship. *American Anthropologist* 39 (2): 291-313.

- Durkheim, E. (1895/1982). *The Rules of Sociological Method (and Selected Texts on Sociology and its Method)*. Edited by Steven Lukes. New York: The Free Press.
- Durkheim, E. (1912/1915). *The Elementary Forms of the Religious Life: A Study in Religious Sociology*. Glencoe: The Free Press.
- Emerson, R. M. (1962). Power-dependence relations. *American Sociological Review* 27 (1): 31-41.
- Emerson, R. M. (1976). Social exchange theory. *Annual Review of Sociology* 2: 335-362.
- Festinger, L. (1949). Analysis of sociograms using matrix algebra. *Human Relations* 2 (2): 153-158.
- Festinger, L., H. W. Riecken, and S. Schachter (1956). *When Prophecy Fails*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Fortes, M. (ed.) (1949). *Social Structure: Studies presented to A. R. Radcliffe-Brown*. New York: Russell & Russell Inc.
- Fortes, M. (1953). The structure of unilineal descent groups. *American Anthropologist* 55 (1): 17-41.
- Freeman, L. C. (1978). Centrality in social networks: Conceptual clarification. *Social Networks* 1 (3): 215-239.
- Freeman, L. C., D. Roeder, and R. R. Mulholland (1979). Centrality in social networks: II. Experimental results. *Social Networks* 2 (2): 119-141.
- Granovetter, M. S. (1973). The strength of weak ties. *The American Journal of Sociology* 78 (6): 1360-1380.
- Granovetter, M. (1983). The strength of weak ties: A network theory revisited. *Sociological Theory* 1: 201-233.
- Granovetter, M. (1990). The myth of social network analysis as a special method in the social sciences. *Connections* 13 (1-2): 13-16.
- Harary, F., Norman, R. Z. and D. Cartwright (1965). *Graph Theory as a Mathematical Model in Social Science*. Ann Arbor: Institute for Social Research.
- Heider, F. (1958). *The Psychology of Interpersonal Relations*. London: John Wiley & Sons, Inc.
- Homans, G. C. (1950/1992). *The Human Group*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Homans, G. C. (1958). Social behavior as exchange. *The American Journal of Sociology* 63 (6): 597-606.
- Homans, G. C. (1961/1974). *Social Behavior: Its Elementary Forms – Revised Edition*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc.
- Homans, G. C. (1964). Bringing men back in. *American Sociological Review* 29 (5): 809-818.
- Köhler, W. (1947). *Gestalt Psychology: An Introduction to New Concepts in Modern Psychology*. New York: Liveright Publishing Corporation.
- Levi-Strauss, C. (1958/1963). *Structural Anthropology*. New York: Basic Books.

- Lewin, K. (1936). *Principles of Topological Psychology*. New York and London: McGraw-Hill.
- Lewin, K. (1951). *Field Theory in the Social Sciences*. New York: Harper.
- Lewin, K. (1939). Field theory and experiment in social psychology: Concepts and methods. *The American Journal of Sociology* 44 (6): 868-896.
- Likert, R. (1947). Kurt Lewin: A pioneer in human relations research. *Human Relations* 1 (1): 131-140.
- Lorrain, F. and H. C. White (1971). Structural equivalence of individuals in social networks. *Journal of Mathematical Sociology* 1: 49-80.
- Lukes, S. (1973/1985). *Emile Durkheim: His Life and Work*. Stanford: Stanford University Press.
- Marsden, P. V. and K. E. Campbell (1984). Measuring tie strength. *Social Forces* 63 (2): 482-501.
- Martindale, D. (1981). *The Nature and Types of Sociological Theory*, Second Edition. Prospect Heights: Waveland Press.
- Mayo, E. (1933/2005). *The Human Problems of Industrial Civilization*. London and New York: Routledge.
- Milgram, S. (1967). The small world problem. *Psychology Today* 1: 61-67.
- Mitchell, C. (1974). Social networks. *Annual Review of Anthropology* 3: 279-299.
- Moreno, J. L. (1934). *Who Shall Survive?* New York: Beacon Press.
- Moreno, J. L. (1941). Foundations of sociometry: An introduction. *Sociometry* 4 (1): 15-35.
- Moreno, J. L. (1943). The concept of sociodrama: A new approach to the problem of inter-cultural relations. *Sociometry* 6 (4): 434-449.
- Moreno, J. L. (1946). Psychodrama and group psychotherapy. *Sociometry* 9 (2/3): 249-253.
- Moreno, J. L. (1947a). Contributions to sociometry to research methodology in sociology. *American Sociological Review* 12 (3): 287-292.
- Moreno, J. L. (1947b). Organization of the social atom. *Sociometry* 10 (3): 287-293.
- Nadel, S. F. (1957). *The Theory of Social Structure*. London: Cohen and West.
- Price, D. J. De Solla (1963). *Little Science, Big Science*. New York and London: Columbia University Press.
- Price, D. J. De Solla (1965). Networks of scientific papers. *Science* 149 (3683): 510-515.
- Radcliffe-Brown, A. R. (1940). On social structure. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 70 (1): 1-12.
- Radcliffe-Brown, A. R. (1952). *Structure and Function in Primitive Society: Essays and Addresses*. Glencoe: The Free Press.
- Rapoport, A. (1952). "Ignition" phenomena in random nets. *Bulletin of Mathematical Biology* 14 (1): 35-44.

- Rapoport, A. and W. J. Horvath (1961). A study of a large sociogram. *Behavioral Science* 6 (4): 279-291.
- Sawyer, K. (2002). Durkheim's dilemma: Toward a sociology of emergence. *Sociological Theory* 20 (2): 227-247.
- Scott, J. (1988). Social network analysis. *Sociology* 22 (1): 109-127.
- Scott, J. (1991/2000). *Social Network Analysis: A Handbook*, Second Edition. London: SAGE.
- Simmel, G. (1895). The problem of sociology. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 6: 52-63.
- Simmel, G. (1908/2009). *Sociology: Inquiries into the Construction of Social Forms*. Vols. 1 & 2. Leiden: Brill.
- Simmel, G. (1911/1949). The sociology of sociability. *The American Journal of Sociology* 55 (3): 254-261.
- Simon, H. A. (1952). A formal theory of interaction in social groups. *American Sociological Review* 17 (2): 202-211.
- Škorić, Marko (2005). Darvinizam kao konceptualna revolucija: problem kosmičke teleologije. U: M. Tripković (ur.), *Religija u multikulturalnom društvu*. Novi Sad: Filozofski fakultet i Beograd: Sociološko društvo Srbije, str. 163-183.
- Škorić, M. (2006). Mikrosociologija socijalnog kapitala i mogućnosti mikro-makro translacije. U: M. Tripković (ur.), *Socijalni kapital i društvena integracija*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za sociologiju, str. 35-72.
- Škorić, M. (2010). *Sociologija nauke: mertonovski i konstruktivistički programi*. Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Škorić, M. (2011). *Standardni model društvene nauke i noviji pokušaji integracije sociologije, antropologije i biologije*. Neobjavljena doktorska disertacija.
- Thomas, W. I. and D. S. Thomas (1928). *The Child in America: Behavior Problems and Programs*. New York: Alfred A. Knopf.
- Tönnies, F. (1887/2001). *Community and Civil Society*, Edited by Jose Harris. Cambridge: Cambridge University Press.
- Travers, J. and S. Milgram (1969). An experimental study of the small world problem. *Sociometry* 32 (4): 425-443.
- von Bertalanffy, L. (1950). An outline of general system theory. *The British Journal for the Philosophy of Science* 1 (2): 134-165.
- von Wiese, L. (1949). Sociometry. *Sociometry* 12 (1/3): 202-214.
- Warner, W. L. (1941). Social anthropology and the modern community. *American Journal of Sociology* 46 (6): 785-796.
- Warner, W. L. (1949). A methodology for the study of social class. In: Fortes 1949, pp. 1-17.
- Wasserman, S. and K. Faust (1994). *Social Network Analysis: Methods and Applications*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weber, M. (1968/1978). *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*,

- Two Volumes. Edited by G. Roth and C. Wittich. Berkeley: University of California Press.
- Wellman, B. (1983). Network analysis: Some basic principles. *Sociological Theory* 1: 155-200.
- White, H. C. (1997). Can mathematics be social? Flexible representations for interaction process and its sociocultural constructions. *Sociological Forum* 12 (1): 53-71.
- White, H. C., S. A. Boorman, and R. L. Breiger (1976). Social structure from multiple networks. I. Blockmodels of roles and positions. *The American Journal of Sociology* 81 (4): 730-780.

DEVELOPMENT OF SOCIAL NETWORK ANALYSIS

Marko Škorić, University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
Aleksej Kišjuhas, University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

This paper presents a historical development of social network analysis, with detailed accounts concerning theoretical contributions from classical sociology and sociological exchange theories. It also includes contributions from psychology, graph theory and the importance of interpersonal configurations and cliques research. Furthermore, the authors analyze core traditions in the field of social network analysis, such as sociometric analysis, as well as Manchester and Harvard schools of anthropology and social sciences as the foundations of modern social network analysis.

Keywords: social networks, social network analysis, sociology, psychology, anthropology.

SOCIOMETRIJA - PRETEČA ANALIZE SOCIJALNIH MREŽA

Valentina Sokolovska
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

Cilj rada je da ukaže na ulogu koju je sociometrija imala u nastanku i razvoju analize socijalnih mreža. Prevažodno, rad se bavi nastankom i razvojem sociometrije u prvoj polovini 20. veka. Tako je prvi deo rada posvećen naučnim tradicijama iz kojih je nastala sociometrija, da bi se potom predstavile njene osnovne ideje uobličene od strane Jakoba Morena. Prikazane su kritike upućene od strane pojedinih sociologa. U drugom delu rada predstavljeni su najznačajniji sociometrijski testovi i metode i njihov doprinos koji su ostavili u sociološkim istraživanjima.

Ključne reči: sociometrija, Jakob Moreno, sociometrijski testovi, sociologija.

Savremenu analizu socijalnih mreža uobličile su tri naučne tradicije: sociometrijska analiza koja se bavila proučavanjem malih grupa, istraživači sa harvardskog univerziteta koji su tridesetih godina prošlog veka istraživali obrasce međuljudskih odnosa i „klika“, te antropolozi sa mančesterskog univerziteta koji su se bavili analizom strukture odnosa u plemenskim i seoskim zajednicama. (Scott, 2000)

Sociometrija se razvijala iz okvira geštalt teorije. Gotovo u isto vreme kada se i na Harwardu počela razvijati druga tradicija koja je uticala na razvoj teorije socijalnih mreža, iz Nemačke u SAD emigriraju vodeći geštalt teoretičari: Kurt Levin (Kurt Lewin), Jakob Moreno (Jacob Moreno) i Fric Hejder (Fritz Heider). Levin tada osniva Istraživački centar na Institutu za tehnologiju masačusetskog univerziteta

koji postaje centar za istraživanja socijalne percepcije i grupne strukture. S druge strane, Moreno istražuje mogućnost korišćenja psihoterapije za otkrivanje struktura prijateljskih izbora. Njegov rad počiva na terapeutskoj orijentaciji u izučavanju međuljudskih odnosa, što je umnogome i odraz njegove psihijatrijske prakse koju je imao u Beču. Želeo je da ispita kako psihičko zdravlje pojedinaca možemo dovesti u vezu sa strukturnim karakteristikama „društvenih konfiguracija“. Ove konfiguracije nastaju kao rezultat konkretnih obrazaca međuljudskih izbora, popularnosti, odbojnosti, prijateljstva i drugih međuljudskih odnosa, koji su osnova na kojoj se veliki društveni agregati (kao što su država ili ekonomija) održavaju i reprodukuju. Međutim, pre nego što je Moreno počeo da proučava odnos između malih međuljudskih konfiguracija i velikih društvenih agregata, ovo je bio jedan od zadataka i klasične nemačke sociologije, naročito u radovima Vebera (Weber), Tenisa (Tönnies) i Zimela (Simmel). Morenova najveća inovacija u ovoj oblasti bio je sociogram kojim se predstavljala formalna osobina društvenih konfiguracija.

Sociometrija se bavi proučavanjem „pozitivnih i negativnih afektivnih odnosa između grupe ljudi“. (Wasserman, 1994: 77) Iako se originalnoj sociometriji pripisivao kvalitativni karakter, današnja analiza socijalnih mreža i sociometrija je u osnovi kvantitativni metod. Sociometrijska istraživanja se mogu upotpuniti intervjuima ili neposrednim ponašanjem, ali za sociometriju se kaže da je postala „paradigma kvantitativnog skaliranja u sociologiji“. (Fajgelj, 2010: 399)

Razvoj sociometrije u prvoj polovini 20. veka

Tokom Prvog svetskog rata, Moreno je započeo svoj prvi istraživački rad u dečijoj bolnici u izbegličkom kampu Miterndorf u Austriji. Proučavao je životne uslove vojnika i lokalnog stanovništva i opazio da između kasarni, tj. lokalnih preduzeća stvorenih u kampu postoje mnogobrojne društvene veze. Takođe je uočio i veze između pojedinaca različitih religioznih i političkih grupa. Vrlo brzo, Moreno je shvatio važnost društvenih veza koje ljudi stvaraju s obzirom na njihove afinitete i sklonosti u vrlo teškim životnim uslovima. Kao rezultat

njegovih naučnih iskustava i saznanja iz ovog istraživanja, stvorena je sociometrija koju je Moreno dalje gradió i razvijao. (Marineau, 2007: 322)

Moreno se potom seli u SAD, gde 1934. godine objavljuje svoju poznatu knjigu *Who Shall Survive?: Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy, and Sociodrama*.¹ U njoj najpre teorijski utemeljuje sociometriju, a nakon toga daje i rezultate svojih dosadašnjih istraživanja.² Predgovor za ovu knjigu napisao je Vilijam Vajt (William A. White), u to vreme autoritet iz oblasti psihijatrije, psihoanalize i društvenih nauka. Tri godine kasnije, 1937. Moreno pokreće novi časopis *Sociometry: A Journal of Inter-Personal Relations*. Njegovi saradnici bila su četiri psihologa i četiri sociologa – Helen Dženings (Helen Jennings), Džon H. Krisvel (Joan H. Criswell), Meri L. Nortvej (Mary L. Northway), Merl E. Boni (Merl E. Bonney), Džordž A. Landberg (George A. Lundberg), Čarls P. Lumis (Charles P. Loomis), Lesli D. Zeleni (Leslie D. Zeleny), i Stjuart K. Dod (Stuart C. Dodd). Takođe, dobija podršku vodećih sociologa i socijalnih psihologa, kao što su Emori Bogardus (Emory Bogardus), F. Stjuart Čapin (F. Stuart Chapin), Pol F. Lazarsfeld (Paul F. Lazarsfeld) i Gardner Marfi (Gardner Murphy). Moreno je želeo da razvije jedan integrisani pristup u izučavanju međuljudskih odnosa, oslanjajući se na saradnju sa različitim naukama i naučnicima. Imao je dobar osećaj na koji način da razvije jednu novu naučno-istraživačku tehniku i u tome su ga podržali, osim gore navedeni i Margaret Mid (Margaret Mead), Gordon Olport (Gordon Allport) i Kurt Levin (Kurt Levin). (Marineau, 2007: 323) Tako u prvom broju svog časopisa, Moreno jasno ističe da je cilj, kojem ovaj časopis treba da teži, integracija svih društvenih nauka. U ovom broju Moreno objavljuje tekst pod naslovom „Sociometry in Relation to Other Social Sciences“, u kojem daje uputstva na koji način sve društvene nauke mogu da upotrebljavaju sociometriju i nudi praktična iskustva i savete otvarajući tako širok prostor sociometrijskom metodi. (Fields, 2007) Ovakva popularizacija sociometrije rezultirala je mnoštvom kako teorijskih tako i empirijskih radova koji su se pojavili 40-ih godina 20. veka.

1 Godine 1962. Savremena škola iz Beograda izdaje prevod ove knjige, pod naslovom *Osnovi sociometrije*.

2 Najveći broj istraživanja Moreno je sproveo u Ženskoj školi u Hadsonu (Hudson School for Girls) i popravnom domu Sing Sing (Sing Sing Correctional Facility).

Sociometrijske laboratorije počinju vrlo brzo da se osnivaju i van Sjedinjenih Država, u Londonu, Torontu, Parizu, Kelnu i Moskvi. Početkom pedesetih godina 20. veka, Moreno je započeo turneju po svetu želeći da uspostavi vezu sa različitim narodima. Tom prilikom, u leto 1958. godine, posetio je Jugoslaviju na poziv Beogradskog univerziteta. Po njegovim rečima, Jugoslavija je bila prva socijalistička zemlja koja ga je pozvala u posetu.

Sociometrija je teorija o društvu u kojoj proučavanje međuljudskih odnosa ima dominantnu ulogu. S obzirom na ovako definisan predmet, zadatak sociometrije je da proučava promene kod pojedinaca koje su korisne za reorganizaciju grupa. Sociometrijski testovi, osim njihove uloge da doprinesu objašnjenju društvenih odnosa, imaju za cilj i poboljšanje društvenih statusa pojedinaca. (Moreno, 1942)

Pozivajući se na Darwinovu teoriju o prirodnom odabiranju, Moreno ističe da bi sociologija trebalo da spozna društvene zakone prirodnog odabiranja, dok se sociometrijom može pokazati da se prirodno odabiranje odvija u svakom trenutku i svim segmentima društva kojem pripadamo. Idealno društvo za Morena je ono u kojem pojedinci slobodno učestvuju u formiranju grupa, koje su opet tako organizovane i prilagođene da obrazuju postojano i skladno društvo. Međutim, sloboda učestvovanja nužno povlači za sobom društvene podele jer teži ispunjenju sopstvenih grupnih ciljeva te stvaranju takvih „psiholoških struja koje neosetno prodiru u populaciju jednog kolektiva i dele ga na suprotne tabore“. (Moreno, 1962: 10) Do uravnoteženja spontanosti društvenih snaga i opšteg sklada dolazi se postupkom koji Moreno naziva „tehnikom slobode“.

Univerzalni pojmovi Morenove sociometrije su spontanost i kreativnost. Iako nisu istovetni, oni su tesno vezani jedan za drugi. „Kada je u pitanju određen čovek, njegova spontanost (faktor S) može da bude dijametralno suprotna njegovoj kreativnosti (faktor C); drugim rečima, neka osoba može da raspolaze spontanošću visokog stepena, a da bude nesposobna da bilo šta stvori“, (Moreno, 1962: 19) i obrnuto. Tako intenzitet kreativnosti raste ili opada srazmerno učešćem u spontanosti, dok spontanost bez kreativnosti ostaje nepokrenuta snaga svakog pojedinca. Kreativnost Moreno ubraja u „kategoriju suštine“, a spontanost u „kategoriju katalizatora“. (Moreno, 1962: 20)

Uloga spontanosti je da pokrene pojedinca kako bi iskoristio novonastalu situaciju, ili da na staru situaciju reaguje na nov način. Sa aspekta evolucije, spontanost je najuniverzalnija kategorija, smatra Moreno. Ona je nastala pre libida, pamćenja i razuma. Spontanost se izražava procesom „oslobađanja“, dok se u najvećoj meri suzbija kulturnim mehanizmima. „Našavši se pred novom situacijom, jedinka nema drugog izbora sem da se posluži faktorom S kao vodičem koji joj sugerira osećanja, misli i postupke koji najviše odgovaraju datoj situaciji. Čas joj je potrebno da se više osloni na spontanost, čas joj je ona manje potrebna, već prema promenljivim zahtevima situacije ili zadatka“. (Moreno, 1962: 22) Spontanost i kreativnost su ovde shvaćeni kao činioци koji uslovljavaju aktivne društvene odnose, a ne kao apstraktni pojmovi. Moreno smatra da se stvaralačka aktivnost odvija u četiri faze: kreativnost, spontanost, proces oslobađanja i fiksirani model. Proces oslobađanja je „operativna manifestacija uzajamnog uticanja između spontanosti i kreativnosti“ i proizvodi „kristalizovane kulturne modele“. (Moreno, 1962: 23)

Predmet sociometrije je „matematičko proučavanje psiholoških osobina populacije“, (Moreno, 1962: 26) i u tu svrhu se koristi eksperiment. Sociometrijom možemo proučavati evoluciju i organizaciju društvenih grupa, ali i položaj pojedinaca u njima. Osnovni zadatak Morenove sociometrije je da meri „jačinu i rasprostranjenost psiholoških pravaca koji prodiru u populacije“. (Moreno, 1962: 26) Razvoj sociometrije ide u tri pravca: prvi, dinamična (revolucionarna) sociometrija, koja proučava društvene promene, drugi, dijagnostička sociometrija čiji je prevashodni predmet interesovanja društvena klasifikacija, i treći pravac Moreno naziva matematičkom sociometrijom³. Potreba za sociometrijom se javlja u momentu kada jednu društvenu strukturu možemo da proučavamo istovremeno u celini i u delovima, piše dalje Moreno. Tako društvenu strukturu u celini možemo da posmatramo, na primer, u odnosu na neko mesto ili geografske uslove.

3 Jedan od pobornika matematičke sociometrije bio je i sociolog Frensis Stjuart Čapin, koji je odigrao ključnu ulogu u formiranju kvantitativne, statističke sociologije u SAD između Prvog i Drugog svetskog rata. On naglašava da je socijalno merenje sastavljeno od tri velikih oblasti: prve koju čine psihometrijska merenja, druge koja se bavi merenjem velikih grupa stanovništva, kao što su gradovi ili države, i treće, sociometrike koja akcenat stavlja na sociometrijske skale koje se bave merenjem 1) procesa interakcije između društvenih grupa i 2) porodičnih grupa i kućnog okruženja. (Chapin, 1940)

Međutim, ukoliko je proučavamo u delovima onda možemo da sagledamo položaj svakog pojedinca u njoj, da „vidimo jezgro odnosa koje se stvorilo oko svake jedinice, bogatije oko jednih, a oskudnije oko drugih jedinki.“ (Moreno, 1962: 27) Drugim rečima, zadatak sociometrije je proučavanje društvenih mreža koje stvaraju pojedinci unutar i između društvenih grupa. U nastavku Moreno objašnjava: „Dok izgleda da se izvesni delovi ovih društvenih atoma ograničavaju na jedinice koje ih sačinjavaju, drugi delovi se vezuju za delove drugih društvenih atoma ovi poslednji opet za neke druge, itd; tako ti delovi obrazuju složene lance uzajamnih delova koji se u deskriptivnoj sociometriji nazivaju sociometrijski spletovi.“⁴ (Moreno, 1962: 27) Ukoliko je socijalna mreža starija i ukoliko se sociometrijski splet dalje prostire, utoliko doprinos jedinice njegovom stvaranju izgleda manje značajan.

„Telos“ je mnogo složeniji proces privlačenja ili odbijanja, i predstavlja empatiju u dva pravca. On može da bude samo virtuelan, a aktivira se jedino u trenutku kada se pojedinci sretnu ili kada se njihove ideje, posredstvom nekog sredstva opštenja, susretnu. To je složena sociometrijska struktura koju stvara dugačak niz pojedinaca. U odnosu na socijalne mreže, Moreno smatra da je svako društvo sastavljeno od sledećih delova: društvenog atoma kao najmanjeg, „telosa“, „paterna“, populacije i društva kao najopštije sociometrijske celine. Tako je jedan društveni atom sastavljen od velikog broja „telosa“ i deo je šire celine „paterna“, tj. „sociometrijskih spletova koji spajaju ili razdvajaju velike grupe jedinki na osnovu odnosa njihovih telosa“. (Moreno, 1962: 28) Nadalje, sociometrijski spletovi predstavljaju strukturu sociometrijske geografije jedne populacije, koja je najzad sastavni deo jedne šire sociometrijske celine, ljudskog društva.

Kao što je napred već napomenuto, sociometrija je izazvala veliku pažnju vodećih sociologa i to kako u Americi, tako i u Evropi. Krajem četrdesetih godina 20. veka Leopold fon Vize (Leopold von Wiese) objavljuje svoj rad „Sociometry“⁵ u kojem kritikuje Morenov

4 Društveni atom je, za Morena, najmanja društvena struktura, tj. jezgro odnosa. Deskriptivna sociometrija na njega gleda kao na činjenicu, a ne kao na pojam. Ukoliko društveni atom dobije važnu ulogu u obrazovanju ljudskog društva on prerasta u pojam.

5 Ovaj tekst je samo manji deo članka „Sociometrie“, koji je Leopold fon Vize objavio 1948/49. godine u časopisu *Kölner Zeitschrift für Soziologie*.

pristup izučavanju društvenih pojava. On smatra da procesi pristupanja i privlačenja za Morena imaju isključivo emocionalni karakter. Sve Morenove studije i postulati dovode do zaključka da je društveno i psihičko jedno te isto. Po njegovom mišljenju, Moreno se nikad nije uzdigao iz domena subjektivnosti. Ali, subjektivnost ovde nije shvaćena kao ograničenost Morenovih istraživanja. Upravo suprotno, njegova posmatranja su krajnje objektivna, ali predmet istraživanja pripada isključivo domenu psihologije, objašnjava dalje Vize. (Wiese, 1949) Kada istražuju „sisteme odnosa“ sociolozi ne zanemaruju psihološke procese, ali oni su samo jedan od aspekata proučavanja. Društveno je ono što se nalazi između ljudi a ne u njima. Psihološki faktor ne može sam da objasni društvenost. Potrebno je uraditi dodatna istraživanja koja se bave spoljašnjim faktorima i jedino u koordinaciji sa psihološkim moglo bi se doći do dobrih rezultata.

Vize se slaže sa Morenom da „društvene grupe nisu sume individue, nego odnosi koji egzistiraju između njih“. (Wiese, 1949: 204) Iako Moreno teži da razvije tehniku pomoću koje mogu da se klasifikuju društveni procesi, sociometrija ne može da postane sociološka teorija, ona je samo metod kojim mogu da se posmatraju činjenice, smatra Vize. Ono što je dobro za nemačku sociološku teoriju je prekid sa dotadašnjim ustaljenim mišljenjem da u društvenim pojavama eksperiment nije moguć. Vize je bio pobornik kvantifikacije u sociologiji. On je podržavao Morenovo nastojanje ka kvantifikaciji društvenih pojava i smatrao je da je istinski naučni cilj pretvaranje kvalitativnih sadržaja društvenih pojava bez izobličenja u kvantitivne razlike. „Uostalom, jezgro svih nauka je matematika“, smatrao je ovaj nemački sociolog. (Wiese, 1949: 205)

Leopold fon Vize upućuje sociometriji dva pitanja: da bi mogli da razumemo i rekonstruišemo grupne procese da li je dovoljno da upoznemo ukupnu sumu privlačnosti i odbijanja i da li je moguće proceniti pravi unutrašnji odnos grupe ispitujući učesnike eksperimenta? Vize objašnjava da se pojedinačni iskustveni događaji prepliću u društvenom prostoru i čine mrežu odnosa. U većim agregatima oni imaju funkcije, zadatke, ciljeve i svrhe, koji često vrše mnogo veći uticaj na društvene procese nego privremeni položaji ili negativni stavovi partnera u eksperimentu. Za Vizea od velikog značaja za razumeva-

nje društvenih grupa su norme. „Norme se ne mogu ignorisati, one su promenljive i menjaju se u pravcu ideala, određujući prirodu učestvovanja samih pojedinaca“. (Wiese, 1949: 209) Vize naglašava da bi Moreno više trebalo da uvažava norme, a manje spontanost.

Nadalje, kroz sadejstvo privlačenja i odbijanja nije moguće objasniti procese koji se odvijaju u velikim društvenim grupama i institucijama. Vize upozorava da kod istraživanja samo 100 pojedinaca, sociogrami napravljeni na bazi i najjednostavnijih testova, postaju veoma komplikovani. To nikako ne znači da sociometrijske testove treba izostaviti. On se zalaže za kombinovanje normi i samoopredeljenja. Zadatak je ispitati kako oni mogu da se kombinuju, kakav je njihov međusobni odnos da bi se dalje razvijali u praktičnom radu. Društveni procesi su akcija, a ne samo stav, smatra ovaj nemački sociolog.

Društveni život pojedinaca, njihov pravac i intenzitet, kao i njihov odnos privlačenja i odbijanja ne mogu biti dovoljno istraženi jedino pomoću sociometrijskih testova. „Sociometrija nije instrument univerzalne nauke, a posebno ne univerzalni lek za stvaranje optimalne organizacije grupa“. (Wiese, 1949: 211) Njen posebni značaj ogleda se u proučavanju manjih društvenih grupa, dobrovoljno formiranih. Vize se zalaže za razvijanje sociometrije kako bi mogla da se primenjuje i u istraživanjima društvenih grupa nastalih na prisilnoj osnovi. On zamera Morenu da suviše naglašava spontano dvosmerne procese, a zanemaruje institucionalni aspekt te predlaže proširivanje polja istraživanja od ispitivanja stavova ka izučavanju aktivnosti.

Sa druge strane, Gurvič (Gurvitch) ukazuje na mogućnost plodnosne saradnje između mikrosociologije i sociometrije gde bi i jedan i drugi koncept imali višestruke koristi. Mikrosociologija bi primenom sociometrijskih tehnika mogla da izvrši eksperimentalnu verifikaciju svojih hipoteza, dok bi sociometrija uspela ne samo da izbegne čisto kvantitativne i jednostrane biheviorističke interpretacije svojih nalaza, već bi i proširila polje istraživanja (npr. prelazeći od pojma *međuljudski odnosi na mi*, koji podrazumeva tri stepena intenziteta – masu, zajednicu i zajedničnost), precizirala neke svoje pojmove (kao što su društveni atom i društvena grupa) i razvila i usavršila nove tehnike istraživanja i testiranja.

Dve su Morenove ideje, smatra Gurvič, od suštinskog značaja za

razvoj eksperimentalnih socioloških istraživanja: ideja organizovanja socioloških eksperimenata, u kojima se veštački stvaraju i drže pod kontrolom uslovi i okviri neke društvene situacije, i ideja „igranja“, gde istraživač može da bude ne samo učesnik-posmatrač već i učesnik-glumac. (Gurvith, 1949: 5) Upravo je sintezom eksperimenta i tehnike učesnik-glumac-istraživač moguće postići ono što Moreno želi a to je prevazilaženje antinomije između prirodnih i društvenih nauka i starih istraživačkih tehnika opterećenih subjektivnošću.

Ono što pobuđuje Gurvičevu kritiku i što, po njegovom mišljenju, dovodi do određenih problema je to što su za Morena mikrosociološki elementi polazne tačke za proučavanje društvene stvarnosti i nalaze se na jednoj strani „društvenih atoma“ i njihovih kombinacija u okviru „psiho-socijalnih mreža“, dok su na drugoj strani male grupe, grupe minimalne veličine i bez formalne organizacije. Sam izraz „društveni atom“ nije najsrećnije odabran, jer upućuje na individualističke teorije koje redukuju društvenu stvarnost na prost skup pojedinaca. Međutim, Gurvič ističe da mikrosociološki elementi nemaju ništa zajedničko sa individualizmom i društvenim atomizmom, već su to oblici društvenosti i upućuju na interakciju, na odnose sa drugima (međuljudske ili međugrupne). On upozorava da Moreno neopravdano uprošćava društvenu realnost i međulične i međugrupne odnose svodi na preferenciju ili odvratnost. Samim tim se psihološkom nivou pripisuje eminentno mesto pri objašnjenju društvene stvarnosti. Morenova psihologija je svedena samo na jedan aspekt i to emocionalni, „kao da ostale mentalne funkcije (intelektualne i dobrovoljne, u njihovoj najrazličitijoj manifestaciji i jačini) ne ulaze u društveni mentalitet i ne menjaju veoma duboko emocionalne reakcije!“ (Gurvitch, 1949: 11). Nema sumnje da je Morenovoj sociometriji, po Gurvičevom mišljenju, neophodno nova i preciznija pojmovna aparatura.

Želeći da istakne zasluge sociometrijskih ispitivanja i merenja, naročito njihove uloge u mikrosociološkim proučavanjima, Gurvič dalje naglašava da se moraju pronaći načini njihove primene na složenije društvene realnosti sa raznovrsnijim društvenim vezama od onih koje Moreno i njegovi sledbenici predviđaju. U Gurvičevoj mikrosociologiji svaka društvena grupa je mikrokosmos oblika društvenosti (stvarne ili virtualne), dok je društvo makrokosmos određene društvene

grupacije čija je hijerarhija u suštini promenljiva i prilagođena tipovima globalnih društava i konkretnim društvenim situacijama. Ovom prilikom (Gurvitch, 1949), Gurvič izdvaja tri stepena intenziteta koji se javljaju u „Mi“ (masa, zajednica i zajedničnost) i u njihovim odnosima (približavanje, odvajanje i kombinacija oba procesa). U svakoj grupi posebno, ma koje veličine ona bila, aktuelizuju se ne samo ovih šest tipova mikrosocioloških veza, već i različite konkretne manifestacije jednog istog tipa. Mikrosociološki elementi ili oblici društvenosti su mikrosociološke manifestacije totalnih društvenih fenomena i podrazumevaju „vertikalni pluralizam dubine slojeva u svim društvenim stvarnostima“. (Gurvitch, 1949: 17) Svaki oblik društvenosti se manifestuje u nekoliko nivoa: materijalni objekti, simboli, uloge, stavovi, inovacije i kreativno ponašanje, kolektivne ideje i vrednosti, kolektivni i individualni mentalitet. Sve ove nivoe sociolog mora imati u vidu kada razmatra društvenu stvarnost. Zbog toga je nedopustivo svoditi sve na emocionalni nivo preferiranja ili odvratnosti. Posebne društvene grupe predstavljaju društvenu stvarnost, više nego elementi od kojih su sačinjeni. Na osnovu zajedničkih društvenih stavova i izražavanja u kolektivnom ponašanju (spoljašnji vidljivi okviri), grupe imaju zajednički zadatak: one treba da dovedu do određene „mobilne“ ravnoteže, gde centripetalne sile dominiraju nad centrifugalnim. (Gurvitch, 1949: 18)

Ako nije moguće proučavati određene grupe posebno bez njihove integracije u društvo i bez analize njihovih konkretnih oblika društvenosti, nije moguće razvijati mikrosociologiju bez sociologije grupa i tipologije globalnih društava. Obrnuto, nemoguće je razvijati makrosociologiju bez mikrosociologije. Različite sociološke discipline mogu se samo u tehničkom pogledu razdvajati ali ne i suštinski. Gurvič smatra da su sociometrijski testovi samo jedna od mogućih istraživačkih tehnika, koje se lako mogu prilagoditi potrebama mikrosocioloških istraživanja i delimično za ispitivanje društvenih grupa. On smatra da su tri sociometrijska testa najbolja za proučavanje „Mi“: sociogram, test društvene konfiguracije i sociodrama.

Uvođenje eksperimenta u sociologiju je za Gurviča vrlo interesantna ideja. On uviđa da ukoliko bi se takav poduhvat mogao realizovati mogao bi da dovede do vrlo preciznih proučavanja društvenih grupa.

Međutim, da bismo grupe učinili dostupnim za istraživanje potrebne su efikasnije i složenije eksperimentalne metode nego što ih nudi sociometrija. On čak naglašava da „nijedna tehnika istraživanja u sociologiji nije dovoljna sama po sebi“ (Gurvitch, 1949: 30), ali da je grupa sociometrijskih testova prekretnica u istraživanju ove oblasti. Čak i ukoliko bi se došlo do najsavršenijih sociometrijskih merenja ona ne mogu da obuhvate celokupno bogatstvo niti dubinu mikrosocioloških problema. Gurvič zaključuje da će „sociometrija bez mikrosociologije postati vakuum a mikrosociologija bez sociometrije slepa (bez objektivne eksperimentalne verifikacije“. (Gurvitch, 1949: 30)

Testovi i metode za kvantifikaciju sociometrijskih podataka

Proučavajući radove objavljene u časopisu *Sociometry* u periodu od 1937. do 1947. godine, Čarls P. Lumis i Harold B. Pepinski (Harold, B. Pepinsky) izdvajaju devet najznačajnijih testova koji su se primenjivala u sociometrijskim istraživanjima. Najpre su se razvili sociometrijski test, test spontanosti, sociogram, sociometrijski prenos i trening spontanosti, (Franz, J. G. 1939), a kasnije test poznanstava, test uloga, test interakcija i analiza procesa. (Harold and Pepinsky, 1948)

Sociometrijski test imao je za zadatak da meri međuljudske odnose koji se ogledaju u izborima pojedinaca unutar društvenih grupa. Njegovo prilagođavanje istraživačkim problemima u prvoj polovini 20. veka ogledalo se najpre u broju izbora kriterijuma u zavisnosti od društvene situacije koja je bila predmet analiza, da bi se potom ovaj test promenio tako što su ispitanici zamoljeni da navedu druge pojedince u sopstvenoj grupi sa kojima, recimo žele da se druže, da izbegnu ili prema kojima su ravnodušni. Test se mogao proširiti i otvorenim pitanjima gde su ispitanici mogli da navedu razloge svojih izbora. Druga osobina ovog testa je što je on mogao biti sproveden u obliku intervjua, dakle usmeno, ili u obliku upitnika sa pisanim odgovorima. Zajedničko im je bilo to što je identitet ispitanika morao biti poznat. Metodološki gledano, ovaj test je imao veliki doprinos u istraživanju međuljudskih i intergrupnih odnosa jer je bio osnova za objektivno

merenje prihvatanja, odbacivanja ili izolacije od strane vršnjaka u društvenim grupama, kao i komunikacionih mreža unutar i između društvenih grupa.

Test spontanosti koristio se za dublje istraživanje obrazaca privlačenja i odbijanja. Sastojao se od improvizacije standardnih životnih situacija, a pri njegovom sprovođenju pravio se zapisnik u kojem su se beležile prikazane emocije kao i njihovo trajanje. Kasnije se ovaj test sprovodio posmatrajući subjekte u realnim životnim situacijama.

Uz sociometrijski test, sociogram je najčešće primenjivan test. Predstavlja grafički prikaz privlačenja i odbijanja testirane grupe. Kriterijumi privlačenja ili odbijanja mogu da variraju u okviru iste grupe ukoliko se primenjuju različiti kriterijumi analize. Izrada sociograma mora da poštuje sledeća pravila: a) određeni broj izbora se utvrđuje u skladu sa veličinom grupe koja se testira; b) korišćeni kriterijum analize varira sa funkcionalnom aktuelnošću grupe; i c) različiti nivoi preferencija se navode za svaki izbor. Na osnovu ovih pravila, „izabran“ ili „zanemaren“ nije karakteristika ličnih kvaliteta pojedinaca, već posledica prilagođenosti za izabrane funkcije i uloge koje grupa traži u specifičnoj društvenoj konfiguraciji. U posmatranom periodu razvoja sociometrijskih metoda, postajala su još dva načina izrade grafikona sociograma. Prvi, koji se nazivao „dijagram meta“ („target diagram“) u kojemu su u obliku koncentričnih krugova prikazivane frekvencije izbora pojedinaca, i drugi nazvan „metodom analize matrice“ („matrix analysis method“) gde su pojedinci grupisani u vidu klastera u tabeli matrice. Iako su ovi dijagrami složeniji za izradu, za razliku od sociograma, oni jasnije ukazuju na najčešće ili najređe birane pojedince unutar grupe. (Harold and Pepinsky, 1948) Zeleni (1947) je koristio metod analize matrice za proučavanje međusobnog poverenja budućih vojnih pilota u jednoj avio školi. Zbog vizuelne slike međuljudskih odnosa, kao i dobre osnove za primenu statističkih analiza sociometrijskih podataka, ovaj metod mu je bio polazna osnova za izračunavanje indeksa kompatibilnosti, društvenog statusa, emocionalne pristrasnosti i društvenog prilagođavanja

Sociometrijski prenos i trening spontanosti su korišćeni za individualnu i grupnu terapiju. Prvi se zasniva na analizi izbora unutar grupa i nastoji da promoviše povoljnije prilagođavanje pojedinaca u grupi i

повољнију атмосферу у групи, док други појединцима помаже да своја осећања на флексибилан и креативан начин претворе у речи и акције.

Test poznanstva bi trebalo da prethodi sociometrijskom testu jer utvrđuje broj onih sa kojima je pojedinac upoznat, dok se testom uloga određuje raspon uloga koje pojedinac poseduje u određenom vremenu. U testu interakcija se hronološki prate i mere akcije i pauze nekoliko međusobno povezanih pojedinaca, a potom se grafički prikazuju. Analiza procesa zahteva najpre snimanje nekog društvenog problema u razvoju, a zatim dolazi analiza njegovog sadržaja i dimenzija. Najčešće se koristi kao polazna osnova psihodrame ili sociodrame.

Osim testova, koje ističu Harold i Pepinski, smatramo da je važno podsetiti se testa društvene konfiguracije, psihodrame i sociodrame, jer su veoma doprineli popularnosti sociometrije.

Test društvene konfiguracije sastojao se od poređenja verovatnoća pozitivnog i negativnog izbora sa stvarnim izborom. Neslaganja između ova dva niza predstavlja društvenu konfiguraciju koja se precizno izračunava poređenjem realnog koeficijenta, izračunatog *post factum*, sa koeficijentima nastalim na osnovu teorije verovatnoće. Ukoliko odstupanje pokazuje pozitivne i recipročne izbore onda se radi o društvenoj konfiguraciji koja teži koheziji i konzistentnosti. Međutim, ako odstupanje proizvodi manju vrednost koeficijenta onda je reč o društvenoj konfiguraciji koja naginje dezintegraciji. Gurvič ocenjuje da ovaj test ukoliko se integriše u tehničke procedure specijalno prilagođene za otkrivanje i merenje tenzija između različitih M_i unutar same grupe, kao i različitog stepena intenziteta M_i , može biti koristan u ovoj istraživačkoj oblasti, kao i u „sociografiji grupisanja“. (Gurvič, 1949: 23)

„Psihodrama“ i „sociodrama“ su isprva bili metodi individualne i kolektivne psihoterapije. Psihodrama je istraživala međuljudske odnose i privatne ideologije, dok se sociodrama bavila međugrupnim odnosima i kolektivnim ideologijama. Za Morena, osnovni koncept sociodrame je činjenica da pojedinca karakteriše određeni opseg uloga koje dominiraju njegovim ponašanjem. Svaka kultura se odlikuje određenim skupom uloga koje se nameću različitim stepenom uspeha svojim članovima. Tako sociodrama, za Morena, postaje referentni okvir za merenje uloga. (Moreno, 1962) Gurvič joj zamera da su re-

zultati do kojih dolazi svedeni samo na grafički dizajn i imaju karakter ilustracija, a nisu merenja izražena u koeficijentima na osnovu izračunatih verovatnoća, kako smatra Moreno.⁶ On upozorava da je sociodrama najmanje razvijen test, uprkos velikoj pažnji koji joj posvećuje Moreno. Ovaj francuski sociolog takođe primećuje da Moreno vidi da sociogram ne može da pronađe *Mi* unutar grupe, ali okleva da razmotri rezultate do kojih dolazi. Međutim, Gurvič smatra da sociodrama može biti vrlo korisna u rasvetljavanju i merenju *Mi* koji izazivaju sukobe unutar grupe. Da bi se ovo postiglo, sociodramske procedure se moraju kombinovati sa drugim sociometrijskim testovima i umesto stvaranja veštačkih grupa i društvenih odnosa na pozorišnoj sceni, potrebno je koristiti društvene grupe i društvene odnose koji postoje u stvarnosti, upotrebljavajući njihove realne okvire i na način inherentan njihovim efektivnim funkcijama. (Gurvitch, 1949: 24)

Sociometrijska analiza izbora ponašanja pojedinaca u društvenim grupama nailazi na veliki problem kada krene sa kvantifikacijom podataka. U ovoj prvoj fazi razvoja sociometrije, nazovimo je deskriptivnom sociometrijom, istraživači su često dolazili do zaključaka prostim sabiranjem apsolutnih rezultata merenja. Interpretacija strukture grupe i individualnih izbora zasnivao se na sociogramu. Ovakva interpretacija podataka je neadekvatna jer su istraživači dolazili do različitih tumačenja podataka. Problem je rešen uvođenjem različitih indeksa koji u svojoj osnovi služe za prevođenje apsolutnih rezultata u relativne mere. Metod indeksa ubrzo je zamenio deskriptivnu sociometriju. Tako su, na primer, Landberg i Stil upotrebljavali indekse interakcije i kohezije. Indeks interakcije predstavlja procenat od ukupnog broja mogućih izbora ostvarenih između dve ili više osoba. Maksimalan broj mogućih izbora pojedinaca izračunat je kao razlika kvadrata ukupnog broja pojedinaca u grupi i ukupnog broja individua. (Lundberg and Steele, 1938: 382-383). Indeks kohezije Landberg i Stil formulisali su u više varijanti. Jedna od njih je i da indeks kohezije predstavlja odnos

6 Morenu se, takođe, zamera što pridaje jednako značenje pojmovima „afektivna ekspanzivnost“ i „popularnost“. To su različiti pojmovi jer afektivna ekspanzivnost nekog pojedinca zavisi od broja glasova koje dobija i koje daje, dok njegova popularnost zavisi od njegovog plasmana, tj. od mesta koji zauzima u klasifikaciji. U Morenovom sociometrijskom testu nije jasno kako se plasman izračunava, da li je to prosek rezultata svih testiranja, ili se on određuje prema kriterijumu koji za grupu ima presudnu važnost. (Bourricaud, 1966)

sume broja izbora učinjenih od članova u sopstvenoj grupi i članova drugih grupa i ukupnog broja ljudi u sopstvenoj grupi (Lundberg and Steele, 1938: 383). Da bi utvrdio društveni status bilo kog pojedinca u grupi, Zeleni je formulisao indeks društvenog statusa i izračunavao ga je tako što je prosek intenziteta stavova prema dotičnoj osobi sabirao (ili oduzimao) sa standardnom devijacijom (Zeleny, 1941: 194). Ovaj autor poznat je i po istraživanjima koje je sproveo na osnovu indeksa kompatibilnosti, emocionalne pristrasnosti i socijalnog prilagođavanja (Zeleny, 1947).

U poslednjoj dekadi prve polovine 20. veka, sociometrika pokušava da reši još jedan problem kvantifikacije sociometrijskih podataka. Pored indeksa kao relativnih mera, proučava se i problem značajnosti rezultata dobijenih merenjem pojedinačnih odnosa. Za testiranje značajnosti devijacija između empirijskih i očekivanih izbora, u sociometriju su počeli da se uvode hi kvadrat i metod analize varijanse. (Loomis and Pepynski, 1948)

Nesumljiv je značaj sociometrije za teoriju i analizu socijalnih mreža koja se iz ove tehnike razvila u drugoj polovini 20. veka. Mnogi komercijalni statistički softveri (kao što su Pajek, Keyhubs, InFlow) zasnovani su na osnovnim principima sociometrije. Zahvaljujući sociometrici, ova tehnika je postala predmet istraživanja ne samo psihologa i sociologa, već matematičara i statističara koji su se bavili teorijom grafova. Uostalom, široka primena sociometrije i interdisciplinarnost bila je ideja i osnivača sociometrije, Jakoba Morena.

Moreno je u više navrata naglašavao značaj sociometrije za sociološka istraživanja. Njenu primenu u sociologiji video je u oblastima društvene geneze i konfiguracije (Moreno and Jannings, 1938) i društvene gravitacije ili pokretljivosti, (Moreno, 1943). Sociometrija je mogla da pruži vredne nalaze u proučavanju neformalnih malih grupa, dinamičnih društvenih grupa i u njihovom grupisanju, kao i u povezivanju velikog broja psihosocijalnih mreža u sveobuhvatnije formacije. Kao protivnik Kontove (Comte), Marksove (Marx) i Samnerove (Samner) makrosociologije, Moreno je verovao da je istraživanje „primarne atomske strukture ljudskih odnosa preliminaran i neophodan temelj za većinu makrosocioloških istraživanja“. (Moreno, 1947: 288)

U istorijskom i komparativnom pogledu, sociometrija je inicirala važnu fazu u evoluciji društvene misli, navodi Znaniecki. (Znaniecki, 1943) Bez obzira na njen praktični značaj, ona je otvorila put ka objektivnom naučnom pristupu društvenoj stvarnosti. Nažalost, iako su Tard (Tarde), Kuli (Cooley), Zimel i Vize priznali njen značaj, njihovi napori da se u sociologiju uvede ovaj „alternativni pristup“ (Znaniecki, 1943: 226) nisu bili uspešni. Sociometrija je tako prepuštena psihologiji u kojoj se pojedinac posmatra kao konkretni entitet i statističkim istraživanjima masa. Sličnu ocenu daje i jedan od vodećih analitičara socijalnih mreža, sociolog Mark Granovetter (Mark Granovetter). On smatra da je sociometrija, preteča analize mreža, oduvek bila periferna u sociološkoj teoriji. Razlozi za ovakvu poziciju su, po njegovom mišljenju, ti što je sociometrija delom bila proučavana i primenjivana jedino u socijalnoj psihologiji, a delom i zbog složenosti mrežnih analiza. (Granovetter, 1973)

Literatura:

- Bourricaud, Francois (1966 [1946]). Psihologija grupa. U: Gurvitch, Georges (re-daktor). *Sociologija*. Zagreb: Naprijed, str. 374-384.
- Chapin, Stuart, F. (1940). Trends in Sociometrics and Critique. *Sociometry* 3(3): 245-262.
- Fajgelj, Stanislav (2010). *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Fields, D. Corey (2007). „Sociometry“ 1937. *Social Psychology Quarterly* 70(4): 326-329.
- Franz, J. G. (1939). Survey of Sociometric Techniques, with an Annotated Bibliography. *Sociometry* 2(4): 76-92.
- Granovetter, S. Mark (1973). The Strength of Weak Ties. *The American Journal of Sociology* 78(6): 1360-1380.
- Gurvitch, George (1949). Microsociology and Sociometry. *Sociometry* 12(1): 1-31.
- Loomis, P. Charles and Harold, B. Pepinsky (1948). Sociometry, 1937-1947: Theory and Methods. *Sociometry* 11(3): 262-286.
- Lundberg, G. A. And M. Steele (1938). Social Attraction-Patterns in a Village. *Sociometry* 1(3-4): 375-419.
- Marineau, F. Rene (2007). The Birth and Development of Sociometry: The Work and Legacy of Jakob Moreno (1889-1974). *Social Psychology Quarterly* 70 (4): 322-325.
- Moreno, L. Jakob (1942). Sociometry in Action. *Sociometry* 5(3): 298-315.
- Moreno, L. Jakob (1943). Sociometry and the Cultural Order. *Sociometry* 6(3): 299-344.
- Moreno, L. Jakob (1947). Contributions of Sociometry to Research Methodology in Sociology. *American Sociological Review* 12(3): 287-292.
- Moreno, L. Jakob (1962 [1934]). *Osnovi sociometrije*. Beograd: Savremena škola.
- Moreno, L. J. and H. H. Jannings (1938). Statistics of Social Configurations. *Sociometry* 1(3-4): 342-374.
- Scott, John (2000 [1991]). *Social Network Analysis*. London: SAGE Publications.
- Wasserman, Stanley and Katharine Faust (1994). *Social network analysis: methods and applications*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wiese, von Leopold (1949). Sociometry. *Sociometry* 12(1): 202-214.
- Zeleny, L. D. (1941). Its Measurement and Control in Education. *Sociometry*, 4(2): 193-204.
- Zeleny, L. D. (1947). Selection of Compatible Flying Partners. *American Journal of Sociology* 52(5): 424-431.
- Znaniecki, Florian (1943). Sociometry and Sociology. *Sociometry* 6(3): 225-233.

SOCIOMETRY – THE PRECURSOR OF SOCIAL NETWORK ANALYSIS

Valentina Sokolovska
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

The aim of this paper is to point out the role that sociometry has had in the emergence and development of social network analysis. The paper is primarily concerned with the emergence and development of sociometries in the first half of 20th century. Thus, the first part of the paper is dedicated to scientific traditions from which sociometry originated, presenting its ideas by Jacob Moreno. The paper then presents the criticism expressed by certain sociologists. The second part of the paper describes the most significant sociometric tests and methods and points to the contribution sociometry has made primarily in sociological research.

Key words: sociometry, Jacob Moreno, sociometry tests, sociology.

TEORIJSKE OSNOVE SOCIJALNOG KAPITALA

Ana Bilinović

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

Gordana Tripković

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

U radu se analizira poreklo i definicija socijalnog kapitala kao jednog od trenutno najpopularnijih pojmova sociologije. Intelektualna pozadina koncepta prikazana je pozivanjem na ideje Pjera Burdijea, Džejmsa Kolmana i Roberta Patnama koji su inspirisali dalju problematizaciju koncepta. Posebna pažnja posvećena je identifikovanju osnovnih dimenzija socijalnog kapitala, analizi njegovih (pod)tipova i odnosu socijalnog kapitala i socijalnih mreža.

Ključne reči: socijalni kapital, socijalne mreže, povezujući socijalni kapital, premošćujući socijalni kapital, spojni socijalni kapital.

Istorija koncepta

Iz sociološke perspektive može se reći da smo bar delimično određeni ljudima koje poznajemo, odnosno vezama koje uspostavljamo sa drugima. Stvaranjem međusobnih veza ljudi su u mogućnosti da rade udruženo na ostvarenju ciljeva koje ne bi mogli postići sami, odnosno koje bi mogli ostvariti uz izuzetan napor. Ljudi se povezuju putem serije mreža i teže da dele zajedničke vrednosti sa ostalim članovima mreža. Ukoliko se uzme da mreže konstituišu resurs, mogu se posmatrati kao one koje formiraju specifični oblik kapitala.

Ideja o predstavljanju društvenih veza kao oblika kapitala je inicijalno bila metafora koja je sugerisala da (međuljudske) veze mogu biti profitabilne. Kao u bilo koji drugi oblik kapitala, u njih je moguće investirati sa očekivanim „pristojnim“ povratom načinjenih investicija. Međutim, savremeni društveni naučnici ne koriste koncept u tako pojednostavljenom ekonomskom smislu.

U ekonomiji se termin „kapital“ originalno koristio kao sinonim za akumuliranu sumu novca, koja se mogla investirati sa nadom u profitabilni povrat u budućnosti. Koncept fizičkog kapitala je uveden kasnije, za opis uloga mašina u uvećanju produktivnosti ekonomskih aktivnosti. Tek je šezdesetih godina 20. veka ideja o kapitalu proširena na ljude i njihove kapacitete. Ideja o ljudskom kapitalu je inicijalno razvijena od strane Teodora Šulca (Schultz 1961), zatim Bekera (Becker 1962; 1992) kao alat kojim su ekonomisti mogli lakše da izmere vrednost veština radnika. Na taj način su različiti „kapitali“ bili presudno posmatrani u usko ekonomskom smislu, gde se vrednost mogla meriti i gde je veza između inputa i autputa bila direktna. Socijalni kontakti se, međutim, ne mogu lako svesti na jednostavan skup zajedničkih imenitelja što je podstaklo debatu izvan ekonomije, u područje socijalne teorije, političke nauke i istorije (v. Jackman and Miller 1998; Levi 1996; Portes 1998; Putnam 1995).¹

1 Koncept socijalnog kapitala je evidentno ostvario „nelagodnu“ vezu sa ekonomijom. U prilog ovoj konstataciji govore različita shvatanja odnosa dve navedene oblasti. Među brojnima se ističe ono koje navodi da socijalni kapital predstavlja kolonizaciju društvenih nauka od strane ekonomista koji su prepoznali ograničenosti suviše individualističkog pogleda na ljudsko ponašanje. Jednako ubedljivo, socijalni kapital je moguće posmatrati i kao pokušaj sociologa da prisvoje jednu od osnovnih ideja ekonomije i primene je da bi izgradili most ka njihovoj susednoj (i starijoj) disciplini. Savremeni iskazi naginju drugoj tvrdnji, odnosno gledištu da interes za socijalni kapital predstavlja pokušaj modifikovanja tradicionalnog fokusa ekonomije na individualno ponašanje, isticanjem socijalnih osnova ljudskih odluka (Field 2008: 11). Na tom tragu je Kolman (v. Coleman 1988-89) pokušao da razvije koncept socijalnog kapitala kroz integrisanje socijalne teorije sa ekonomskom teorijom, tvrdeći da su socijalni kapital i ljudski kapital komplementarni. Poznati zvanični organi kao što su Svetska banka i Organizacija za ekonomsku kooperaciju i razvoj su delile ovaj pogled iako se vrednost samog koncepta u okviru oba organa susrela sa skepticizmom (Field 2008: 10). Treba pomenuti i gledište koje su zastupali pojedini ekonomisti (v. Paldam and Svendsen 2000), po kojem socijalni kapital zapravo nije „kapital“. Prema tom gledištu, socijalni kapital treba posmatrati kao faktor koji redukuje „transakcione troškove“ i olakšava međuljudsko delovanje, ali ga ne treba opisivati kao oblik kapitala po sebi (Halpern 2005: 29).

Ideje o socijalnom kapitalu su došle u prvi plan posredstvom nekoliko bitnih društvenih okolnosti, kao i usled određene „klime“ unutar društvenih nauka. Naznačeno se pre svega odnosi na promene u društvenom ponašanju, društvenim odnosima i obrascima interakcije, posebno evidentnim u zapadnim društvima poslednjih decenija. Promene ka neformalizaciji međuljudskih odnosa, kontinuirana erozija navika i običaja kao osnova ljudskog ponašanja, nestajanje granice između javnog i privatnog i eksplozija novih sredstava komunikacija su inspirisali istraživanja načina na koji se društveni poredak pod navedenim okolnostima održava i opstaje (Field 2008: 9).² „Kulturni“ preokret u društvenim naukama takođe je pogodovao razvoju ideje o socijalnom kapitalu. Uz zabeleženi porast interesovanja za kulturne aspekte društvenog ponašanja, desio se i intenzivan porast interesovanja za ono što se može označiti kao mikro nivo individualnog ponašanja i iskustva. Veliki broj eminentnih društvenih naučnika posvetio je pažnju istraživanju intimnosti i poverenja (vidi npr Misztal 1996, navedeno prema Field 2008; Sztompka 1999, navedeno prema Field 2008). Iako je većina ovih naučnika malo šta rekla o socijalnom kapitalu kao takvom, njihove preokupacije odražavaju interes za „mapiranje“ dnevnih interakcija i kvalitet međuljudskih odnosa i svakako su inspirisale nagli rast interesovanja za socijalni kapital.

Koncept socijalnog kapitala ima uporište u radovima mnogih osnivača savremene sociologije, prvenstveno Adama Smita, Aleksisa de Tokvila i Emila Dirkema. U modernom smislu ga je prvi put upotrebio Lida Džadson Hanifen 1916. godine, kao termin koji se odnosi na „onu opipljivu imovinu koja se najviše vrednuje u svakodnevnicima: naime dobru volju, saosećanje i društvene veze među individuama i porodicama koje čine društvenu jedinicu“ (Farr 2004: 15; Halpern 2005: 6). Postoji široki konsenzus da koncept dobija savremeni značaj i važnost ‘80-ih i ‘90-ih godina 20. veka debatom koju su inicirale tri značajne figure, Pjer Burdije, Džejms Kolman i Robert Patnam. Navedeni teoretičari smatraju se nezaobilaznim pri proučavanju koncepta socijalnog kapitala, dok ih pojedini autori vide kao tri „relativno posebne pritoke“ u literaturi o socijalnom kapitalu (Foley and Edwar-

2 Ne treba zaboraviti da institucionalizovane društvene uloge i odnosi još uvek demonstriraju izuzetan stepen istrajnosti, što se najjasnije može videti u kontinuiranoj nejednakosti klasa i pola/roda (Field 2008: 10).

ds 1999: 142). Uprkos njihovom doprinosu, treba napomenuti da sveobuhvatna analiza socijalnog kapitala zahteva multidisciplinarni pristup tematici, pa se s toga koncepcije tri teoretičara uzimaju prvenstveno kao osnova za dalju problematizaciju koncepta.

Pjer Burdije je razvio koncept socijalnog kapitala tokom '70- ih i '80- ih godina 20. veka, ali je koncept zadobio manje pažnje nego ostale oblasti njegove socijalne teorije.³ Da bi se razumelo Burdijeovo shvatanje socijalnog kapitala neophodno je imati na umu da je njegov primarni interes bio razumevanje društvene hijerarhije, pri čemu je na mnoge načine bio pod uticajem marksističke sociologije (Farr 2004).⁴

Burdije je isticao da društvene grupe koriste kulturne simbole kao pokazatelje društvenih razlika, time ujedno označavajući i kreirajući svoju poziciju u društvenoj strukturi. Ovu tvrdnju upotpunio je korišćenjem metafore „kulturni kapital“ koja ukazuje da je način razmene među grupama zasnovan na činjenici da se određeni tipovi kulturnih vrednosti bolje pozicioniraju na statusnoj lestvici (Field 2008: 18). Burdije je inicijalno usvojio koncept kulturnog kapitala da bi objasnio nejednako akademsko postignuće dece iz različitih društvenih klasa i iz različitih grupa unutar društvenih klasa. Neke društvene grupe su bile u mogućnosti da obezbede optimalni ishod obrazovanja putem primene adekvatne „strategije kulturnog investiranja“ unutar porodice (Bourdieu and Passeron, navedeno prema Field 2008: 18). Konsekventno tome, tvrdio je da se obrazovni sistem javlja kao privilegovan sistem kulturne transmisije i nastojao je da pokaže kakve su posledice takvog sistema po društvenu nejednakost (Burdije 1972/1999).

Isticao je u više navrata da posedovanje kulturnog kapitala ne reflektuje ljudske resurse i finansijski kapital. Kulturni kapital do određene mere može delovati nezavisno od monetarnih resursa, čak može kompenzovati nedostatak novca u okviru strategije pojedinca ili grupe kojom se teži ka sticanju moći i statusa. Na tom tragu ilustrovao je međuzavisnost između veza i kulturnog ili finansijskog kapitala kroz

3 Pojedini britanski sociolozi su tvrdili da je njegova teorija najkoherentnija u teorijskom smislu i najprijemčiviji sociološki pristup u okviru koncepta socijalnog kapitala (Warde and Tampubolon 2002: 157).

4 Smatrao je da je ekonomski kapital u osnovi svih drugih oblika kapitala i interesovao se za načine na koje on može biti kombinovan sa ostalim tipovima kapitala pri kreiranju i proizvodnji nejednakosti (Field 2008).

primer članova profesija kao što su advokati ili doktori koji eksploatišu svoj socijalni kapital, odnosno „kapital društvenih veza, poštovanje i časnost“ da bi zadobili poverenje klijentele u visokom društvu (Bourdieu, navedeno prema Field 2008: 19).

Evidentno je da Burdije posmatra socijalni kapital kao isključivo vlasništvo elita koji ima funkciju da osigura njihovu relativnu poziciju. Posledično, ovakvo gledište je podleglo kritikama s obzirom na to da u njegovoj teoriji nije bilo mesta za mogućnost da i ostali, manje privilegovani pojedinci i grupe takođe mogu da ostvare dobit od svojih društvenih veza.

Kao i kod Burdijea, Kolmanov interes za socijalni kapital je proistekao iz namere da objasni vezu između društvenih nejednakosti i akademskog postignuća u školama.⁵ U nizu proučavanja obrazovanog postignuća u američkim getoima pokazao je da socijalni kapital nije ograničen samo na moćne, već može doneti realnu dobit siromašnim i marginalizovanim zajednicama (Field 2008: 23).

Kolman suštinski opisuje socijalni kapital kao javno dobro u čijim plodovima uživaju ne samo oni čije je ulaganje bilo potrebno za njegovo nastajanje, nego svi koji su deo strukture (Coleman 1988-89: 116). U eseju o socijalnom i ljudskom kapitalu prikazao je društvene odnose kao one koji stvaraju najbitnije resurse tako što pomažu uspostavljanje obaveza i očekivanja među pojedincima, gradeći odnose poverenja u društvenoj sredini i postavljajući norme koje podstiču određen oblik ponašanja, dok nameću sankcije za one koji žele da se ponašaju po principu „slegog putnika“ (Coleman 1988-89:102-10).⁶

5 U *Adolescentnom društvu* (Coleman 1961, navedeno prema Field 2008) izneo je nalaze studije o studentima srednje škole u Čikagu koji ukazuju da će uticaji vršnjačke grupe preformirati gledište tinejdžera od uticaja odgovornih odraslih, kao što su roditelji i profesori. Tokom '60-ih godina 20. veka Kolman je bio pozvan da sprovede veliko istraživanje obrazovnog postignuća i potencijala u okviru šest etničkih grupa. Ovo istraživanje, propisano aktom kongresa i nadgledano od strane kancelarije za obrazovanje SAD-a opisano je kao „prekretnica u istraživanju društvenih nauka“ i postalo je poznato kao „Kolmanov izveštaj“. Istraživanje je potvrdilo da karakteristike porodičnog porekla i okruženja teže da nadjačaju faktore koji su u vezi sa prirodom same škole (Field 2008: 25).

6 Suština koncepta „slegog putnika“ leži u tvrdnji da ukoliko je individua deo društvene mreže i živi u zajednici u kojoj su raširene norme kooperacije, može ostvariti beneficije preko mreže čak i ako uradi malo ili ništa da bi „održala“ mrežu (Field 2008: 22). Problem slegog putnika deo je šireg objašnjenja logike kolektivne akcije i posebno je elaboriran od strane teoretičara racionalnog izbora (v. Abell 2003; Hechathorn 1997; Friedman and Hechter 1988).

Socijalni kapital je zauzeo mesto unutar šire Kolmanove tendencije da se izbori sa osnovama društvenog poretka, što je najevidentnije predočeno u njegovom delu *Osnove socijalne teorije* (Coleman 1990) u kojem je težio da razvije interdisciplinarnu društvenu nauku koja bi se oslanjala na ekonomiju i sociologiju. Pripisana mu je zasluga za promovisanje teorije racionalnog izbora u savremenoj sociologiji i unutar ovog intelektualnog okvira je težio da uvrsti koncept socijalnog kapitala. Teoretičari racionalnog izbora se konstantno suočavaju sa zadatkom utvrđivanja da je kooperacija u skladu sa postulatima individualizma i samointeresa. Čini se da je upravo socijalni kapital Kolmanu pružio rešenje problema zašto ljudi odlučuju da saraduju, čak i kada se čini da se njihovi neposredni interesi najbolje ostvaruju kompeticijom.⁷ Kolman rešava ovaj problem tako što ga poništava, konstatujući da pojedinci ne stvaraju socijalni kapital tendenciozno, već da on nastaje kao neočekivana posledica njihove težnje ka ostvarenju samointeresa (Coleman 1990). Verovao je da navedeno izdvaja socijalni kapital od ljudskog i fizičkog kapitala koji nastaju kao rezultat smišljenog delovanja.

Razmatrajući konkretnije socijalni kapital, Kolman je smatrao da je njegova prvobitna kolevka porodica. Takođe je verovao da je erozija porodice i ostalih oblika prvobitne organizacije dovela do prenosa odgovornosti za primarnu socijalizaciju na veštačke organizacije kao što je škola, što je dovelo do dugoročne erozije socijalnog kapitala od kojeg je zavisilo funkcionisanje društva (Field 2008:29). Ipak, Kolmanov teorijski okvir dozvoljava mogućnost da će određene veštačke forme organizacija pre promovisati socijalni kapital od drugih. U tom smislu ističe crkvu koja je posebno uspešna pri promovisanju „zatvorenih“ mreža (Field 2008: 30).

Najveći broj kritika Kolmanovog stanovišta fokusira se na njegov pretežno konzervativan pogled na crkvu i porodicu, od kojih nijedna ne zadržava centralno mesto u podupiranju savremenog društvenog života.⁸ Služeći se Granoveterovom terminologijom, Kolman je u

7 U radu se zbog ograničenog prostora ne problematizuje pitanje zbog čega ljudi uopšte stupaju u kooperativne odnose, koji su nerazdvojni deo socijalnog kapitala. Sistematično i iscrpno izlaganje na ovu temu nalazi se u radu (Škorić 2006: 43-47).

8 Mora se napomenuti da njegovo stanovište o prvobitnim oblicima organizacije ne uzima u obzir više nijansirane nalaze istoričara o porodici i religiji u evropskim

okviru delovanja socijalnog kapitala težio da pre naglasi ulogu bliskih, jakih (porodičnih) veza, a umanjio značaj slabih veza.

Američki naučnik i političar Robert D. Putnam posebno je zaslužan za popularisanje koncepta socijalnog kapitala i njegovo „spasavanje“ od apstraktne društvene i ekonomske teorije. Putnam je definisao socijalni kapital pozivajući se na karakteristike društvene organizacije kao što su poverenje, norme i mreže, koji mogu da poboljšaju efikasnost društva olakšavajući koordinirano delovanje (Putnam, navedeno prema Field 2008: 4). Navedena definicija se prvi put pojavila u studiji o političkoj tradiciji u Italiji, ali je Putnam preuzeo i primenio u svojim kasnijim radovima o društvenim vezama u Sjedinjenim Američkim Državama (Putnam 1993b, navedeno prema Field 2008; Putnam 1995; Putnam 1996, navedeno prema Field 2008), kao i u knjizi koja je usledila (Putnam 2000/2008).

U provokativnoj knjizi *Kuglati sam* (Putnam 2000/2008) Putnam je iskoristio kuglanje kao metaforu da bi prikazao opadanje socijalnog kapitala u SAD-u. Kuglaška liga je poslužila kao verna slika oblika zajedničke aktivnosti koja je spajala relativne strance na rutinskom i učestalom nivou i koja pomaže izgradnju i postojanost šireg skupa mreža i vrednosti koje podstiču reciprocitet i poverenje i za uzvrat olakšavaju uzajamnu saradnju. Rukovodeći se navedenim opisom primetio je da se sve manje kugla u formalnim timovima, u organizovanim kuglaškim savezima sa regularnim rasporedom protivnika, a da se sve više formiraju timovi koji uključuju porodicu i prijatelje (Field 2008: 35). Na tragu ove promene, predočio je razliku između dva osnovna oblika socijalnog kapitala, premošćujućeg (inkluzivnog) i (po)vezujućeg (isključujućeg), o kojima će biti više reči u narednom poglavlju rada.

Putnamova poruka u njegovim radovima tokom sredine '90-ih godina 20. veka bila je postojana i jasno je iznela da je socijalni kapital SAD-u u stanju dugoročnog opadanja. Ovu alarmantnu tvrdnju potkrepio je pedantno prikupljenim empirijskim nalazima i statističkim podacima o društvenim fondovima tokom druge polovine 20. veka.⁹

i severnoameričkim društvima u prošlosti. Tako se čini da njegovi nalazi počivaju na neistorijskim razlikama između „tradicionalnog“ i „modernog“ ili čak postmodernog društvenog oblika (Field 2008: 30).

⁹ Za svoj raniji rad (Putnam 1995) koristio se podacima iz Opšteg nacionalnog popisa (koji se vrši svake dve godine od 1974. godine) i Nacionalnom izbornom studijom (koja

Podaci su ukazivali da su do kasnih '80- ih godina 20. veka urbanizacija, imigracije i industrijalizacija doveli veze u zajednicama u SAD-a na nizak stepen, iz koje se razvila gusta mreža dobrovoljnih organizacija kao što je Crveni Krst. Zatim je konstantno raslo građansko angažovanje, sve do Velike Depresije, a zatim se po uključanju SAD-a u Drugi svetski rat vratilo svojim starim stopama rasta (Field 2008: 38). Patnam je povezo ove obrasce sa podacima iz istraživanja koji su ukazivali na to da su se percepcije Amerikanaca o poštenju i poverenju „smanjile“, od vršne vrednosti iz sredine '60- ih godina 20. veka.¹⁰ Autor navodi i pojedine suprotne trendove kao što su porast malih grupa za samopomoć i uspon novih načina komuniciranja putem interneta i druge tehnologije ali smatra da oni ne mogu da nadmaše trend koji je doveo do opadanja socijalnog kapitala.

Najviše zamerki od strane teoretičara izazvalo je Patnamovo interpretiranje socijalnog kapitala kao leka za gotovo sve društvene bolesti (Portes 1998: 1). Jedna grupa britanskih autora ga je kritikovala za zauzimanje „ odozdo na gore“ perspektive koja ističe volontiranje, a zapostavlja ulogu koju imaju državni organi i drugi politički faktori (Lowndes and Wilson 2001: 629). Uprkos kritikama, Patnam je (p) ostao dominantan glas na polju socijalnog kapitala.

Mapiranje socijalnog kapitala

Koncept socijalnog kapitala je na polju društvenih nauka jedan od najproblematičnijih za operacionalizaciju i precizno definisanje. Navedeni problemi inspirisali su stvaranje „mape“ socijalnog kapitala koja predočava složenost koncepta i predstavlja nezaobilazni obrazac razumevanja i analize istog.

se vrši svake godine od 1952. godine) koji obezbeđuju informacije o promenama stavova i ponašanja ljudi u SAD-u. Za predstojeću knjigu Patnam je dopunio ove izvore nizom drugih podataka kao što su podaci iz istraživanja velikih marketinških agencija po pitanju stila života (koja se vrše svake godine od 1975. godine). Treba napomenuti da nijedan od ovih izvora podataka nije prvobitno sastavljen u svrhu odgovora na pitanje o stanju socijalnog kapitala, zbog čega neki istraživači nagoveštavaju da im treba kritički pristupiti (Field 2008: 37).

10 Ovi podaci o promenama stavova ljudi bili su potkrepljeni podacima o biheioralnim promenama, kao što su tendencija Amerikanaca da ignorišu stop svetlo pri vožnji i oštar porast stope kriminaliteta (Putnam 2000/2008: 143).

U cilju jasnijeg i detaljnijeg objašnjenja socijalnog kapitala korisno je napraviti konceptualnu razliku između tri dimenzije društvene strukture od kojih je svaka ukorenjena u različitom tipu odnosa: (1) tržišnim odnosima, posredstvom kojih se proizvodi i usluge kupuju ili razmenjuju; (2) hijerarhijskim odnosima, unutar kojih se pokornost autoritetu razmenjuje za materijalnu ili duhovnu sigurnost i (3) društvenim odnosima, unutar kojih se razmenjuju usluge i pokloni (Adler and Kwon 2002: 19). Upravo treći tip odnosa čini dimenziju društvene strukture koja je osnova socijalnog kapitala.¹¹ Očigledno je da bilo koji konkretan odnos obično uključuje mešavinu sva tri tipa. Takođe je očigledno da ukoliko tržište i hijerarhijski odnosi dovode do društvenih odnosa, što je neizbežno pod uslovima ponovljene interakcije, ostale dimenzije društvene strukture indirektno doprinose formiranju socijalnog kapitala (Adler and Kwon 2002).

Osnovna ideja socijalnog kapitala je da su društvene mreže vredna imovina. Postoji široki konsenzus (v. Portes 1998; Burt 2005; 1976; 1980; Lin 2003; 1999) da socijalni kapital treba analizirati u kontekstu socijalne mreže¹²: kao resurse dostupne kroz društvene mreže koji

11 Navedena trodelna diferencijacija proširuje razliku između „ekonomske razmene“ i „društvene razmene“ ilustrovane od strane Blaua (Blau 1964/1986) i Homansa (Homans 1958).

12 Socijalne mreže se uobičajeno analiziraju upotrebom matematičkog programa teorije grafova koja pruža formalni jezik za opis mreža i njenih karakteristika. Teorija grafova uzima u obzir skupove elemenata i njihove odnose/veze. Elementi se nazivaju i označavaju tačkama/čvorovima, a odnosi/veze među elementima linijama. Najjednostavniji prikaz teorije grafova se sastoji od individualnih tačaka/čvorova i linija/veza koji čine sastavne delove za kompleksnije strukturne ideje. Puno i isprekidane linije ukazuju na jaku, odnosno slabu vezu među tačkama. Ukoliko je odnos od tačke do druge tačke direktan može se predstaviti usmerenim grafom. Sa druge strane, ako je značajan intenzitet odnosa i ukoliko se može izraziti numeričkom vrednošću, istraživači mogu koristiti vrednosni graf u kome se svakoj liniji dodeljuje numerička vrednost. Jedna od najčešće korišćenih mera intenziteta je višestrukost linija, odnosno broj pojedinačnih kontakata koji čine odnos. Za dve tačke između kojih je linija se kaže da su spojene. Tačke koje su povezane sa određenom tačkom nazivaju se njenim susedstvom, a ukupan broj tačaka koje čine susedstvo se nazivaju stepenom tačke (tačnije njenim stepenom povezanosti). Tako je stepen tačke numerička mera veličine njenog susedstva. Najčešće korišćen koncept u okviru teorije grafova je „gustina“, koja opisuje sveukupni nivo povezanosti tačaka u grafu. Gustina zavisi od dva parametra mrežne strukture: inkluzivnosti grafa i sume stepena njegovih tačaka. U zavisnosti od toga da li je za referentnu tačku analize gustine grafa uzeta određena tačka ili obrazac odnosa u okviru čitave mreže, koriste se „ego-centrični“ odnosno „socio-centrični“ pristup analizi mreže. Osnovni problem u vezi sa gustinom

zauzimaju strateške lokacije unutar mreže (Burt 2005; 1976) i/ili značajne organizacione pozicije (Lin 2001/2003).

Mreže obezbeđuju osnovu društvene kohezije time što omogućavaju ljudima da međusobno saraduju radi obostranih pogodnosti i to ne samo sa ljudima koje direktno poznaju. Ova saradnja je u neposrednoj vezi sa resursima u socijalnim mrežama koji se shvataju kao investicije (Halpern 2005; Burt 2005; Lin 2001/2003). Svaka individua poseduje dve vrste resursa – lične i socijalne. Lični resursi su oni koji su isključivo vlasništvo individue, dok su socijalni resursi oni koji nastaju kao rezultat socijalnih veza individue. Konsekventno tome, u zavisnosti od opsega i raznolikosti socijalnih veza individue imaju različite socijalne resurse (Lin 1999: 467-468).

Izvori socijalnog kapitala leže u društvenoj strukturi unutar koje je individua smeštena (Adler an Kwon 2002: 18). Tako se može konstatovati da je socijalni kapital resurs koji je dostupan individuama kao proizvod njihove lokacije odnosno pozicije unutar strukture njihovih društvenih odnosa. Na ovom tragu su pojedini teoretičari (v. Flap, navedeno prema Lin 2001/2003: 21) precizirali tri elementa socijalnog kapitala: 1) broj osoba unutar društvene mreže individue „koji su spremni ili su u obavezi da pomognu individui kada je to potrebno“; 2) snagu veza koja ukazuje na spremnost da se pomogne i 3) resurse osoba unutar mreže individue. Time socijalni kapital „obezbeđuju“ resursi koji pripadaju alterima koji imaju jaku vezu sa egom. Konkretnije, socijalni kapital je produkt dostupnosti socijalnih resursa i sklonosti altera da ponudi date resurse za pomoć (Škorić 2006).

Bartov rad (Burt, navedeno prema Lin 2001/2003: 21-22) takođe reflektuje naznačenu perspektivu.¹³ Lokacija unutar mreže reprezen-

mreže je njena zavisnost od veličine grafa, koja sprečava da se mere gustine upoređuju među mrežama različitih veličina. Još jedna od tačaka analize teorije mreža je ona koja se tiče centralnosti individua i organizacija u okviru njihovih socijalnih mreža. S obzirom na centralnost razlikuju se lokalno i globalno centrirane tačke. Pojam centralizacija, koji se često meša sa centralnošću tačaka se ne odnosi na relativnu istaknutost tačaka, već na sveukupnu koheziju ili integrisanost grafa (Scott 1991/2011: 63-83).

13 Bart (Burt 2005: 12-16) je ilustrovao više tipova grafova koji predstavljaju korisno (tehničko) sredstvo pri razumevanju odnosa unutar mrežne strukture. Između ostalog ističe da se definišuća karakteristika strukture grafa sastoji od klastera gustih veza spojenih povremenim premošćujućim vezama među klasterima. Klasteri su povezani sa događajima koji spajaju ljude, kao što je učešće u istim aktivnostima. Događaji podstiču „homofiliju“

tuje i stvara kompetitivne pogodnosti. Lokacije koje povezuju čvorove (tačke) i njihove „putnike“ ka informacijama i drugim resursima koji drugačije ne bi bili dostupni predstavljaju vredan kapital za „putnike“ na ovim pozicijama „strukturalnih rupa“¹⁴ i na ostalim lokacijama, kao i za druge „putnike“ koji im pristupaju.

U okviru socijalnog kapitala mogu se razlikovati tri dimenzije, odnosno (1) *komponente* – mreža; norme, vrednosti, očekivanja i sankcije; (2) *nivoi* ili *područja analize* – individualni, grupni, nivo zajednice, nacije itd. i (3) *karakter*, odnosno (*pod*)*tip* – povezujući, premošćujući i spojni (Halpern 2005: 26). Svaka od navedenih dimenzija biće posebno problematizovana.

Većina formi socijalnog kapitala (na bazi srodstva, vršenja zajedničke delatnosti ili interesa) posmatra se kao sačinjena od tri navedene komponente. Prvu komponentu čini *mreža* koja se može okarakterisati s obzirom na *gustinu* (proporciju ljudi koji se međusobno poznaju) i *zatvorenost* (nadmoć veza unutar zajednice nad vezama sa drugim zajednicama). Drugu komponentu čini grupa *normi, vrednosti i očekivanja* koji su zajednički članovima grupe, a treću čine *sankcije*, odnosno nagrade i kazne koje služe očuvanju mreže i normi (Halpern 2005: 11-12). Mreže, norme i sankcije mogu imati *formalne* (eksplicitne, institucionalno kodifikovane) i *neformalne* aspekte. Pojedini istraživači (v. Field 2008: 13) su skloni tvrdnji da se socijalni kapital odnosi gotovo isključivo na neformalne društvene procese, ali je u praksi veoma teško povući liniju između formalnih i neformalnih aspekata socijalnog kapitala. Takođe, tri osnovne komponente socijalnog kapitala mogu se posmatrati i u zavisnosti od konteksta koji varira

u mreži, što znači da će se odnosi pre odvijati među ljudima koji dele društveno značajne attribute kao što su dohodak, obrazovanje, godište i tako dalje (vidi npr. McPherson and Smith-Lovin 1987; Škorić 2006: 52-53).

14 Prostori između klastera su „rupe“ u strukturi protoka informacija poznatije kao „strukturalne rupe“. Postojanje strukturalnih rupa između dve grupe ne znači da su ljudi u grupama nesvesni jedni drugih. Rupe su nešto nalik izolatoru u električnom kolu. Ljudi sa obe strane strukturalne rupe cirkulišu u zoni različitih protoka informacija. Ujedno, strukturalne rupe se odnose na elemenat koji nedostaje u koordinaciji, a koji bi bio vredan, u čemu leži njihova potencijalna vrednost. Struktura mreže često može biti opisana i u smislu strukture „malog sveta“ koja se koristi za opis tendencije geografski udaljenih ljudi da se povežu putem nekoliko posrednika (v. Milgram 1967, navedeno prema Škorić 2006; Travers and Milgram 1969).

od veoma intimnog, kao što je porodica, sve do nacionalnih država.

Jedna od osnovnih kontroverzi unutar polja socijalnog kapitala povezana je sa drugom dimenzijom, nivoom analize, odnosno opsegom fenomena koje treba uključiti u koncept socijalnog kapitala. Preciznije, kontroverza se ogleda u rasprostranjenim razlikama u fenomenima i opsegu mreža koje su uključene u koncept socijalnog kapitala (Halpern 2005: 13).¹⁵ Navedeno je inspirisalo dilemu među istraživačima, da li karakter i oblik odnosa koji postoji među relativnim strancima treba smatrati oblikom socijalnog kapitala. Konkretno, postavlja se pitanje da li razlike među društvima na makro nivou, posebno one u oblasti kulture, uključujući i razlike u navikama i običajima u svakodnevnom životu ljudi različitih društava predstavljaju značajne aspekte socijalnog kapitala. Odgovor na ovo pitanje delimično zavisi od usvojenog teorijskog gledišta. Ono što je sigurno tačno je da ove kulturne navike često veoma pospešuju sposobnost jedne nacije da se međusobno usaglase i pojedinaca da ostvare svoje ciljeve uz minimalan konflikt sa drugima. U tom smislu se mnogi aspekti nacionalne i regionalne kulture uklapaju u širu definiciju socijalnog kapitala. Ono što takođe olakšava delovanje socijalnog kapitala na makro nivou proizilazi iz činjenice da svi mi delimo i većinom se pridržavamo zajedničkog skupa pravila o tome kako se treba ponašati u određenim situacijama. Ova predvidivost u okviru međuljudskih odnosa i ponašanja tako postaje široki neformalni sistem delovanja i očekivanja.¹⁶

Ukoliko usvojimo da aspekte društva na makro nivou (kulturne i društvene navike) treba uključiti u koncept socijalnog kapitala, postavlja se pitanje da li uključiti formalnije dimenzije po kojima se zajednice, regioni i nacije razlikuju. Podrška za ovakvu široku definiciju

15 Primeri uključuju: nacionalne razlike u društvenom poverenju, društvene mreže koje omogućavaju nekim imigrantima i etničkim grupama da uspeju tamo gde drugi nisu uspeeli, prakse i navike zajednica sa niskom stopom kriminaliteta, dobrovoljne organizacije bilo koje vrste, sportske i druge klubove, društvenu mrežu prijatelja i strukturu i karakter porodica. Ukratko, pojam se koristio kao onaj koji se odnosi ne samo na zajednicu i dobrovoljna udruženja, već i na „kulturne“ fenomene velikih razmera, s jedne strane, i na fenomene na mikro nivou, kakvi su unutarporodični, s druge strane (Halpern 2005: 13).

16 Jak argument u prilog inkluzije fenomena na makro nivou u definiciju socijalnog kapitala je proistekao od onih koji su istraživali regionalne i nacionalne razlike u poverenju među strancima i vezu između ovih razlika i različitih empirijskih rezultata (v. Knack and Keefer 1997; Lochner, Kawachi and Kennedy 1999).

došla je od strane Svetske banke koja je izuzetno aktivna u smislu istraživanja i pokušaja operacionalizacije koncepta, a koja između ostalog smatra da socijalni kapital nije samo zbir institucija koje podupiru društvo, već i lepak koji ih drži zajedno (World Bank, navedeno prema Halpern 2005: 16). Za mnoge istraživače (v. Portes 1998; Putnam 2000/2008) široka definicija Svetske banke predstavlja korak predaleko. Postoji bojazan da će inkluzija političkih, pravnih i institucionalnih struktura u definiciju učiniti koncept u velikoj meri neshvatljivim i da će odvratiti pažnju od oblasti koja je najviše zanemarena, a to je značaj neformalnih mreža i normi.

Izneti argumenti u prilog teze da koncept socijalnog kapitala treba da uključi fenomene na makro nivo nisu prošli bez kritika. Postoji nekoliko prominentnijih pregleda literature o socijalnom kapitalu u kojoj se izražava sumnja u vezi sa inkluzijom fenomena na makro nivou u definiciju socijalnog kapitala (v. Portes 1998; Edwards and Foley 1998). Portes (Portes 1998) je u diskusiji o tome da li se socijalni kapital može videti kao svojstvo zajednica i nacija zaključio da socijalni kapital u teorijskom smislu najviše obećava na individualnom nivou.

Suprotno tome, pojedini teoretičari (v. Kawachi and Berkman, navedeno prema Halpern 2005: 17) su ispoljili nelagodnost u vezi sa „rastezanjem“ koncepta na mikro nivo. Za navedene teoretičare se socijalni kapital odnosi isključivo na ekološke i fenomene na makro nivou i treba ga razlikovati od koncepta društvene mreže, koji se karakteristično meri na individualnom nivou. Postoje i istraživači koji koriste koncept kao onaj koji se odnosi isključivo na intimne mreže. Primeri takvih radova uključuju istraživanje efekata imanja jednog ili oba roditelja ili podrške koja se dobija od bliskih prijatelja i rodbine (v. Furstenburg and Hughes 1995; Teachman et al. 1996).

Metaforički rečeno, koncept socijalnog kapitala se ponaša kao intelektualni Roršahov test (Halpern 2005: 18). Različiti istraživači u zavisnosti od sopstvenih preokupacija vide u njegovim konceptualnim mrljama definiciju koja uključuje njihove sopstvene interese, ali često isključuje interese drugih.¹⁷

17 Predočena raznovrsnost u primeni koncepta navela je neke teoretičare na tvrdnju da je socijalni kapital konceptualno slab (Durlauf 2002). Ben Fajn, jedan od najglasnijih kritičara socijalnog kapitala ide dotle da odbacuje sam koncept koji vidi kao haotičan, dvosmislen i kao opštu kategoriju koja se može koristiti kao zamišljen kišobran u gotovo

Noviji teorijski rad na polju socijalnog kapitala posvetio je posebnu pažnju trećoj dimenziji, odnosno identifikovanju i analizi različitih (pod)tipova socijalnog kapitala. Na tom tragu načinjen je teorijski okvir za objašnjenje kako se različita društva mogu okarakterisati prema relativnoj rasprostranjenosti različitih vrsta socijalnog kapitala u njima (Woolcock 2001, navedeno prema Field 2008: 13-14). Osnovna distinkcija načinjena je između a) *(po)vezujućeg* socijalnog kapitala koji označava veze između sličnih ljudi u istim situacijama, kao što su one između neposredne porodice, bliskih prijatelja i suseda; b) *premošćujućeg* socijalnog kapitala koji obuhvata udaljenije veze između sličnih ljudi, kao što su one u okviru površnih poznanstava i kolega s posla, i c) *spojnog* socijalnog kapitala koji obuhvata različite ljude u različitim situacijama, kao što su oni koji su van iste zajednice i na taj način omogućava članovima da utiču na daleko širi opseg resursa od onih koji su dostupni unutar zajednice.

U smislu mreža, razlika između *(po)vezujućeg* i *premošćujućeg* socijalnog kapitala reflektuje Granoveterovu distinkciju između uloge „jakih veza“ i „slabih veza“ (Granovetter 1973). Granoveter primećuje da su slabe veze, kao što su one sa poznanicima i raznovrsnim „kontaktima“ izuzetno korisne za ljude u smislu dobijanja informacija, prilika i posla.¹⁸ Jake veze, ostvarene sa porodicom i bliskim prijatelji-

svaku svima (tako, navedeno prema Haipetti 2005). Tajnova knjiga je preosuda, iako je tačno da je u brojnim radovima i istraživanjima pitanje šta je ono što se podrazumeva pod socijalnim kapitalom predočeno veoma konfuzno. Primer navedene konfuzije predočen je radom pod nazivom „Ako si svetao onda si u redu“: svetla boja kože kao socijalni kapital za „obojene“ žene (Hunter 2002). Rad analizira kako se uspostavila i održavala hijerarhija po boji kože, takva da je svetlija boja kože čak i unutar zajednice afroamerikanaca povezana sa višim statusom i prihodima. Interesantno je pitanje kako treba tretirati „vrednost“ asociranu sa svetlom bojom kože, ali izgleda da se ne uklapa u koncept ovde prihvaćenog socijalnog kapitala. Neki to mogu videti kao oblik ljudskog kapitala, slično kao što je fizička snaga ali i ovo bi takođe bilo kontroverzno.

18 Od prvobitnog proučavanja načina na koji ljudi pronalaze posao (Granovetter 1973), tema o uticaju društvenih veza na tržište rada postala je važna oblast istraživanja tržišta rada. Ne samo da mnogi radnici pronalaze posao kroz lična poznanstva koja prosleđuju „insajderske“ informacije o specifičnim prilikama, već najvrednije informacije često dolaze od „slabih veza“, pre nego od onih neposrednijih kontakata sa porodicom ili bliskim prijateljima, koji uglavnom ne znaju ništa što već nije poznato onome ko traži posao. Dalje studije su imale tendenciju da potvrđuju Granoveterove prvobitne nalaze (v. Franz and Hangartner 2006; Schuller 2007). Jedna francuska studija je pokazala da upotreba bliskih veza ima negativan uticaj na plate, pogotovo za radnike sa najvišim kvalifikacijama

ma obezbeđuju intenzivni, višestruki oblik podrške i kao takve mogu imati veliku ulogu u pružanju emocionalnog blagostanja. Ukratko, različiti oblici društvene mreže, okarakterisani različitim oblicima personalnih veza imaju različite prednosti i beneficije.

Distinkcija između (po)vezujućeg i premošćujućeg socijalnog kapitala dopunjena je na specifičan način (v. Fedderke, De Kadt and Luiz 1999). Na tom tragu predložena je razlika između dve funkcije socijalnog kapitala, naime „transparentnosti“ i „racionalizacije“. Transparentnost se odnosi na meru do koje socijalni kapital zajednice olakšava protok informacija i generalno redukuje „transakcione troškove“. Stoga se društvo sa više premošćujućeg socijalnog kapitala posmatra kao transparentnije, s obzirom da je protok informacija između zajednica i grupa brz. Racionalizacija se odnosi na meru „otklona socijalnog kapitala od pravila i normi koje predstavljaju značajan sadržaj ka pravilima i normama koje su proceduralne po karakteru“ (Halpern 2005). Stoga će zajednica sa socijalnim ponašanjem kojim upravljaju rigidna tradicionalna pravila biti posmatrana kao ona sa manje racionalizacije nego zajednice sa ponašanjem koje je situaciono fleksibilnije i koju pokreću pravila fokusirana na rezultate.

Postoje empirijske naznake da premošćujući i povezujući socijalni kapital proizvode različite ishode, što naglašava razliku između načinjene distinkcije. Na primer, primećeno je da se premošćujući socijalni kapital raspada mnogo bržom stopom od povezujućeg socijalnog kapitala (Halpern 2005: 22). Studija društvenih mreža bankara je ustanovila da devet od deset premošćujućih veza stvorenih u periodu od jedne godine nestane tokom sledeće godine, čak i ako su visoko vrednovane i praćene poboljšanjem reputacije među saradnicima, kao i većom platom (Burt 2005).

Treći tip socijalnog kapitala, spojni kapital, ušao je u upotrebu kao (Delattre and Sabatier 2007), dok je švajcarska studija otkrila da se prihod povećava sa brojem prijatelja (Franz and Hangartner 2006: 363). Sabatini (Sabatini, navedeno prema Field 2008: 57) je izvestio da su premošćujući i spojni socijalni kapital pozitivno povezani sa višim nivoima prihoda, dok je povezujući socijalni kapital u vezi sa nižim prosečnim nivoima prihoda; ali kada se tri vrste socijalnog kapitala kombinuju, uticaj socijalnog kapitala je praktično nula. Pored navedenog, treba obratiti pažnju na činjenicu da su različite vrste veza povezane sa različitim ekonomskim rezultatima, kao i da uticaj socijalnog kapitala na traženje posla delimično zavisi i od konteksta u okviru kojeg ljudi pokušavaju da pronađu posao.

pogodno sredstvo za opis stepena do kojeg su mreže individua i zajednica okarakterisane povezivanjem onih koji imaju veoma nejednake resurse i moć. Koncept spojnog socijalnog kapitala proistekao je iz uviđanja da mnogi tipovi mreža nisu u potpunosti javno dobro, iz razloga što nisu dostupni svima u istoj meri. U tom smislu se za socijalni kapital često kaže da je „polu – javno“ ili „klubsko“ dobro (Halpern 2005: 22). Na tom tragu su pojedini teoretičari (v. Edwards and Foley 1998) sugerisali da istraživači treba da se vrate Burdijeovoj realističnijoj definiciji koja vidi društvene mreže kao ličnu imovinu. Ovim se koncept socijalnog kapitala približava načinu na koji se popularno razmišlja o ostalim oblicima kapitala koji su tipično u privatnom vlasništvu i privatnoj konzumaciji.

Literatura:

- Abell, P. (2003). The role of rational choice and narrative action theories in sociological theory - The svakodnevica of Coleman's Foundations. *Revue française de sociologie* 44: 255-273.
- Adler, P. S. and Kwon S. (2002). Social Capital: Prospects for New Concept. *The Academy of Management Review* 27(1): 17-40.
- Becker, G. S. (1962). Investment in human capital: A theoretical analysis. *The Journal of Political Economy* 70(5): 9-49.
- Becker, G. S. (1992). Human capital and the economy. *Proceedings of the American Philosophical Society* 136(1): 85-92.
- Blau, P. M. (1964/1986). *Exchange and Power in Social Life*. New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Burdije, P. (1972/1999). *Nacrt za jednu teoriju prakse: Tri studije o kabulskoj etnologiji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Burt, R. S. (1976). Position in Network. *Social Forces* 55(1): 93-122.
- Burt, R. S. (1980). Models of Network Structure. *Annual Review of Sociology* 6: 97-141.
- Burt, R. S. (2005). *Brokerage and Closure: An Introduction to Social Capital*. Oxford University Press: New York.
- Coleman, J. S. (1988-89). Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology* 94: 95-120.
- Coleman, J. S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge and London: Belknap Press of Harvard University Press.
- Delattre, E. and Sabatier, M. (2007). Social Capital and Wages: an econometric evaluation of social networking's effects. *Labour* 21(2): 209-236.
- Durlauf, S. N. (2002). On the Empirics of Social Capital. *The Economic Journal* 112: 459-479.
- Edwards, B. and Foley, M. W. (1998). Civil society and social capital beyond Putnam. *American Behavioural Scientist* 42(1): 124-139.
- Farr, J. (2004). Social Capital: a conceptual history. *Political Theory* 32(1): 6-33.
- Fedderke, J., De Kadt, R. and Luiz, J. (1999). Economic growth and social capital: a critical reflection. *Theory and Society* 28(5): 709-745.
- Field, J. (2008). *Social Capital*. London and New York: Routledge.
- Foley, M. and Edwards, B. (1999). Is it Time to Disinvest in Social Capital. *Journal of Public Policy* 19(2): 141-173.
- Franzen, A. and Hangartner, D. (2006). Social Networks and Labour Market Outcomes: the non-monetary benefits of social capital. *European Sociological Review* 22 (4): 353-368.
- Friedman, D. and M. Hechter (1988). The Contribution of Rational Choice Theory to Macrosociological Research. *Sociological Theory* 6: 201-218.

- Furstenberg, F. F. and Hughes, M. E. (1995). Social capital and successful development among at-risk youth. *Journal of Marriage and the Family* 57: 580-592.
- Granovetter, M. S. (1973). The strength of weak ties. *The American Journal of Sociology* 78 (6): 1360-1380.
- Halpern, D. (2005). *Social Capital*. Polity Press: Cambridge.
- Hechathorn, D. D. (1997). The Paradoxical Relationship Between Sociology and Rational Choice. *The American Sociologist* 27: 35-45.
- Homans, G. C. (1958). Social behavior as exchange. *The American Journal of Sociology* 63 (6): 597-606.
- Hunter, M. L. (2002). If you're light you're alright: light skin color as social capital for women of colour. *Gender and Society* 16(2): 175-193.
- Jackman R. W. and Miller R. A. (1998). Social capital and politics. *Annual Review of Political Science* 1: 47-73.
- Knack, S. and Keefer, P. (1997). Does social capital have an economic payoff? A cross-country investigation. *Quarterly Journal of Economics* 112(4): 1251-1288.
- Levi, M. (1996). Social and unsocial capital: A review essay of Robert Putnam's „Making Democracy Work.“ *Politics and Society* 24: 46-55.
- Lin, N. (1999). Social Networks and Status Attainment. *Annual Review of Sociology* 25: 467-487.
- Lin, N. (2001/2003). *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Lochner, K., Kawachi, I. and Kennedy, B. P. (1999). Social capital: a guide to its measurement. *Health and Place* 5(4): 259-270.
- Lowndes, V. and Wilson, D. (2001). Social Capital and Local Government: exploring the institutional design variable. *Political Studies* 49(4): 629-647.
- McPherson, J. M. and Lynn S. (1987). Homophily in voluntary organizations: status distance and the composition of face-to-face groups. *American Sociological Review* 52: 370-379.
- Paldam, M. and Svendsen, G. T. (2000). An essay on social capital: looking for the fire behind the smoke. *European Journal of Political Economy* 16(2): 339-366.
- Portes, A. (1998). Social Capital: Its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology* 24: 1-24.
- Putnam, R. D. (1995). Bowling Alone: America's declining social capital. *Journal of Democracy* 6: 65-78.
- Putnam, R. D. (2000/2008). *Kuglati sam: slom i obnova američke zajednice*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Schuller, T. (2007). Reflections on the Use of Social Capital. *Review of Social Economy* 65 (1): 11-28.
- Schultz, T. W. (1961). Investment in Human Capital. *American Economic Review* 51: 1-17.
- Scott, J. (1991/2011). *Social Network Analysis: A Handbook*. Thousand Oaks, CA. Sage Publications.

- Škorić, M. (2006). Mikrosociologija socijalnog kapitala i mogućnosti mikro-makro translacije. U: M. Tripković (ur.), *Socijalni kapital i društvena integracija*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za sociologiju, str. 35-72.
- Teachman, J. D., Paasch, K. and Carver, K. (1996). Social capital and dropping out of school early. *Journal of Marriage and the Family* 58: 773-783.
- Travers, J. and S. Milgram (1969). An experimental study of small world problem. *Sociometry* 32(4): 425-443.
- Warde, A. and Tampubolon, G. (2002). Social Capital, Networks and Leisure Consumption. *Sociological Review* 50(2): 155-180.

THEORETICAL BASIS OF SOCIAL CAPITAL

Ana Bilinović

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

Gordana Tripković

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

This paper is analysing the origin and definitions of the social capital which is one of the most popular concepts of sociology. Intellectual background of this concept is presented with reference to the ideas of Pierre Bourdieu, James Coleman and Robert Putnam who have inspired further critical review of the concept. Special attention is devoted to the identification of basic dimensions of social capital, analysis of its (sub)types and the relation of social capital and the theory of networks.

Keywords: social capital, social networks, bonding social capital, bridging social capital, linking social capital.

DRUŠTVENA MREŽA I KOMUNITARNO PRAVO

Radivoj Stepanov
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet
Ana Nešić
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

U radu se analizira povezanost društvenih mreža i komunitarnog prava. Komunitarno pravo EU ima tipične karakteristike društvene mreže. Ovo pravo čini razućenu mrežu pravnih normi, odluka ili ugovora koje uređuju brojne oblasti iz nadležnosti sadašnje Evropske zajednice država. Komunitarno pravo predstavlja jedan osoben pravni sklop čija se *differentia specifica* ogleda u jedinstvenoj međusobnoj relaciji subjekata i izvora prava, zajedničkog interesa i poopštive regulative, kao i u odnosu komunitarne mreže pravnih normi prema međunarodnom pravu i nacionalnom pravu.

Razućen mrežni karakter komunitarnog prava ogleda se u uzajamnoj povezanosti i hijerarhijskoj strukturiranosti normi koje ga čine. Taj kompleks komunitarnog prava poznaje norme različitog stepena opštosti. Pored toga, komunitarni pravni sistem – komunitarna mreža prava poznaje i dosta jasnu hijerarhijsku strukturiranost pravnih normi. Komunitarno pravo nastaje kao pravo čije postojanje i funkcionalnost potiče iz delovanja nekoliko zapadnoevropskih država i iz bogate evropske pravne kulture i pravnog kapitala. Dakle, mreža komunitarnog prava vodi svoje poreklo iz evropske pravne baštine i država subjekata koje stvaraju evropske zajednice. Subjekti (mrežni ćvorovi) komunitarnog prava su pravna i fizićka lica, države članice i organi Zajednice. Pravo koje se stvara u okvirima triju zajednica (EZ, EZUĆ i EVROATOM) naziva se pravo evropskih zajednica ili komu-

nitarno pravo i ono predstavlja modernu, funkcionalnu i „globalnu” društvenu mrežu.

Gljučne reči: društvena mreža, pravna mreža, komunitarno pravo, pravo EU, pravna priroda, norme, zakonodavstvo.

Leksema „mreže” i sintagma „društvene mreže” spada u one „lutajuće pojmove”,¹ koji su, u relativno kratkom vremenu, „migrirali” iz matičnih područja kao što su sociologija, psihologija ili komunikologija u druge naučne discipline i društvene oblasti. Otuda se društvene mreže mogu detektovati kako u antropologiji, politikologiji, kriminologiji i socijalnoj patologiji, tako i u menadžmentu i ekonomiji, sociolingvistici, teatrologiji, kinematografiji, medijskom pravu, poeziji i prozi. Društvene mreže prisutne su u kulturi i opštosti svakodnevnog govora.

Upravo takvo široko rasprostiranje društvenih mreža i njihova prilagodljiva upotreba, pored njihove korisnosti, njihovog značaja i važnosti, unosi, s jedne strane, teškoće u preciznost i strogost definisanja, a s druge strane, čini ih posebno zahvalnim za nove kontekste korišćenja ili primene. Na takav zaključak upućuje konstatacija K. S. Fišera: „Društvene mreže su važne u svim delovima našeg života, često za pronalaženje posla, češće za pronalaženje pomoći, društva, ili prosto ramena za plakanje“ (navedeno prema Patnam 2008: 22).

Teškoća da se društvena mreža sklopi u definiciju ne umanjuje izgleda da se odredi ili markira ontološko, političko, ekonomsko ili pravno svojstvo društvene mreže.

U *ontološkom* smislu društvena mreža je održivi činilac društva. Ona postoji na sva tri „nivoa” društva: *makro*, *mezo* i *mikro* nivou. Na *makro* nivou, ona je preplela međudruštvene sisteme, društvo, institucionalni sistem i stratifikacioni sistem. Na *mezo* nivou mreža pokriva korporativne jedinice (kao što su: zajednice i organizacije) i kategorijalne jedinice (rod, pol, društvena klasa, etnička pripadnost i

1 Na postojanje tzv. „lutajućih pojmova” (*Filozofija prava i kraći spisi*, 1991), osporavanjem rigidnog pozitivizma, ukazao je još početkom minulog veka u pravnim i društvenim naukama nemački pravni filozof E. Lask (1875-1915).

rasa). Na mikro nivou mrežom su obuhvaćene grupe (primarne, sekundarne) i susreti (fokusirani, nefokusirani). Društvenom mrežom u ontološkom, dakle u supstancijalnom smislu, „povezani su ne samo mikro, mezo i makro nivou već je ostvarena i njihova međusobna veza i međusobni uticaj“ (Tarner 2009: 138-139).² Drugim rečima, teško se može zamisliti društvo, pogotovu moderno, bez “nosive” i više ili manje istaknute uloge društvenih mreža (u njemu).

Sociološka prepoznatljivost društvenih mreža je u tome što ona predstavlja „skup odnosa koji formalno sadrže skup objekata (koji se nazivaju čvorovima) i deskripciju (tj. mapu) odnosa između objekata i čvorova“ (Škorić 2006: 47). Drugim rečima, jednostavna mreža sadrži dva objekta i jedan odnos koji ih povezuje. U tom kontekstu, čvorovi mogu „da budu ljudi”, pojedinci, a odnos ili veza koja ih spaja može biti ambijent, konkretan prostor u kome se neke osobe nalaze, itd. „Karakter odnosa meri se pozitivnom ili negativnom valencom. Veoma je bitna i stavka protoka (npr. informacija) između objekata ili čvorova. Bitna osobenost socijalnih mreža u svakodnevnom životu jeste njihov formalni karakter po pitanju delineacije pozicija, pravila i alociranja autoriteta pripadnika. Međutim, vrlo lako je moguće stvoriti/konstruisati socijalnu mrežu radi zadovoljavanja raznih interesa, jer različiti interesi povezuju čvorove u raznim delovima mreža” (Škorić 2006). Sociološka dimenzija društvenih mreža podstakla je razne teorije i klasifikacije o društvenim mrežama (Babović 2005; Mimica i Bogdanović, 2007).

Politikološka dimenzija mreža je razučena jer povezuje u modernoj političkoj zajednici ne samo različite aktere (čvorove) kao što su: građanin, stranka (partija), institucija, lobi grupa, parlament, vlada, pravosuđe i drugi već što su ti odnosi krajnje koloritni i često različite i krajnje složene prirode. U tom političkom kontekstu mreža je uvek na „testu trajnosti” jer se priroda i intenzitet, zapravo „ulog” zahteva ili očekivanja (moć, vlast, cilj, interes, uticaj, strategija, nada) među akterima menja i nema zadatu tj. „garantovanu” trajnost odnosno političku oročenost. U okviru politikološke dimenzije mreža može se analizirati i „model položaja u mreži” i sl.

2 Slična struktura ontološkog prikaza društvenih mreža može se videti i na nemačkoj elektronskoj enciklopediji ([www. http://de.wikipedia...](http://de.wikipedia...) Netzwerkforschung).

Proučavanje društvenih mreža u *ekonomskoj sociologiji* izdvaja tri ključna područja koja su „dobijena” iz mrežnih analiza značajnih pojava u savremenim društvima. Prvo područje dobijeno je proučavanjem „mreža kao pristupa šansama da se zauzmu određeni položaji u sferi ekonomskih aktivnosti (pre svega na tržištu rada), kao i pristup šansama da se dosegnu i mobilišu određeni resursi (materijalni resursi, informacije, moć, uticaj i sl.). Jedinice analize u ovim pristupima su pojedinci, domaćinstva i društvene grupe diferencirane prema različitim kriterijumima (etničkoj pripadnosti, statusu u pogledu državljanstva, socio-profesionalnim karakteristikama, klasno-slojnom položaju i sl.)” (Babović 2005: 356). Drugo područje nastaje kroz proučavanje mreža sa stanovišta ekonomske moći i uticaja na različitim analitičkim nivoima (neformalne grupe, pojedinačne organizacije, posebna polja u društvenoj strukturi), naročito usmerena na proučavanje ekonomskih elita. Treće područje „definiše” proučavanje „interorganizacijskih mreža koje obuhvata vrlo širok spektar problema, od dekomponovanja velikih fordističkih organizacija u mreže manjih organizacija, do posve različitih oblika povezivanja organizacija u mreže, industrijske distrikte, i sl.” (Babović 2005: 356). Analiza i proučavanje socijalnih mreža u navedenim područjima, po mišljenju nekih autora u koje spada i Babović, nije ograničena samo na disciplinarnu okviru ekonomske sociologije. Konkretna istraživanja često se nalaze na pograničnom području ekonomske sociologije i drugih disciplina – teorije organizacije, sociologije kulture, politike, strukture i sl. Ipak, kada je mrežna analiza primarno usmerena na razumevanje ekonomskih procesa, odnosa i akcija ona dominantno ulazi u disciplinarno polje ekonomske sociologije.

Najzad, društvena mreža u „ambijentu” *prava* ima tipična svojstva mreže ali i posebne karakteristike. Pre svega, pravo je mreža i „an sich” – po sebi i „für sich” – za sebe. Po sebi, pravo je mreža jer se ono ne prepoznaje niti može postojati izolovano i izvan „pravnog” konteksta. Dakle, nema prava ni kao pojedinačnog, izolovanog propisa niti prava izvan društva. Za sebe, pravo je mreža koja postoji preko subjekata i odnosa koji se između njih stvaraju. Otuda je pravo „otvorena” društvena mreža koja ima i svoju horizontalnu, ali i vertikalnu dimenziju (Hartley, 1998). Ono stvara i subjekte i odnose između njih i utvrđu-

je vertikalnu, hijerarhijsku instancu (nadređenost ili podređenost) između njih. U pravnoj mreži, odnosno u odnosu između subjekata ne postoji neodređenost ili neizvesnost. Pravna mreža, kao odnos između subjekata, i nastaje u okolnostima potpuno definisanog očekivanja koje subjekti međusobno imaju ili hoće da postignu (ostvare).

Pravna mreža nije isto što i pravni sistem, iako njihova povezanost ne može i ne treba da se isključi. Naime, pravo jeste društvena mreža ali je i pravni sistem. Pravna mreža je društvena mreža ne samo po tome što se identifikuje kroz pokrivanje pojedinih (ili svih) područja društva ili oblasti već i po tome što obuhvata i subjekte i institucije kao i relacije između njih. Ali pravo je i sistem, ukoliko se respektuje princip koherentnosti, potpunosti i određenosti u „makro” normativnoj regulaciji.

Pravo kao društvena mreža može se detektovati ne samo na „ravni” (jedne) države već sa daleko više mrežnih karakteristika na ravni zajednica država, kao što je Evropska unija. Tu je značajno da se naglasi kada je reč o komunitarnom pravu.

Pre svega, pravo Evropske unije čini razučenu mrežu pravnih normi, odluka ili ugovora koje uređuju brojne oblasti iz nadležnosti sadašnje Evropske zajednice država. Ono predstavlja jedan osoben pravni sklop čija se *differentia specifica* ogleda u jedinstvenoj kombinaciji subjekata i izvora prava, kao i u odnosu tog sistema normi prema međunarodnom pravu i nacionalnom pravu.

Razučeni mrežni karakter komunitarnog prava ogleda se u uzajamnoj povezanosti i hijerarhijskoj strukturiranosti normi koje ga čine (tvore). Taj kompleks komunitarnog prava poznaje norme različitog stepena opštosti. Gotovo je uobičajeno da osnivački ugovori sadrže norme koje na opšti način uređuju određene oblasti (na primer, sloboda kretanja radne snage, sloboda kretanja kapitala, poljoprivredna politika) a da se institucijama EU ostavlja da svojim aktima utvrde (propišu) konkretna pravila ponašanja. Pored toga, komunitarni pravni sistem poznaje i dosta jasnu hijerarhijsku strukturiranost pravnih normi. U norme od kojih, voljom država članica, ni u jednoj situaciji nije dopušteno odstupanje, ni država članica, niti institucija Evropske unije, svrstavaju se, na primer, zabrana stvaranja monopola, zabrana uređenja carinskih i necarinskih barijera, drugih prepreka slobodnom

kretanju roba i sl. To su zapovedne ili kogentne norme. Nasuprot tome, norme dispozitivnog karaktera su norme od kojih je odstupanje dopušteno ukoliko postoji saglasnost zainteresovanih subjekata. Tako sam osnivački ugovor o EU dopušta zainteresovanim državama da kroz mehanizam bliže saradnje usvoje norme koje omogućavaju dublju integraciju. U tom slučaju, one će se primenjivati samo u odnosima između država koje su se za bližu saradnju opredelile ili odlučile.

Komunitarno pravo nastaje kao pravo čije postojanje i funkcionalnost potiče iz delovanja nekoliko zapadnoevropskih država i iz bogate evropske pravne kulture i pravnog kapitala. Dakle, mreža komunitarnog prava vodi svoje poreklo iz evropske pravne baštine i država subjekata koje stvaraju evropske zajednice. Pravo koje se stvara u okvirima triju zajednica, Evropske zajednice, Evropske zajednice za uglj i čelik i Evropske zajednice za atomsku energiju uobičajeno se naziva pravo evropskih zajednica ili komunitarno pravo (Favre, 2004; Knežević i Predić, 2009).

Posle stupanja na snagu Ugovora o Evropskoj uniji, komunitarno pravo se naziva i pravom Evropske unije, ali se u tom slučaju mora imati u vidu da su komunitarno pravo stvarali i da ga i dalje stvaraju organi evropskih zajednica i da se, s obzirom na nedefinisan položaj Unije i nepostojanje sopstvenih legislativnih ovlašćenja, taj naziv može koristiti samo u uslovnom smislu kao zbirni pojam.

Subjekti (mrežni čvorovi) komunitarnog prava su pravna i fizička lica, države članice i organi Zajednice. Pod fizičkim licima podrazumevaju se državljani država članica, a pod pravnim licima, ona koja imaju pripadnost nekoj od država članica ili imaju status evropskih država, kao što su evropske ekonomske interesne grupacije i evropska akcionarska društva (*sociates europaea*).

Tako komunitarno pravo reguliše uzajamna prava i obaveze između Zajednice i njenih subjekata, međusobne odnose država članica, odnose između država članica i privatnih lica, kao i međusobne odnose privatnih lica. Mreža komunitarnog prava u teritorijalnom smislu, tj. domašaj primene tih propisa omeđen je granicama Evropske zajednice, odnosno njenih država članica. Samo u posebnim situacijama pojedini komunitarni propisi mogu se primeniti i izvan Zajednice, odnosno Evropske unije i to je širenje mreže komunitarnog prava. To

je u pravu odavno poznata tzv. ekstrateritorijalna primena – najčešće komunitarnih propisa o pravu konkurencije, ali i primene ostalih propisa u slučajevima njihove primene na aktivnosti koje su dovoljno povezane sa Zajednicom. U takvim slučajevima se na komunitarne propise mogu pozivati i državljani trećih država nečlanica i njihova pravna lica (Ugovor o EU, 1999; Konsolidovani ugovori o Evropskoj Uniji, 2009; Vajnfeld i Vesels, 2003).

Tako se, u pogledu uživanja određenih socijalnih pogodnosti na osnovu radnog odnosa, na komunitarne propise mogu pozivati ne samo zaposleni radnici iz trećih država nečlanica, već i članovi njihovih porodica. Isto tako, državljani država nečlanica mogu sticati određena prava i na osnovu sporazuma o pridruživanju i saradnji koje je Zajednica/Unija zaključila sa njihovim državama, ili na osnovu Šengenskih sporazuma o graničnoj kontroli, kao i na osnovu Evropske konvencije o ljudskim pravima (Beugt, Bieber, Pipkorn und Streil, 1993).

Diskurs o vrstama normi (propisa) komunitarnog prava je veoma aktuelan. U teoriji ne postoji potpuna saglasnost u pogledu toga koji sve propisi (norme) spadaju u mrežu komunitarnog prava. Postojeća gledišta se mogu podeliti u dve grupe: uža i šira.

Prema užem shvatanju, u komunitarno pravo spadaju samo propisi koje su doneli organi Zajednice na osnovu ovlašćenja koje su im dodelile države članice. To su, pre svega, ugovori o osnivanju, ugovori između Zajednice/Unije i trećih država i međunarodnih organizacija i norme sekundarnog zakonodavstva, ali ne i norme unutrašnjeg prava država članica. Sistem komunitarnog prava obuhvata i određene kategorije sporazuma koje zaključuju države članice na osnovu pomenutih ugovora, međunarodne ugovore koji su u tesnoj vezi sa njima i odluke koje donosi Savet u svojstvu konferencije vlada država članica. Jedno drugačije, uže stanovište u izvore komunitarnog prava svrstava: međunarodne ugovore koji se odnose na osnivanje, funkcionisanje i razvoj Zajednice, sekundarno zakonodavstvo, u koje ulaze akti normativnog karaktera koje donosi Savet i Komisija i pravo koje stvara Sud pravde (Radaković, 2009; Borchardt, 1996).

Prema širem stanovištu komunitarno pravo obuhvata ne samo pomenute izvore već i one nacionalne (unutrašnje) propise koje su

države članice donele radi implementacije (sprovođenja i izvršenja) propisa koje su doneli organi Zajednice. U tom smislu se navodi da je komunitarno pravo, kao autonomni pravni sistem, sastavljeno iz heterogenih normi koje svoje poreklo vode iz onog dela međunarodnog prava koje reguliše ugovore i međunarodne institucije od osnivačkih ugovora i njihovih aneksa, propisa koje su stvorili organi Zajednice i onih delova unutrašnjeg prava koje su države članice dužne da done-su radi izvršenja svojih obaveza. Tu je reč o propisima koje donose organi Zajednice, kao i pravilima međunarodnog i unutrašnjeg prava država članica. Iako su različita po poreklu i načinu nastanka, ti propisi čine posebno jedinstvo, tako da, kad je reč o mreži komunitarnog prava, tada se u suštini može govoriti o komunitarnom pravnom sistemu i komunitarnom pravnom poretku (Radaković 2009; Knežević i Predić 2009).

Zagovornici užeg stanovišta na neki način pokazuju dosledniji stav prema specifikumu komunitarnog prava, pošto, ako bi norme nacionalnog prava država članica ulazile u sistem komunitarnog prava, onda bi i one bile potčinjene jurisdikciji Suda pravde. Na taj način Sud pravde bi, radi obezbeđenja jedinstvenog delovanja celog sistema, bio ovlašćen da tumači ne samo komunitarne već i nacionalne norme, čime bi mogao ograničiti suverenitet država članica. Polazeći od tih razloga, Sud pravde je u više slučajeva zauzimao stavove da on nije nadležan da primenjuje niti da tumači odredbe nacionalnog prava država članica, osim kada Ugovor o osnivanju izričito upućuje na nacionalne pojmove. Praksa je, međutim, pokazala da stupanjem u Zajednicu, države „ne insistiraju” na svom suverenitetu, tako da Sud pravde u postupku odlučivanja po prethodnim pitanjima tumačenjem komunitarnih propisa na posredan način određuje i granice u kojima se mogu kreirati nacionalni implementirajući propisi, kao i nacionalni propisi koji moraju biti u skladu sa komunitarnim (Radaković 2009).

U pogledu pravne prirode komunitarnih propisa, postoje različita stanovišta. Jednim delom razlike potiču iz diferenciranih shvatanja pravne prirode same EU, a drugim delom iz različitih shvatanja pravne prirode samog komunitarnog prava (ono je međunarodno pravo, nadnacionalno ili autonomno, mešovito).

Kada je reč o karakteristikama komunitarnog prava, prevlađuju sledeći teorijski stavovi:

- Ugovor o osnivanju Evropske ekonomske zajednice uspostavio je osobenu mrežu prava, sopstveni i originalni pravni poredak i specifičan sistem prava;

- zahvaljujući načelima direktne primene i direktnog dejstva ovaj sistem normi je integrisan u pravne sisteme svih država članica;

- prema načelima superiornosti, komunitarno pravo, kao pravo evropskih zajednica, obavezuje nacionalne sudske organe na potpunu i efikasnu primenu;

- subjekti prava evropskih zajednica su ne samo države članice nego i fizička i pravna lica koja su pod njihovom jurisdikcijom;

- pravo evropskih zajednica komunitarnim subjektima nameće određene obaveze i istovremeno daje subjektima prava, kojima se koriste pojedinci, kao i privatna lica;

- data prava ne potiču samo iz odredbi koje su neposredno fiksirane u Osnivačkom ugovoru nego proizilaze iz jasno ustaljenih obaveza, koje su nametnute kako privatnim licima, tako i državama članicama i organima Evropske zajednice;

- u skladu sa ustaljenom sudskom praksom, države članice su obavezne da u okviru svojih nadležnosti obezbede primenu prava evropskih zajednica i da obezbede njegovu zaštitu, koja je u toj osnovi dodeljena privatnim licima (pojedincima) (Radaković 2009).

Pravo koje se stvara u okvirima triju zajednica uobičajeno se naziva pravo Evropskih zajednica ili komunitarno pravo. Ako se ovaj sistem poredi sa državnim pravnim sistemima uočava se da mreža komunitarnog prava nije potpun i zaokružen pravni sistem, već sistem pravnih normi kojima se regulišu međusobni odnosi u koje stupaju samo subjekti komunitarnog prava. Subjekti komunitarnog prava su fizička lica koja imaju državljanstvo neke od država članica, pravna lica koja imaju sedište u nekoj od država članica, same države članice i njihovi organi i organi i institucije Evropske unije (Stepanov i Despotović, 2002).

Mrežu komunitarnog prava u odnosu na predmet regulisanja čine dve grupe propisa:

- oni koji se tiču organizacionih i ustavno-pravnih pitanja kojima se regulišu ustrojstvo, način rada i nadležnost institucija, njihovi međusobni odnosi i odnos prema državama članicama; i

- propisi koji se tiču ustanovljavanja i funkcionisanja unutrašnjeg tržišta i ostvarivanja osnovnih sloboda na kojima ono počiva.

Nedoumica oko pravne prirode komunitarnog prava otvara se s obzirom na činjenicu da ono derivira iz ugovornih normi međunarodnopravnog karaktera, nastaje na osnovu volje suverene države i bez nje ne može biti promenjeno. Međutim, kako se sa ovim normama usaglašavaju nacionalni pravni sistemi, to ih istovremeno čini normama ustavno-pravnog karaktera, sa vidljivim sociološko-političkim obeležjima, tim pre što u postupku primene imaju obezbeđenu sudsku zaštitu (poput nacionalnih ustavnih sudova).

Najzad, tzv. izvori komunitarnog prava klasifikuju se po osnovu njihove pravne snage i subjekata koji to pravo stvaraju. Izvori komunitarnog prava dele se na primarne i sekundarne.

Primarni izvori su: osnivački ugovori, Konvencije između država-članica, ugovori (sporazumi) Unije sa trećim državama i međunarodnim organizacijama, opšta pravna načela i opšta pravila međunarodnog prava, osnivački ugovori (i njihove revizije - izmene) koji regulišu unutrašnje ustrojstvo Zajednice i njen odnos prema državama članicama, međunarodnim organizacijama i državama – nečlanicama, kao i Ugovor o Ustavu EU.

Sekundarni izvori su akti koje stvaraju organi Zajednice, odnosno Savet EU, Evropska komisija i Parlament EU (odluke regulativa koju čine pravila i uredbe, uputstva koje čine smernice i direktive, preporuke i mišljenja, te, ostali sekundarni pravni akti).

Najzad, komunitarno pravo svojim posebnim izvorima, svrhom koju ostvaruje, prostornim delovanjem, prirodom i strukturom odnosa koje uspostavlja između subjekata i njihovih zajedničkih ciljeva otvara jednu novu i, u svakom slučaju, posebnu stranicu u istraživanju i kapacitete društvenih mreža.

Literatura:

- Babović, M. (2005). Socijalne mreže-povezivanje društvenih aktera u sferi ekonomskih aktivnosti. *Sociologija* 57 (4): 351-370.
- Beugt, B., R. Bieber, J. Pipkorn und J. Streil (1993). *Die Europäische Union. Rechtsordnung und Politik*. Baden: Baden.
- Borchardt, D. K. (1996). *Die rechtlichen Grundlagen der Europäischen Union*. Heidelberg: F.C. Müller Verlag.
- Favre, M. J. (2004). *Osnovi Evropske unije i komunitarnog prava*. Beograd: G17 Institut.
- Hartley, T. C. (1998). *Osnovi prava Evropske zajednice*. Beograd: COLPI – Institut za ustavnu i pravnu politiku, Beogradski centar za ljudska prava.
- Janjević, M. (ur.) (2009). *Konsolidovani ugovor o EU. Od Rima do Lisabona*. Beograd: Službeni glasnik.
- Knežević, V. i Z. Predić (2009). *Kako nastaje i deluje pravo EU*. Beograd: Službeni glasnik.
- Mimica, A. i M. Bogdanović (ur.) (2007). *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Patnam, R. (2008). *Kuglati sam: slom i obnova američke zajednice*. Novi Sad: Mediterranean Publishing.
- Radaković, M. (2009). Komunitarno pravo – pravo Evropske unije. *Evropsko zakonodavstvo* 8 (29-30): 8-15.
- Stepanov, R. i Lj. Despotović (2002): *Evropska unija. Nastanak, institucije, pravo, NATO*, Novi Sad: STYLOS.
- Škorić, M. (2006). Mikrosociologija socijalnog kapitala i mogućnosti mikro-makro translacije. U: M. Tripković (ur.), *Socijalni kapital i društvena integracija*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za sociologiju, str. 35-72.
- Tarner, H. Dž. (2009). *Sociologija*. Novi Sad: Mediterranean Publishing.
- Ugovor o Evropskoj uniji* [inoviran tekst, Rim-Mastriht-Amsterdam]. (1999). Beograd: „Međunarodna politika“, SIP „Službeni list“, Pravni fakultet, Fakultet političkih nauka, Institut ekonomskih nauka.
- Vajnfeld, V. i V. Vesels (2003). *EVROPA od A do Š.* (drugo izdanje). Beograd: Fondacija Konrad Adenauer.
- www. <http://de.wikipedia.org/wiki/Netzwerkforschung>
<http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0038-0318/2007/0038-03180702161P.pdf>
http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/sociologija/XLVII_4/04/show_download?stdlang=ser_lat

SOCIAL NETWORK AND EUROPEAN COMMUNITY LAW

Radivoj Stepanov

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

Ana Nešić

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

This paper deals with the connection between social networks and European Community law. European Union law, or European Community law, has typical social network characteristics. This law makes diversified network of legal rules, decisions or agreements, governing the number of areas within the jurisdiction of the current European Union countries. Community law is a peculiar legal circuit whose *differentia specifica* is reflected in a single mutual relation between operators and authorities, common interest and general regulations, as well as in relation between the communitarian networks of legal norms in both international and national law. Diversed nature of community law is reflected in mutual correlation and hierarchical structuring of norms that built it. The complex of Community law norms is related with different degrees of generality. In addition, the communitarian legal system - the communitarian network, is familiar with clear hierarchical structure of legal norms. Community EU law arises as a law whose existence and functionality comes from several Western European countries and from the rich European legal culture and legal capital. Thus, the community law network takes its origin from the European legal heritage and countries that create a European community. Subjects (network nodes) of community law are legal individuals, European Union Member States and Union agencies. The law, which is created within the framework of the three Communities (European Union, European Coal and Steel Community and European Atomic Energy Community) is known as the law of the European Community or Community law and it is a modern, functional and „global” social network.

Keywords: social network, legal network, community law, EU law, legal nature, standards, legislation.

SOCIJALNA INTEGRACIJA MLADIH – PRETPOSTAVKE ZA DRUŠTVENO DELOVANJE I ORGANIZOVANJE

Olivera Knežević Florić
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

U dugoj tradiciji pedagoške teorije i prakse, socijalna integracija mladih poimala se kao proces koji je uslovljen bazičnim sistemom moralnih normi i vrednosti zajedničkih za većinu pripadnika jednog društva. Shodno tome, od pedagoških poslenika (edukatora) se i očekivalo angažovanje u cilju da se budući članovi društva ne samo upoznaju sa postojećim moralnim normama i vrednostima, nego i da ih kao takve i usvoje. Međutim, posmatrano iz ugla jedne alternativne tradicije društvene teorije, čijim se začetnikom može smatrati Bernard Mandeville (1670-1733), ovakvo poimanje socijalne integracije označeno je već tada kao statično i neefikasno. Održivost Mandeville-ovih uvida u razumevanje ove problematike potvrđuju i potrebe savremenih, pluralističkih društvenih zajednica koje se brzo menjaju i u kojima je shvatanje socijalne integracije zasnovano na zajedničkom usklađivanju (konsenzusu), proizvodi praktične ali i teorijske poteškoće. U tom kontekstu, u radu se iz ugla interpretativne paradigme razmatraju savremena, alternativna razumevanja društvenog i pedagoškog diskursa (Z. Bauman, J. Bruner), koja socijalnu integraciju mladih poimaju kao neintencionalnu i dovode je u vezu sa dinamikom komunikacije, interakcije i nivoom kompetentnosti pojedinca, umesto statičnog i nekritičkog prihvatanja moralnih (društvenih) normi i vrednosti.

Ključne reči: socijalna integracija, konsenzus, disenzus, obrazovanje, narativne kompetencije.

Uvod

Preovlađujući pristup povezivanja obrazovanja sa socijalnom integracijom počiva na tezi da socijalna integracija zavisi od uspostavljene osnove zajedničkih, opštevažećih društvenih vrednosti. Međutim, u istoriji socijalne teorije ova teza se uvek iznova osporavala. Tokom 18. veka razvila se jedna alternativna tradicija razumevanja socijalne integracije i to zahvaljujući Bernardu Mandevillu (1670-1733), koji je naglašavao spontani i neintencionalni karakter socijalne integracije, pripisujući tako relativnu autonomiju društvenom aspektu u odnosu na individualni (Weinstein, 1987). Ova alternativna, teorijsko-društvena tradicija izazvala je mnogo kontroverzi, možda upravo zbog pretpostavke da se na socijalnu integraciju ne može uticati intencionalnim, planiranim akcijama. Možda je ovo i objašnjenje zašto je ova alternativna teorijska tradicija imala izuzetno ograničenu recepciju na teoriju obrazovanja tokom vremena. Kao teorija socijalne integracije, međutim, ova alternativna tradicija ima svoju vrednost s obzirom na održivost njenih uvida i razumevanja, što su i pokazala kasnija istraživanja (Heyting, 2002). Sve ovo, naravno, pokreće pitanje kakav doprinos socijalnoj integraciji može implicirati obrazovanje ako se socijalni poredak poima kao *spontani proizvod ljudskih akcija* (Mandeville, po navodu Weinstein, 1987)!? Etička teorija Z. Baumana (1993) i teorija J. Brunera o narativima (1996), otvaraju putokaze za mogući doprinos koji obrazovanje može imati na socijalnu integraciju upravo iz ugla alternativnog teorijskog pristupa. Rezultati njihovih promišljanja mogli bi biti posebno značajni za našu stvarnost – stvarnost složenog i dinamičkog diskursa društva znanja.

Obrazovanje i teorije socijalne integracije

Sve do 18. veka nije bilo neobično razmišljati o odnosima pojedinca i društva u kontekstu kosmičkog poretka u koji je čoveka na njegovo mesto postavio Bog. Za Rusoa (Rousseau, 1712-1778) je *univerzalni poredak* još uvek značio sveobuhvatnu celinu stvorenu od Boga. Ovaj *univerzalni poredak* bio je pretpostavka na kojoj se temeljio cilj

obrazovanja, a sve u kontekstu ideala o tome kakvo bi društvo trebalo da izgleda u celini (Beare, 1993). Varijacije u skladu sa različitim, konkretnim, društvenim uslovima bile su dozvoljene ali sam kontekst univerzalnog poretka i u njemu sadržane sudbine čoveka ograničavao je njihovo delovanje. Datost i nepromenljivi karakter *univerzalnog poretka* nije se dovodio u pitanje.

Međutim, u periodu buržoaske revolucije ontološka pretpostavka stvarnosti se fokusira na *društvo stvoreno ljudskom rukom* (Beare, 1993:31), tako da *konsenzus* zauzima mesto nekadašnjeg *univerzalnog reda*. Ovakvo stanovište, prema kojem kohezija društva počiva na sporazumu između svih njegovih članova, dominiralo je u debatama i teorijskim promišljanjima sve do današnjih dana; jedino što se menjalo bio je objekat ovog sporazuma. Hobs (Hobbes) i Ruso (Rousseau) su bili među prvima koji su utemeljili svoje teorije o *društvenom ugovoru*. Ruso je pokušao da kombinuje ideju društvenog ugovora sa pretpostavkom o apsolutnom, normativno univerzalnog redu, posmatrajući univerzalni red kao konačno merilo kvaliteta ugovora (Beare, 1993). Međutim, ovaj vid kompromisa između starih i novih načina razmišljanja o socijalnoj integraciji kasnije je napušten. Umesto toga, norma onoga što se smatralo „dobrim“ ugovorom odnosila se na traženje konsenzusa koji je trebalo da obezbedi željenu socijalnu integraciju.

Dirkem (Durkheim) i Veber (Weber) su dosta kasnije radili na ovom rešenju i definisali novi korak u njegovom razvoju (Parsons, 1970). Po njihovom mišljenju, konsenzus o svakom posebnom kriterijumu socijalne integracije ne samo da bi bilo teško postići, nego bi to bilo i nepotrebno. Da bi došlo do socijalne integracije, smatrali su da je dovoljno postići konsenzus o legitimnosti onih socijalnih institucija koje mogu ojačati društveni poredak bez obzira na razlike u stavovima ili uverenjima. Ovde se ideja socijalne integracije bazira na konsenzusu stavova o vrednostima, dok se ideja o univerzalnim vrednostima eksplicira po prvi put i koja je, čini se, ostala dominantna u teorijskim promišljanjima o socijalnoj integraciji tokom 20. veka (Gidens, 1996).

Talcott Parsons je verovatno bio najuticajniji sociolog koji se bavio vrednosno zasnovanom socijalnom integracijom u dvadesetom veku; isto tako, bio je i najotvoreniji u markiranju njenih posledica na pro-

ces obrazovanja. Po njegovom mišljenju, integracija bilo kog sistema interakcije pretpostavlja vrednosne orijentacije koje su zajedničke – barem do određenog stepena – svim akterima u jednom sistemu (Parsons, 1970). To možda objašnjava zašto su problemi devijantnog ponašanja i konformizma postale teme od centralnog interesa u izučavanju stanja socijalnog reda. Iz ugla ovog konteksta, vrednosne orijentacije materijalizuju se kao socijalne uloge i očekivanje mogućih uloga. Vrednosne orijentacije koje regulišu interakciju u različitim kontekstima ili situacijama, baziraju se na vrednostima koje su zajedničke za celo društvo i koje na kraju podržavaju socijalnu integraciju. Parsons ilustruje svoje stanovište analizom američkog društva tokom šezdesetih godina 20. veka, opisujući ga kao društvo sa relativno dobro zasnovanim skupom vrednosti koje su u dugom vremenskom periodu zadržale svoju stabilnost. Sa moralnog stanovišta, on je nazvao ovaj vrednosni sistem *instrumentalno-aktivističkim i fundamentalno individualističkim* (Parsons, 1970:195). Članovi ovakvog društva težili su aktivnoj kontroli *condition humaine*; međutim, u isto vreme ova aktivna kontrola morala je biti podređena višim ciljevima koji su nadilazili individualne interese. Legitimizacija je uvek morala da dođe do viših ciljeva.

Slična ograničenja su važila i za *tipično američki tip individualizma*, prema Parsons (1970). Iz ovog razloga moralo bi se, u stvari, govoriti o *vrednosno kontrolisanom* umesto o *fundamentalnom individualizmu* jer individualni izbor stila „dobrog života“ trebalo je da bude poželjan ne samo na individualnom nego i na opšte-društvenom nivou. U SAD, vrednosti kao što su demokratija, opšte blagostanje i distributivna pravda poslužile su svojoj svrsi. Ova vrsta ustanovljavanja i legitimizacije vrednosti zapravo ima ključnu ulogu u Parsonsovoj teoriji konsenzusa kao preduslovu za socijalnu integraciju (Parsons, 1970).

Prema ovom stanovištu, doprinos procesa obrazovanja socijalnoj integraciji društva sastoji se u unapređivanju i ojačavanju konsenzusa o bazičnim vrednostima; Parsons-ovo naglašavanje procesa *socijalizacije* i *enkulturacije*, logička je posledica njegove teorije. Kada se ona primeni na manje interaktivne zajednice, uzajamno normativno očekivanje uloga postaje centralno pitanje. U tom slučaju, internalizacija univerzalnih, bazičnih socijalnih vrednosti postaje suštinska za druš-

tvo kao celinu što čini transfer (zajedničkih) vrednosti najznačajnijim, čak suštinskim zadatkom svakog procesa obrazovanja.

Ovaj koncept socijalizacije teško nalazi uporište u obrazovnom svetu kada, kako kaže J. Habermas (1975), skup realizacija konsenzusa o bazičnim vrednostima ne može da se uzme kao nominalna vrednost. Kako preduslovi za stvaranje ovakvog konsenzusa ne mogu uticati na njegov sadržaj te preduslove ne bi trebalo uzimati zdravo za gotovo, nego bi ih umesto toga trebalo podvrgnuti kritičkom preispitivanju. Prema Habermasu, ideološka dominacija naročito može predodrediti sadržaj kao i kvalitet rezultirajućeg konsenzusa o bazičnim vrednostima. Tako se javlja kritička distanca – i u pedagoškom diskursu – u odnosu na bazične socijalne vrednosti, a sa njom se javljaju i nove predstave: *distanca od uloge*, umesto *očekivane uloge*, a *emancipacija* se postavlja nasuprot *internalizaciji* (Habermas, 1975). U tom slučaju se internalizovane društvene vrednosti pre moraju preispitivati, umesto negovati. *Autorefleksija, dijalog bez prisile i kritika ideologije* – su pojmovi koje je Habermas koristio da opiše uslove za postizanje korektnog konsenzusa o bazičnim vrednostima u društvu. Dok se Parsonsova ideja konsenzusa odnosila na apstraktne i fundamentalne vrednosti društva, Habermas naglašava nužnost rasprave o kvalitetu vrednosti i uslovima koji određuju ovaj kvalitet, unoseći tako još jedan nivo apstrakcije. Ono što Habermas, zapravo, eksplicira je *ozakonjenje ozakonjenja vrednosti* (Habermas, 1975). Jer, da bi bilo moguće doprijeti legitimnom konsenzusu potrebne su specifične veštine kojima bi se predupredilo da društveni interesi i samoobmanjivanje ne dobiju neki viši status. Kada se realizuje „dobra“ socijalna integracija, najvažniji doprinos procesa obrazovanja ogleda se u razvijanju potrebnih i poželjnih komunikativnih i samorefleksivnih veština.

Istina, Habermas je pomerio pažnju sa samog konsenzusa na proces dostizanja konsenzusa; pa ipak, njegove ideje o socijalnoj integraciji još uvek su sadržane u ideji o konsenzusu o vrednostima, kao osnovi socijalne integracije. Habermas se držao svog uverenja da će racionalna komunikacija, neometana specijalnim zahtevima, nužno dovesti do opravdanih i legitimnih etičkih odluka. Mada se opravdan konsenzus može takođe postići u neometanom i otuda racionalnom procesu komunikacije, konsenzus kao takav ostaje nužni preduslov

socijalne integracije. Prema ovom stanovištu, „čista“ racionalnost je potrebna kao garant kvaliteta rezultirajućeg konsenzusa o osnovnim vrednostima društva i u tom svojstvu, racionalnost izgleda funkcionira kao konačna vrednost. Kao jedini logički zaključak sledi, kao što su i zaključivali Habermasovi sledbenici u obrazovnoj teoriji (J. Rawls, W. Lempert po navodu: Heyting, 2002), da bi upotreba čistog razuma kao glavnog sredstva autorefleksije i kritike ideologije trebalo da predstavlja vrhovni princip svakog procesa obrazovanja. Drugim rečima, ovaj ideal socijalne integracije nerazmrsivo je povezan sa (neracionalnom) verom u racionalnost, uverenjem koje ipak nije postalo opšteprihvaćeno u mnoštvu pedagoških refleksija.

Ideja o konsenzusu zasnovanom na bazičnim vrednostima koji se može racionalno zasnovati, osporiva je još iz dva ugla. Prvo, sve veći socijalni pluraliteti čine manje verovatnim postizanje bilo kakvog konsenzusa o vrednostima. Osim toga, u tom kontekstu još je važnija činjenica da se cela ideja „čiste“ racionalnosti sve više i više dovodi u pitanje. Richard Rorti, da pomenemo samo jedno ime, jasno ukazuje na ograničenja racionalnosti u skoro svim svojim delima. U tom smislu, između ostalog, neizbežni etnocentizam ili nemogućnost pojedinaca da prevaziđu perspektive vlastite kulturne zajednice jedna je od činjenica koje se ne mogu prevazići aktima racionalnosti (Rorti, 1992). Čini se da Rorti fokusira ideju socijalne integracije bazirane na konsenzusu zasnovanom na vrednostima, ali na jedan mnogo apstraktniji način; kad god primenjuje svoju filozofiju na socijalnu praksu Rorti naglašava da se moramo nositi sa pluralizmom, tako da se racionalnost ne može smatrati konačnim autoritetom – čak ni za legitimizaciju naših bazičnih socijalnih vrednosti. Stoga, racionalnost bi trebalo posmatrati samo kao dijaloško sredstvo, a ne kao jedini ključ moralnih istina (Rorti, 1992). U tom smislu, on skicira individualne i socijalne vrednosti koje smatra nužnim za svako „humano“ društvo, pa i pluralističko. *Ironija* je ključni pojam Rortijeve filozofske pozicije kao neopragmatiste; ironija prema nekom i nečijim uverenjima, baš kao što je i *tolerancija* vrsta odnosa prema drugim ljudima, posebno ljudima različitog porekla i različitih ubeđenja ali i *solidarnost*, naročito kada se ona svodi na izbegavanje patnje (Rorty, 1989, po navodu Heyting, 2002). Čini se da ova tri entiteta predstavljaju osnovu Rortijeve refleksije procesa socijalne integracije.

Danas su pedagozi sve više inspirisani ovim filozofskim idejama, posebno tolerancijom i solidarnošću; međutim, Rortijevo opojmljenje *ironije* mnogo teže se prihvata što i dovodi do mnogih neslaganja. Naime, primena Rortijevih ideja u procesu obrazovanja izgleda da podrazumeva „izbegavanje“, u smislu da obrazovanje za harmonični suživot ili koegzistenciju podrazumeva izbegavanje prosuđivanja i izbegavanje patnje. Ovo, naravno, obrazovnu teoriju ostavlja u dilemi s obzirom da se fokusiraju samo pozitivni načini angažovanja u društvu. Međutim, gore prikazan tradicionalni pogled na socijalnu integraciju putem procesa obrazovanja ne daje teorijske pretpostavke koje bi mogle podržati ovakvo angažovanje. Istraživanje ili pogled na alternativne teorijske tradicije u vezi sa socijalnim integracijom – koje je do sada bilo u velikoj meri zanemareno – možda bi obrazovnim teorijama mogao dati nove impulse i nove ili drugačije referentne orijentacije.

Jedna alternativna teorijska tradicija socijalne integracije

Bernard Mandeville (1670-1733), objavio je 1705. godine svoje čuveno delo *Uzavrela košnica ili kako su hulje postale poštene* (Weinstein, 1987). Ova poema govori o košnici koja propada usled nedoslednog uvažavanja kodeksa moralnih normi i to u vreme kada su društva za reformaciju ponašanja osnivana širom Britanije. Iako široko osuđivana, ili možda upravo iz tog razloga, ova knjiga je imala zavidnu recepciju (Weinstein, 1987). Više od pola veka od prvog izdanja, mladi ljudi su smatrali da je moraju imati u svojoj biblioteci budući da se o njoj još uvek govorilo kao o moralno nepodobnom delu. Ne ulazeći ovde u eksplikaciju sadržine dela, potrebno je istaći da se Mandeville upravo zbog tog dela smatra jednim od preteča modernih društvenih nauka (Weinstein, 1987).

Mandeville negira da postojeći društveni poredak mora imati svog stvaraoca ili grupu stvaralaca koji su želeli da društvo baš tako izgleda, te tako uvodi ideju društvenog poretka koji se javlja spontano, a razvija neplanirano i evolutivno. Uvideo je da društvo nastaje kroz ljud-

sko delanje, ali je odbio da vidi razvoj društva kao planirani rezultat intencionalnih akcija. Iako se ne odriče ideje da bi prekršioce trebalo kazniti, on odbija da vidi nužnu vezu između individualne vrline i dobrobiti na opštedruštvenom nivou. Ne omalovažava vrlinu, niti želi procvat poroka ali njegovi pogledi nisu bili ni oportunistički (Weinstein, 1987). Sve što je želeo bilo je da kaže da se integracija društva na može ostvariti samo (ispravnim) ponašanjem pojedinca; društvo predstavlja nivo *mase* koji bi teoretski trebalo posmatrati odvojeno od individualnog nivoa. U tom smislu, njegovo stanovište dalo je zamah jednoj alternativnoj tradiciji u kojoj se karakteristike društva ne mogu svoditi na zbir karakteristika njegovih pojedinačnih članova.

Mandevill-ova promišljanja pronašla su svoj put u filozofiju, a kasnije i u sociologiju. Dejvid Hjum (David Hume), oslanjao se na njih u svojoj socijalnoj filozofiji, dok su ostali sledbenici bili Adam Smith, Adam Ferguson, Edmund Burke (Weinstein, 1987). U sociologiji s početka 20. veka, bliski stavovi mogu se pronaći u radovima Norberta Eliasa koji se jasno odredio: *Civilizacija nije ni razumljiva, ni racionalna mnogo više no što je iracionalna. Ona se pokreće naslepo i nastavlja da se kreće autonomnom dinamikom umreženih odnosa* (po navodu: Weinstein, 1987: 232). Drugim rečima, naglašavao je da intencionalno delovanje ne pokreće napred civilizovano društvo kao i da se mreža socijalnih interakcija razvija nezavisno od intencija pojedinačnih pripadnika društva. U savremenoj sociologiji Antoni Gidens (Anthony Giddens) i Niklas Luman (Niklas Luhmann) delom nastavljaju ovu teorijsku tradiciju. Prema njihovom shvatanju socijalna integracija može se razumeti jedino na institucionalnom nivou i taj proces ne bi trebalo svoditi na intencije pojedinca (Weinstein, 1987). Naravno, oni se ne priklanjaju teleološkom načinu razmišljanja koji možemo prepoznati u delu Eliasa i koji zapravo leži u osnovi njegovog koncepta civilizacije.

Uprkos svim otporima, ovi alternativni pogledi na socijalnu integraciju zaslužuju više pažnje u obrazovnim teorijama na samo zbog izraženih sumnji koje danas, izgleda, podrivaju produktivnost pristupa zasnovanih na konsenzusu, nego i zbog toga što, verovatno, daju bolja objašnjenja o tome zašto danas sve više pluralistička društva nastaju i opstaju. U tom smislu, čini se vrednim razmotriti mogućnosti

i implikacije ove alternativne sociološke tradicije na polju obrazovne teorije, uprkos prvom utisku da obrazovanje ostaje bez svake moći kada se socijalna integracija svede na iracionalni, neplanirani ishod interakcija između racionalnih individua.

Konsenzus ili disenzus

Sociološke pretpostavke jedne teorije ne znače nužno i da se prema njima moramo ponašati u normativnom smislu; čak i ako bi socijalnu integraciju trebalo posmatrati kao neintencionalnu, neplaniranu i nesvodljivu na individualno ponašanje i ubeđenja, filozofi obrazovanja još uvek mogu da se racionalno zalažu za prenošenje zajedničkih vrednosti na nove generacije. Međutim, čini se da ćemo se možda morati odreći ideala konsenzusa.

Bauman, na primer, ima etičke razloge za odbacivanje ideala društvenog poretka zasnovanog na zajedničkim principima. Prema Baumanu, takva konsenzusna stanovišta pretpostavljaju ideju *tvorljivog društva* (Bauman, 1993). Ona rezultiraju u tehnološkoj koncepciji moralnosti i etike jer se moralnost u konačnom smislu poima kao entitet internalizacije i primene pravih, poželjnih pravila i principa. U tom slučaju, kvalitet moralnih sudova i delanja zaista zavisi od kvaliteta primenjenih principa. Ovakva stanovišta lišavaju moralnost nekih od njenih suštinskih karakteristika; prema Baumanu – *posebno ambivalentnog i aporijskog karaktera moralnog rasuđivanja* – što rezultira u prividu da se moralne dileme mogu rešavati uz pomoć logičko-deduktivne argumentacije (Bauman, 1993). Shodno tome, Bauman odbacuje ideju o tome da postoje ekskluzivno „ispravni“ principi i pravila koje bi svi trebalo da imamo u repertoaru ponašanja i delanja. Ideja da takvi principi i pravila postoje i da ih svi moramo primenjivati, jedna je od osnovnih pokretačkih snaga koja se krije iza atraktivnosti ideje o konsenzusu.

Nezavisno od Baumanovog odbacivanja *tehnoloških* implikacija konsenzusnog poimanja socijalne integracije, ideal konsenzusa kao takav ima niz svojih varijanti. U savremenim društvima, konsenzus ne bi trebalo samo posmatrati kao neostvariv ideal, nego i kao nepo-

željan, prema N. Rescher (1995). Da bi objasnio ovo odbacivanje, on pravi razliku između konsenzusa kao *idealizacije* i konsenzusa kao *ideala*. *Idealizacija* upućuje na ograničenja realnosti, na jedno hipotetičko stanje stvari koje se koristi kao instrument mišljenja, dok je *ideal* stanje stvari koji pojedinci žele da bude realizovan (Rescher, 1995). Mada je pragmatično težiti konsenzusu u nekim situacijama (na primer pri donošenju odluka), Rescher ne gleda na konsenzus kao na odbranljiv ideal. Ako konsenzus shvatimo kao ideal po sebi, onda ćemo se truditi da ga realizujemo kao dobru *stvar po sebi*. Međutim, u mnogim situacijama, interesima društva će možda više koristiti fragmentacija uverenja i vrednosti. Isto tako, mnogim društvenim institucijama kao što su sudovi, politika i intelektualne debate mnogo više odgovara atmosfera i milje protivrečnosti, nego konsenzus. Štaviše, prema Rescher-u, disenzus proširuje naše horizonte, stimuliše razmišljanje, umnožava opcije, a sprečava pasivnost, stagnaciju i samozadovoljstvo; u skladu sa tim on tvrdi: *Dobar društveni poredak mora biti sposoban da funkcioniše bez konsenzusa* (Rescher, 1995: 197).

Otvorenu borbu za podršku, koja je toliko potrebna u mnogim situacijama ne bi trebalo izjednačavati s tim da svako mora da bude „na liniji“, isticao je N. Rescher. Kao i Bauman, on odbija tradicionalnu, racionalnu ideju da postoji samo jedno „dobro“ rešenje za svaki problem. Umesto da bude znak moralne superiornosti, konsenzus takođe može biti moralno sumnjiv ishod, isto tako sumnjivih postupaka. Konsenzus nije ništa drugo do dezideratum – poželjnost sa ograničenom svrhom, zaključuje Rescher, a ne preduslov socijalne racionalnosti (Rescher, 1995). Prihvatanje stanovišta koje pretpostavlja „otvorenu borbu za podršku“ konsenzusu već dugo se odražava na obrazovnu orijentaciju prema socijalnoj integraciji. Kada se odustane od shvatanja da osnova zajedničkih vrednosti jeste dobro po sebi, pažnja će se pomeriti na to da individualne sposobnosti počinju da funkcionišu produktivno u pluralnom i disenzualnom kontekstu. Shvatanje različitosti i (potencijalnog) disenzusa kao društveno korisnih, dovešće do upravljanja konfliktima na društvenom nivou. U tom kontekstu, poželjne i neophodne individualne sposobnosti biće veštine komunikacije i sposobnost samoodređenja na društvenoj pozornici, umesto zahteva za internalizacijom zajedničkih vrednosti.

Baumanovo shvatanje moralnosti, takođe, jasno ilustruje potrebu za drugačijim poimanjem socijalne integracije. Naime, on ne zahteva unapred definiciju karakteristika koje čine „dobro“ društvo i koje se onda moraju preneti na svakog pojedinca. Po njegovom mišljenju, o onom što je „dobro“, ili bolje reći o onom što se smatra „boljim“ za konkretan trenutak ili konkretnu situaciju, uvek se re-odlučuje u toku samog procesa socijalne interakcije (Bauman, 1993). Ovaj pomak u orijentaciji, naglašava značaj komunikacije i *borbe za podršku*, umesto potrebe prenošenja zajedničkih, bazičnih vrednosti. U tom svetlu, odgovornost na individualnom nivou, prema Baumanu, pre svega podrazumeva volju za participiranjem u neizvesnim i često, ne u potpunosti, opravdanim odlukama. Prema ovakvom shvatanju, dinamika komunikacije dobija presudni značaj, a mladi ljudi bi, pre svega, trebalo da nauče da se promišljeno postave u odnosu na socijalno okruženje, bez prethodnih i konačnih definicija o tome šta je dobro, nego prema odlukama primerenim kontekstualnom optimumu. Socijalni pluralitet nije, dakle, pretnja društvenoj integraciji ako se on shvati kao relevantan preduslov za refleksivno društveno samopozicioniranje i participaciju (samouključivanje).

Narativ i dijalog

Iz ove alternativne teorijske perspektive, produktivno individualno učešće u dinamičnom i pluralnom društvu zavisi od kompetentnosti njegovih članova da se promišljeno uključuju u kompleksnu i promenljivu socijalnu sredinu. U traženju načina za ovladavanje ovim kompetencijama putem obrazovanja, Brunerovi radovi (1990, 1996) daju nove impulse i inspiraciju. Naime, Bruner govori o narativu i *narativnim kompetencijama* i smatra da su one od presudnog značaja za obrazovanje u savremenom društvenom diskursu. Naime, Bruner smatra da je uloga narativa osnovna za mentalni život te predlaže dva načina poimanja mišljenja: *paradigmatski* i *narativni* (Bruner, 1996). U paradigmatskom stilu mišljenja ili logično naučnom načinu razmišljanja, logička pravila argumentacije su osnovni principi. Nasuprot tome, narativni modus razmišljanja ne teži istini već *životnosti* (Bru-

ner, 1996:11). Tačnije, osoba putem narativa pokušava da konstruiše koherentnu, realističnu priču o događaju ili nizu događaja. Naracija se, dakle, kvalitativno razlikuje od logičkog rezonovanja o činjeničnom znanju. U tom smislu, Bruner izražava žaljenje što je kognitivna psihologija posvetila ogroman deo svoje pažnje istraživanju činjeničnog znanja, zanemarujući kontekstualizovane narativne procese putem kojih pojedinci ostvaruju smisaoni doživljaj sebe i svoje stvarnosti.

U kontekstu poimanja socijalne integracije, veoma su važna tri aspekta Brunerovih ideja. Prvo, on ne fokusira društvo sa konsenzusom. Drugo, poput Baumana, on odbacuje ideju o postojanju humanog mišljenja i delanja regulisanog konsenzusima. Treće, Bruner naglašava da se o narativnoj kompetenciji može poučavati na kontrolisan način, uprkos činjenici da nam nedostaju kriterijumi za jednu i jedino „ispravnu“ naraciju.

Prema Brunerovom shvatanju, tradicionalni pristup socijalnoj integraciji koji zavisi od konsenzusa, podrazumeva koncept društva kao akumulaciju nepovezanih pojedinaca te je otuda socijalna integracija u obrnuto proporcionalnoj srazmeri sa raznolikošću ljudskih stanovišta (Bruner, 1996). On odbacuje stanovište o izolovanoj delatnosti i posmatra one koji deluju i misle kao međusobno zavisne. Smatra da su individualno delovanje i društvena saradnja nedvosmisleno međusobno isprepleteni, a ideje ne vidi kao svojину izolovanih pojedinaca koje bi trebalo da „usade“ drugima u procesu obrazovanja. Prema Bruneru, ideje su uvek provizorni rezultati integrativnih procesa pregovaranja.

Saglašavajući se sa kritičarima Pijažea (Piaget), Bruner takođe odbacuje ideju ljudskog mišljenja regulisanog principima (Bruner, 1990). U Brunerovom *psihokulturnom pristupu*, aktivno situaciono delovanje jedne strane i simbolička reprezentacija kulturnog nasleđa sa druge, dinamički su povezani. Shodno tome, mentalni razvoj se takođe mora razmatrati u specifičnom odnosu prema pojedinim oblastima jer zavisi od delanja i aktivnosti pojedinca, a ne od regulacije principima. Prema njegovom shvatanju, principi nisu premise koje bi trebalo „ugraditi“ u nove generacije već u najboljem slučaju, retrospektivno rekonstruisane ideje u cilju boljeg razumevanja u stvarnosti (Bruner, 1990).

U skladu sa ovim, Bruner je smatrao da su narativne kompetencije jedan aspekt kolaborativnog delovanja do kojeg se dolazi u procesu dijaloga, kroz razgovor. Na taj način, pojedinac je akter koji zavisi od drugih u okviru dinamike socijalnih odnosa. Dinamika ove socijalne mreže, dakle uspostavljanje veza i odnosa, drži društvo na okupu. Doprinos obrazovanja integraciji društva se u tom smislu, sastoji u poboljšanju narativnih kompetencija koje su potrebne da bi se plodotvorno participiralo u pluralnim i interaktivnim procesima društva. Naracija sama po sebi ne postoji – uvek je rezultat pregovora.

U ideji socijalno uslovljene naracije, impliciran je konsekventan stav da obrazovanje ne bi trebalo da teži proizvodnji „prave“ naracije (Bruner, 1996). Ovladavanje narativnim veštinama uključuje praktična vežbanja i sistematsko poučavanje. Stoga „ispravnost“ rezultata ne može biti kriterijum za evaluaciju narativnih kompetencija jer se narativne veštine i sistematično razvijaju. Prema Bruneru, narativna forma konstrukcije značenja ne pokazuje strukturalne karakteristike *gramatičkog tipa pravila* koja mogu biti predmet sistematskog poučavanja. Modeli temporalnog strukturiranja, hermeneutičkog stvaranja, motivisanosti na delovanje, istorijsko određenje i razumevanje predstavljaju primere za narativnu konstrukciju značenja i njena pravila. U svim ovim slučajevima trebalo bi primeniti Brunerov predlog: *Cilj obučenog delovanja i saradnje u proučavanju humanih okolnosti nije da se postigne saglasnost, već više svesti. A više svesti uvek znači i više razlika* (1996:34).

Obrazovanje, dakle, ne može doprineti socijalnoj integraciji putem prenošenja opštevažećih normi i vrednosti na mlade. Naprotiv, doprinos obrazovanja trebalo bi da se sastoji u razvijanju narativnih veština i kompetencija, kao i osećanja povezanosti odnosno, sposobnosti da se promišljanjem situiramo u kompleksnu i promenljivu sredinu i spremnost da preuzmemo odgovornost za ishod. Komunikacija i refleksivnost su dve glavne komponente Brunerovog kulturološkog pristupa socijalnoj integraciji (1996). Ove narativne veštine ne postoje same po sebi, izvan socijalnog okruženja pojedinaca i ne mogu se stoga, ni proučavati izolovano. Društvo kao celina može imati pozitivne efekte od ovog pristupa ali on neće uticati na podizanje društvene homogenosti, jer više promišljanja, kao što Bruner kaže, donosi i više raznolikosti.

Umesto zaključka

Uprkos opšteprihvaćenom stanovištu, socijalna integracija mladih ili uopšte odnos mladih prema društvu i zajednici ne formira se samo neposrednim obrazovno-vaspitnim uticajima, nego i putem niza životnih situacija kroz koje mladi prolaze u toku obrazovnog procesa u vlastitom okruženju. Socijalna integracija mladih u savremeni društveni diskurs danas je, možda, više pitanje jedinstvenog funkcionisanja relevantnih faktora kulturnog i društvenog okruženja jer se upravo na tom polju javljaju stalno novi zahtevi, promene i izazovi koji su u savremenim uslovima života i rada, veoma često i opredeljujući. Svuda se, kako u razvijenim tako i u zemljama u razvoju, menja okruženje i uslovi ljudskog života, sadržaji i načini profesionalnog rada kao i forme socijalnog delovanja i participacije; konzervativni odnos prema stvarnosti i pojedincima iščezavaju, dok se tradicionalne vrednosti često zamenjuju novim. U tim okolnostima, mladi bi, osim tradicionalnih, trebalo da prihvataju i nove (drugačije) orijentacije neophodne za uspostavljanje pravilnog odnosa prema stvarnosti, sebi i drugima kao i načela za uspešno i kompetentno delovanje. Ovaj savremeni krug problema nije nalazio mesta u dosadašnjim horizontima obrazovanja/vaspitanja koje je pripremalo za život. Ono se, prećutno, zasnivalo na pretpostavci da sve na svetu vekovima funkcioniše na isti ili veoma sličan način i na uverenju da je integracija mladih u socijalnu stvarnost jednostavna i podrazumevajuća, s obzirom da zahteva izvesnu količinu znanja i određene sposobnosti pre svega, sposobnost prilagođavanja.

Danas su problemi socijalne integracije prvi na lestvici prioriteta, naročito u zemljama u razvoju u kojima se javlja konflikt između tradicije i zahteva savremenog društvenog diskursa. U tim okolnostima, obrazovanje/vaspitanje ima veoma težak put. S jedne strane, mora počivati na primerenim i adekvatnim obrazovnim sadržajima i podsticati aspiracije savremenog društvenog delovanja, a sa druge strane se mora izboriti za dobijanje vlastitog priznanja u širokom društvenom obimu. Jer, težeći istovremeno i savremenosti i opštosti, obrazovanje teži ciljevima koji su, ipak, u znatnom stepenu suprotstavljeni. Sve ovo ukazuje na to da se proces obrazovanja/vaspitanja mora, više nego

ikada do sada, temeljiti i delovati u pravcu usklađivanja i povezivanja između neminovnosti ekonomskog i ličnog razvoja kao i potreba pojedinaca determinisanih opštedruštvenim razvojem. Verovatno je da danas niko nema gotovo rešenje kako se to može dobro uraditi; ali pretpostavka da jedinstveno, odgovorno delovanje obrazovne i socio-kulturne politike potpomognuto odgovornim delovanjem i porodice i nastavnika koji će mladima ukazati na odgovarajuće orijentacije kao i neophodnost vlastite participacije u ličnom i društvenom životu – postaje stvarnost.

Preobražaj države u organizaciju vlasti koja bi trebalo da realizuje različite potrebe svih građana, dovodi do okolnosti da država postaje zajedničko dobro svih njenih građana. Suprotnosti između individualnih i društvenih potreba koje i dalje postoje, sada imaju drugačiji karakter od onoga koji su imale u periodu kada je država bila institucija vladajuće manjine. Ove suprotnosti sada nemaju suštinski karakter; upravo zbog toga, one mogu biti prenebregnute odgovornom obrazovnom, ekonomskom i društvenom politikom kao i sistematskim razvojem demokratije koja može da omogući sve širu i aktivniju participaciju svih u odlučivanju i upravljanju zajedničkim poslovima; u takvim okolnostima, suprotnosti između vaspitnog ideala čoveka i vaspitnog ideala građanina počinju da nestaju; društveni razvoj vodi putem na kojem se sve više pokazuje kao istina da biti čovek znači biti građanin, a biti građanin znači biti čovek.

Razvoj demokratije i njene arhitekture, zahteva svesnu i aktivnu participaciju svih građana u društvenom životu. Participiranje pojedinca u svom okruženju i društvenom životu uopšte, s jedne strane dovodi do smanjenja osećaja otuđenosti i ravnodušnosti a sa druge strane, do buđenja njegove samoaktivnosti i odgovornosti. Dakle, u interesu je pojedinca, kao što je u interesu zajednice, da se poveća njegov udeo u društvenom životu. U toj situaciji, forme podređivanja putem prinude ustupaju mesto formama podređivanja putem svesne volje i lične angažovanosti. U tom smislu, savremeni društveni diskurs podrazumeva kako u ravni društvene participacije tako i u ravni profesionalnog rada, sve veće angažovanje svih građana dobro pripremljenih za realizaciju ličnih, profesionalnih i društvenih potreba. Perspektiva ove tendencije je, zapravo, u intenciji pomirenja opštih i po-

jedinačnih potreba i to na onom nivou na kojem život pojedinca nije usmeravan ekstremnim individualizmom nego njegovom potrebom i težnjom za razvojem svih svojih potencijala, kako na ličnom tako i na društvenom planu.

Osnovna pretpostavka instrumentalizacije ovakvog pristupa je da društvene potrebe dobijaju karakter koji pogoduje razvoju pojedinca pri čemu ih neće otuđiti od njihove osobenosti, kao i da potrebe pojedinaca dobiju karakter koji odgovara autentičnom društvenom razvoju, a ne da mu budu suprotstavljene. Taj „odgovarajući“ karakter prvenstveno podrazumeva da potrebe pojedinaca slede pravac razumevanja i uklapanja u proces društvenih promena, da slede put kritičkog i stvaralačkog odnosa prema celokupnoj društvenoj stvarnosti. U tom smislu možda najveću odgovornost za ovakvu evoluciju potreba pojedinaca nosi sistem obrazovanja i nastavnici kao neposredni realizatori. Od njihove delatnosti u velikoj meri zavisi razvoj i pravac kretanja potreba mladih: kakav će oblik dobiti egoizam i ekstremni individualizam, kretanje ambicija, na kom nivou će se razvijati interesovanja i emocije, kako će se razvijati kompetencije, stvaralački odnos i stremljenja!? Dakle, zadatak obrazovanja/vaspitanja je da podstakne razvoj takvih potreba, putem kojih će mladi, razvijajući sebe, razvijati i stvarni svet u kojem žive i kako bi u tom procesu samorealizacije i samoostvarenja, istovremeno učestvovali u ostvarivanju opšteg dobra i zajedničkog boljitka.

Uporište za ovakvo promišljanje nalazi se u antropološkim i filozofskim pretpostavkama diskursa društva znanja koje počivaju na tezi o promenljivosti ljudske prirode, vaspitljivosti ljudskih potencijala i mogućnosti njihovog stalnog razvijanja i usavršavanja. Suština čoveka se ne ogleda u njegovoj poslušnosti „većitim“ vrednostima prema kojima je njegova egzistencija samo privid. Kao aktivno biće koje konstruiše i stvara svoj sopstveni svet, čovek stalno izgrađuje i samoga sebe tako da se u vremenskoj perspektivi on ne samo razvija nego i stalno menja. U tom kontekstu bi i trebalo sagledavati proces preobražaja ljudskih potreba, iniciran nizom promena nastalih usled drugačije organizacije države i društva, izazova u nauci, tehnologiji i umetnosti, tačnije u celokupnom pojavnom svetu ljudskog života. Teza o promenljivosti takozvane „ljudske prirode“ inicira i postulat o

promenljivosti ljudskih sklonosti i težnji, promenljivosti čovekovog odnosa prema životu i načinu vrednovanja, promenljivosti njegovih sposobnosti i talenata. Razvoj nauke i tehnologije i predmetnog sveta uopšte, učinio nas je drugačijima, formirao nam nove sposobnosti i nove veštine, inicirao nove talente. Savremena organizacija rada, kooperativno, saradničko i timsko delovanje aktiviralo je nova svojstva ljudi. Isto tako, razvoj kulture i sredstava njenog prenošenja stvorili su nove umetničke forme, oživeli nove stvaraoce, nove oblike estetskog doživljaja.

Akceptacija svake istorijske situacije podrazumeva, pre svega, učešće u životu koji postoji i koji se stvara. U svim oblastima društvene stvarnosti, pojedinci učestvuju u stvaranju određenog stanja stvari, u razvojnim tendencijama, u kreiranju i rešavanju određene problematike. Niz istih pitanja, ali različitih za različite epohe, oduvek su obeležavala životni kontekst ljudi u njihovom autentičnom vremenu: pitanja filozofske refleksije, nauke, politike, vere, obrazovanja, egzistencije,... Oni koji ih nisu pokretali osuđivali su sebe na zaborav; jer čovek je živ samo onda kada lično učestvuje u onome što se događa u društveno-kulturnom razvoju epohe u kojoj živi. Samo takvo angažovanje može stvarno i suštinski da poveže pojedinca sa vremenom u kojem živi; jer, važno je steći znanje, ali i doprineti njegovom razvoju; važno je poznavati istoriju, ali i učestvovati u njenom stvaranju. Angažovani pojedinac je onaj koji stvarno živi u svome vremenu i koji svesno i odgovorno učestvuje u problematici kako ličnog, tako i društvenog života.

Participacija je bitan uslov autentičnog razvoja svakog pojedinca, uslov ljudske slobode i otvorene misli. Verovatno da se najviši oblik ljudske slobode ostvaruje učešćem u nekom obliku razvoja, u pokretanju stvarne problematike dok je otvorena misao ono suštinsko svojstvo putem kojeg se odbacuju datosti, a sagledavaju i razumevaju nove, ali važne perspektive koje mogu kreirati nove pristupe stvarnosti. U takvom obliku participacije, verovatno da može doći do pomirenja lične i građanske egzistencije.

Literatura

- Bauman, Z. (1993). *Postmodern Ethic*. Oxford: Blackwell.
- Beare, H. (1993). *Education for The Twenty-First Century*. London: Rotledge.
- Bruner, J. (1990). *Acts of Meaning*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bruner, J. (1996). *Kultura obrazovanja*. Zagreb: Educa.
- Gidens, E. (1996). *Dirkem*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Habermas, J. (1975). *Saznanje i interes*. Beograd: Nolit.
- Heyting, F. (2002). Education and Social Integration, *Educational Theory*, 52.4, 381-396.
- Parsons, T. (1970). *Social Structure and Personality*. New York: The Free Press.
- Rescher, N. (1995). *Pluralism: Against the Demand for Consensus*. Oxford: Clarendon Press.
- Rorti, R. (1992). *Konsekvenca pragmatizma*. Beograd: Nolit.
- Weinstein, J. (1987). The Work of Bernard Mandeville, In: Schneider, Louis (Ed.). *Paradox and Society*. New Brunswick Books.

SOCIAL INTEGRATION OF YOUTH: ASSUMPTIONS FOR SOCIAL ENGAGEMENT AND ORGANIZATION

Olivera Knežević Florić

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

In the long tradition of theory and praxis in pedagogy, social integration is regarded as the proces conditioned by basic system of ethic norms and values, common to a great majority of members of the same community. In accordance withthis, pedagogue educators have been expected to take part in introducing new members of community as well as adopting those values. Nevertheless, observing from the angle of an altrnative tradition of social theory, which ancestor could be Bernard Mandeville, this understanding of social integrati-

on was even then characterised as static and inefficient. Maintenance of Mandeville's studies of understanding these issues affirm needs of contemporary, pluralistic socialites which change very fast and in which comprehension of social integration based upon mutual values (consensus) creates both practical and theoretical difficulties.

In this contest, contemporary, alternative understanding of social and pedagogic discourse are discussed in this paper (Zygmunt Bauman, Jerome Bruner), which accept social integration as non intentional at the level of social system and they bring it to the connection with individuals of society, via dynamics of communication, interaction and adopted competences, instead of static and uncritical accepting of social norms and values.

Key words: social integration, consensus, disensus, education, narrative competences.

ISTORIJA DOGAĐAJA I DRUŠTVENE NAUKE

Katarina Čobanović

Univerzite u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet,
profesor u penziji

Rad se odnosi na pregled statističkih postupaka koji se primenjuju u analizi istorije događaja u društvenim naukama. Rad koristi obimnu studiju „Event History Modeling“ koja je namenjena kao priručnik istraživačima u oblasti društvenih nauka. Analiza istorije događaja je zasnovana na longitudinalnim podacima i odnosi se na mnoge pojave u društvu. Najčešće se analiziraju modeli istorije događaja. Pri oceni statističkih modela primenjuju se parametarski i drugi postupci. Najznačajniji parametarski ocenjeni modeli su model eksponencijalne distribucije, Weibulov model, log logistički, log normalni model, model Gompertzove distribucije i drugi. Koksov model i različiti modaliteti Koksovog modela, koji se ubraja u semi parametarske modele, se navodi kao jedan fleksibilan i vrlo pogodan model pri analizi istorije događaja. Modeli istorije događaja imaju više sinonima, kao što su modeli rizika, modeli preživljavanja, modeli trajanja.

Ključne reči: analiza istorije događaja, društvene nauke, longitudinalni podaci, parametarski modeli, Koksov model.

Uvod

U društvenim naukama, po pravilu, se ispituju događaji, koji su podložni promenama u vremenu ili prelazu iz jednog stanja u drugo. Događaji se mogu definisati kao nezaposlenost, usvajanje dece, stopa smrtnosti, vojni nesporazumi između dve države i drugo. Pojam isto-

rije događaja u društvenim naukama podrazumeva ne samo definisanje nekog događaja koji se desio nego i kada se taj događaj desio. Zbog toga se govori o vremenu koje je proteklo dok se događaj nije desio, tj. o istoriji događaja. Istorija događaja je zasnovana na podacima u dugom vremenskom periodu. Pri tome se primenom statističkih metoda ispituju longitudinalni podaci prikupljeni na skupu posmatranih jedinica (opservacija). Pri analizi podataka istorije događaja definiše se zavisno promenljiva i promenljive koje imaju uticaja na nju, jedna ili više nezavisno promenljivih. U ovim istraživanjima nezavisno promenljiva meri dužinu vremena koje su ispitivane jedinice provele pre nego što se desio događaj. Istraživač, na bazi posmatranja, prati dešavanje ili nedešavanje neke pojave. U ovoj vrsti istraživanja važno je utvrditi koliko je neka pojava trajala pre no što se desio događaj koji je uticao na promenu te pojave. U istraživanju se u najvećoj meri posvećuje pažnja relaciji dužine posmatranog trajanja i nezavisno promenljivih. Zavisno promenljiva meri dužinu vremena koje su jedinice provele u stanju pre nekog događaja. Statistički model se konstruiše na bazi relacije zavisno promenljive i nezavisno promenljivih. Na osnovu statističkog modela se donose zaključci o uticaju nezavisno promenljivih na dužinu trajanja događaja, kao i da li se događaj desio ili ne. Statistički modeli istorije događaja su izrazito komparativnog karaktera.

Modeli istorije događaja se definišu i kao modeli preživljavnja (survival models). Pri tome se ima u vidu da su mnoge pojave u oblasti društvenih nauka podložne procesu „preživljavnja“. Na primer, kako političari mogu da održe svoje pozicije tokom vremena iako su politički uslovi nepogodni za njih. Sa pojmom preživljavanja i modela istorije događaja tesno je povezan i pojam rizika.

Jedan od ciljeva analize istorije događaja (event history analysis) je da pokaže da je to jedan vredan metod u istraživanju problema u društvenim naukama, tj. to je jedan prirodan put za ovu vrstu analize. Analiza fenomena društvenih nauka u značajnoj meri se zasniva na statističkim modelima, pa se u tom smislu govori o modelima istorije događaja (event history models). Treba naglasiti da dostupnost podataka nije dovoljan motiv za upotrebu statističkih modela.

Analiza istorije događaja vezuje se za biostatistiku, koja je pr-

venstveno počela da se razvija u biološkim i medicinskim naukama. Mnogi termini iz medicinske statistike, kao što su: „smrt“, „završetak“ prirodno se koriste u medicinskim i biološkim istraživanjima podataka u vezi sa „preživljavanjem“ jedinki (engl. survival units). Analiza preživljavanja u sociologiji je poznatija kao analiza istorije događaja, u političkim naukama i ekonomiji kao modeli trajanja, u biostatistici i epidemiologiji kao modeli rizika. Ovi modeli se u značajnoj meri koriste u svim društvenim naukama (Takle, Vermunt, 2007). U istraživanjima u okviru društvenih nauka, od interesa je utvrditi početak nastajanja, završetak nekog događaja i faze razvoja događaja vezanog za ispitivani problem. Pri tome se ispituju relevantni faktori uticaja i faktori rizika (Takle, Vermunt, 2007). U ovakvim slučajevima relevantni faktori (nezavisno promenljive) koji utiču na ispitivanu pojavu su pod uticajem vremenskog faktora, tj. menjaju svoju vrednost tokom vremena.

U društvenim naukama termin neuspeh ili nedešavanje (failure) podrazumeva se kao događaj koji označava promenu iz jednog stanja u drugo. Istovremeno, u medicinskim i biološkim istraživanjima termin „failure“ označava, na primer, smrt pacijenta ili uginuće insekata ili prestanak rada generatora u inženjerstvu.

U ovom radu se daje pregled statističkih modela i postupaka koji se mogu primeniti pri analizi istorije događaja u društvenim naukama. Polazna osnova u radu je obimna studija koja predstavlja priručnik za istraživače društvenih nauka, čiji je naslov *Event History Modeling*, autora Janet M. Box-Steffensmeier i Bradford S. Jones. Cilj ovog rada je da se na osnovu navedene studije, sažeto prezentiraju specifičnosti najznačajnijih statističkih modela koji se preporučuju u istraživanju istorije događaja. Podaci istorije događaja se ne mogu ispitivati primenom linearnog regresionog modela. Za ovakva ispitivanja se koriste specifične regresione tehnike poznate kao modeli istorije događaja. Modeliranje istorije događaja može se definisati i kao analiza verovatnoća događaja od interesa tokom dešavanja rizičnog perioda. Studija sadrži veći broj primera i ilustracija primene modela istorije događaja. U studiji preovlađuju ilustracije problema iz političkih nauka. Treba napomenuti da se modeli istorije događaja svakako mogu primeniti i u sociološkim i drugim društvenim naukama.

Navedena studija daje iscrpan pregled literarnih izvora koji se odnose na analizu istorije događaja. U studiji je dato oko 200 literarnih izvora, što može da posluži kao korisna osnova za istraživače istorije događaja u društvenim naukama.

Struktura podataka u proučavanju istorije događaja i modeli istorije događaja

Podaci na kojima se zasniva ispitivanje istorije događaja su vrlo raznovrsni i sadrže informacije o mnogim pojavama koje se istražuju u društvenim naukama. Pri tome jedinice ispitivanja mogu biti: pojedinci, političari, partije, vlade pojedinih država, ratovi, konflikti, države, pacijenti (u medicini) i drugo, posmatrani u vremenu.

Podaci istorije događaja mogu da budu kontinuelnog karaktera, što podrazumeva da se promena može desiti bilo kada u vremenu. Međutim, karakter podataka je da oni mogu da budu i diskretni. Ponekad se podaci neprekidnog karaktera mogu tretirati kao diskretni (prekidni). Masa podataka koji se javljaju u analizi društvenih fenomena su strogo prekidnog (diskretnog) karaktera. Osim toga, u praksi „merenje“ vremena nekada nije jasno definisano i zbog toga se događaji dešavaju u diskretnim grupama.

Kod nekih pojava nije moguće pratiti kompletnu istoriju događaja i u takvom slučaju istraživanje se izvodi na delimičnim informacijama. Postupak statističke analize u tom slučaju se izvodi kao i što je uobičajeno za analizu sa nedostajućim podacima (missing data). U ovoj vrsti analize, nedovoljni podaci (censored data) se tretiraju kao nedostajući podaci.

Istraživači društvenih nauka, posebno istraživači političkih nauka, koriste parametarske metode u ispitivanju fenomena kao što su: trajanje koalicije, „preživljavanje“ političkih lidera, dužina trajanja vojnih konflikata i drugo. Uobičajeni tipovi modela u primeni parametarskih metoda analize istorije događaja su eksponencijalni model, model Vejbulove distribucije, zatim log normalna, log logistička i Gompervova distribucija. Navedeni modeli se ubrajaju u parametarske modele.

Eksponencijalna distribucija se smatra vrlo pogodnom u prime-

ni. Model ove distribucije determinisan je jednim parametrom. Pretpostavlja se konstantna stopa rizika. Eksponencijalni model se često iskazuje u log linearnoj formi, koja se svodi na linearni regresioni model. Model eksponencijalne funkcije se može smatrati specijalnim slučajem Weibulovog modela. Weibulov model je vrlo fleksibilan model za analize u društvenim naukama. Ova distribucija se naročito koristi u slučajevima ako istraživač pretpostavlja da je stopa rizika ili povećavajuća ili opadajuća, u zavisnosti od vremena. Ova distribucija zavisi od dva parametra. Weibulova distribucija se preporučuje kao jedna od najpogodnijih za analizu vremenskih serija podataka u dugom vremenskom periodu. Na osnovu logaritamske transformacije Weibulova distribucija se može iskazati u vidu linearnog višestrukog regresionog modela. Kako je već napomenuto, u istraživanju društvenih nauka često se koriste log logistički i log normalni model. Ovi modeli se primenjuju ukoliko su stope rizika nemonotone. Gompertzova distribucija se, naročito, koristi u demografskim istraživanjima, jer je stopa rizika u funkciji vremena iskazanoj kao eksponencijalni model. Pomoću Gompertzove krive naročito se opisuju podaci vremenskih serija o smrtnosti. Stopa rizika kod ovog modela je iskazana ili kao monotono povećavajuća, ili monotono opadajuća ili nepromenjena (ravna) u odnosu na vreme. Model Gompertzove krive, iako vrlo pogodan za primenu u demografskim istraživanjima, nije pogodan u istraživanjima političkih fenomena.

Navedeni modeli se mogu ocenjivati primenom metoda maksimalne verodostojnosti. Pitanje koje se javlja u primeni ovih modela je pitanje koji od navedenih da se odabere. Da bi se ocenila prilagođenost izabranog modela mogu se primeniti testovi. Uglavnom se preporučuju Valdoev test, bodovni test i količnik verodostojnosti. Količnik verodostojnosti se zasniva na hipotezi da svi regresioni koeficijenti, osim konstante imaju vrednost nula i daje indikaciju koliko objašnjavajuće promenljive zajedno doprinose prilagođenosti modela. Ovaj postupak se najviše preporučuje za primenu pri oceni prilagođenosti modela. Osim navedenih testova preporučuje se i Akaike-ov informacijski kriterijum.

Treba naglasiti da u praktičnoj primeni nema nekog idealnog postupka ili statističkog testa koji bi ocenjivao validnost modela u celini,

kako bi se dobio „najbolji“ model. Postupci izbora „najbolje“ regresije daju se u literaturi (Koutsoyiannis, 1977, Hadživuković i sar., 1982).

Mnogi autori su skeptični u pogledu primene parametarskih modela u istraživanju fenomena u društvenim naukama. Postoje takvi pristupi pri analizi podataka istorije događaja gde nije obavezna specifikacija vremenske zavisnosti, a da se istovremeno izvede parametarsko ocenjivanje. Pri tome se u mnogim istraživanjima manja pažnja posvećuje ispitivanju zavisnosti pojava od vremena, a više se pažnje obraća na relaciju zavisno promenljive i nezavisno promenljivih. Treba reći da se u literaturi naglašava da je u analizi pitanja vezanih za društvene nauke nekada važnije dobiti odgovarajuću i pravu informaciju o odnosima ispitivanih promenljivih. Istovremeno se manja pažnja posvećuje ispitivanju zavisnosti u vremenu. Tu se napominje da zanemarivanje zavisnosti u vremenu može doprineti pogrešnoj specifikaciji modela, zatim izostavljanju neke važne promenljive koja je od uticaja na zavisno promenljivu. U ovakvim slučajevima primenjuje se Koksov model i različite varijante Koksovog modela. Koksov model je dobio naziv prema autoru koji ga je kreirao (Sir David Cox).

Koksov model se smatra jednim vrlo pogodnim modelom za primenu, jer je relativno jednostavan za upotrebu. U primeni ovog modela polazi se od toga da je fleksibilan onaj model u vremenu koji pruža ocene za promenljive koje su od najvećeg interesa, a istovremeno zanemaruje vremensku zavisnost. Model polazi od stope rizika koja ima fiksnu proporciju kroz vreme. Pri tome se pretpostavlja da je osnovna stopa rizika (baseline hazard rate) nepoznata i da ne zavisi od parametara. U Koksovom modelu ocene parametara su s obzirom na stopu rizika. Tako, na primer, pozitivni koeficijenti ukazuju da se rizik povećava ili da je u „porastu“ sa promenama nezavisno promenljive. Negativne vrednosti koeficijenata ukazuju da se rizik smanjuje ili da je u „padu“ sa promenama nezavisno promenljive. Pozitivne vrednosti koeficijenata ukazuju na kraće vreme „preživljavanja“, a negativne vrednosti ukazuju na duže vreme „preživljavanja“. U Koksovom modelu se ne javlja slobodan član. Za dobijanje ocena parametara regresionog modela Koks je razvio neparametarski metod maksimalne parcijalne verodostojnosti, koji se razlikuje od tradicionalnog metoda maksimalne verodostojnosti.

Koksov regresioni model je našao primenu u rešavanju problema u mnogim naučnim oblastima. Verzija Koksovog modela za diskretne promenljive predstavlja prihvatljivu modifikaciju koja je pogodna za rešavanje mnogih pitanja u društvenim naukama. Korist upotrebe Koksovog modela je jednostavna: bez obzira na osnovnu stopu rizika i na njen oblik, relacija između promenljivih i stope rizika može da se ocenjuje ne uzimajući u obzir nikakve pretpostavke. Ovo bi išlo u prilog prednosti Koksovog modela, pri izboru modela, u rešavanju konkretnih istraživačkih problema. Osim toga, ukoliko polazna ili osnovna stopa rizika (baseline hazard) nije od prevashodnog značaja, tada se Koksov model svakako preporučuje za primenu. Nedostatak Koksovog modela ogleda se u tome što u nekim slučajevima ovaj model može da preceni parametre, a takođe, ispoljava osetljivost na autlajere vremenske serije.

Koksov model je sličan modelu višestruke regresije, pri čemu se umesto zavisno promenljive Y javlja funkcija rizika u datom vremenu. Ukoliko je zastupljeno više objašnjavajućih, relevantnih, promenljivih, tada se funkcija rizika može iskazati sledećom relacijom:

$$h(t) = h_0(t) \times \exp(\beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \dots + \beta_k X_k). \quad (1)$$

Koristeći vrednosti prirodnih logaritama ova funkcija se može iskazati i kao:

$$\ln h(t) = \ln h_0(t) + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \dots + \beta_k X_k, \quad (2)$$

gde je h_0 početna stopa (baseline rate) i ona odgovara verovatnoći umiranja ili dostizanja nekog događaja kada sve objašnjavajuće promenljive imaju vrednost nula. Ova veličina je analogna slobodnom članu u tradicionalnom regresionom modelu.

Vrednosti parametara u modelu se rešavaju primenom parcijalnog metoda maksimalne verodostojnosti. Ovaj metod polazi od pretpostavke da intervali između sukcesivnih vremenskih tačaka ne pružaju nikakvu informaciju o relaciji objašnjavajućih promenljivih i stope rizika. Osnovna stopa rizika se pretpostavlja i ne ocenjuje se parametarskim putem. Često se pretpostavlja da ima vrednost nula. Obzirom da Koksov model uzima u obzir samo deo raspoloživih podataka, jer se osnovna stopa rizika, $h_0(t)$ ne ocenjuje, otuda naziv parcijalnog metoda maksimalne verodostojnosti. Osim toga, obzirom da se osnovna funkcija rizika ne ocenjuje, Koksov model se ubraja u semi parametarske modele.

Navedeni model (1) predstavlja tzv. Koksov proporcionalni model rizika. Pretpostavka konstantne relacije između zavisno promenljive i objašnjavajućih promenljivih predstavlja proporcionalni rizik, što podrazumeva da su funkcije rizika za bilo koje dve jedinice u bilo kojoj tački u vremenu proporcionalne (Walter, 2009).

Dužina vremena koja je prošla između početka nekog procesa i dešavanja događaja je vreme trajanja ili vreme preživljavanja. Za analizu istorije događaja vezuje se i funkcija preživljavanja. Funkcija preživljavanja predstavlja verovatnoću da je vreme preživljavanja T jednako ili veće od nekog vremena t . Funkcija preživljavanja $S(t)$ može da se definiše i kao proporcija jedinica koje preživljavaju iznad neke vrednosti t . U početnom vremenu, kada je $t = 0$, $S(t) = 1$, označavajući da su sve jedinice preživele. Sa protokom vremena proporcija jedinki koje preživljavaju se smanjuje. U ovom slučaju funkcija preživljavanja je jedna opadajuća funkcija. Teorijski posmatrano, kriva preživljavanja će u poslednjoj posmatranoj tački imati vrednost nula. U toj tački je $S(t) = 0$. Empirijski, funkcija preživljavanja je stepenasta funkcija zbog toga što jedinice opadaju u specifičnim zabeleženim vremenima. U vezi sa ovim javlja se i pojam stope rizika (hazard rate). Stopa rizika se može iskazati kao odnos:

$$h(t) = f(t)/S(t), \quad (3)$$

pri čemu je $f(t)$ verovatnoća dešavanja događaja, a $S(t)$ je funkcija preživljavanja.

Rizik treba posmatrati kao vrstu verovatnoće. Rizik $h(t)$ je u obrnutom odnosu sa dužinom trajanja, tj. ukoliko je rizik veći dužina trajanja je kraća i obrnuto. Funkcija rizika se može iskazati izrazom:

$$h(t) = (\text{Broj individua koje su imale događaj u intervalu sa početkom u vremenu } t) / (\text{Broj individua koje su preživele u vremenu } t) \times (\text{Dužina intervala}). \quad (4)$$

Stopa rizika može da ima različite oblike: može da se povećava, pa smanjuje ili da se smanjuje, pa povećava. Stopa rizika se može iskazati i kao zavisna promenljiva u vremenu.

Za diskretne podatke istorije događaja, gde je zavisno promenljiva binarnog karaktera (koje uzimaju vrednosti 0 i 1), uglavnom, se koristi model logističke distribucije, standardne normalne distribucije i log-log funkcije.

Uvođenjem veštačke (dummy) promenljive može direktno da se meri zavisnost ispitivanih podataka u vremenu. Jedna ili više veštačkih promenljivih tretiraju se kao posebne nezavisne promenljive. Upotreba veštačke promenljive je naročito preporučljiva u slučajevima kada ispitivana pojava u dugom vremenskom periodu pokazuje ili porast ili opadanje, a zatim naglu promenu u suprotnom smeru.

Oštru razliku između prekidnih i neprekidnih promenljivih nekada nije moguće u praksi povući. Nekada se logit model, preporučen za diskretne promenljive, vrlo pogodno može primeniti i na neprekidne promenljive analizirane u vremenu.

Prednost modela istorije događaja u odnosu na tradicionalni regresioni model je u mogućnosti uvođenja u model promenljivih koje se menjaju u posmatranom vremenskom intervalu, tj. u zavisnosti od vremena. U bilo koji model istorije događaja moguće je uključiti vreme kao nezavisnu komponentu modela. Pri tome je važno obratiti pažnju da se pravilno interpretira vreme kao komponenta variranja. Uključenje komponente vremena moguće je u svim navedenim modelima: eksponencijalni model, Vejbulov model, Koksov model, varijante Koksovog modela i drugi.

Serijska korelacija, tj. zavisnost između pojedinih članova vremenske serije, takođe, se može pojaviti pri analizi događaja u dugom periodu vremena.

Pri analizi modela istorije događaja značajna pažnja se posvećuje analizi reziduala. Reziduali predstavljaju odstupanje posmatranih (originalnih) vrednosti zavisno promenljive od ocenjenih vrednosti te promenljive u nekom regresionom modelu. U slučaju modela istorije događaja definisano je nekoliko tipova reziduala.

U analizi longitudinalnih serija podataka važno je ispitati i pojavu heterogenosti. Heterogenost se često javlja kao posledica neuključivanja nekih relevantnih nezavisnih promenljivih u model. Relevantne nezavisne promenljive mogu biti izostavljene iz različitih razloga, kao što su: te promenljive nisu merljive, ne mogu se ispitati, istraživač jednostavno nije uočio važnost neke promenljive, te ona nije uključena u model i drugo. Heterogenost podataka može da prouzrokuje neadekvatne ocene parametara modela, neprecizno zaključivanje, standardne greške su neprecizne.

Treba ukazati da se u ovoj studiji navode pretpostavke i uslovi koji treba da budu zadovoljeni u tradicionalnoj regresionoj analizi, kao i analizi vremenskih serija, što bi se u značajnoj meri odnosilo i na analizu istorije događaja. Pretpostavke i specifični slučajevi u regresionoj analizi i analizi vremenskih serija opširno se navode u mnogim literarnim izvorima, kao što je (Koutsoyiannis, 1977).

Analiza modela istorije događaja najčešće podrazumeva da je jedinica posmatranja pod uticajem samo jednog događaja. Drugim rečima, posmatrana jedinica nema rizik da će preći u neko drugo stanje. Međutim, u praksi se javljaju slučajevi da su posmatrane jedinice pod uticajem više vrsta događaja, tj. ponovljenih događaja. Struktura istorije događaja može da obuhvata ponovljene događaje, što podrazumeva da se isti događaj može desiti više puta u odnosu na posmatranu jedinicu. U istraživanjima društvenih nauka često se javljaju problemi vezani za ponovljene događaje. Modeli istorije događaja mogu se oblikovati u svetlu komplikovanih društvenih procesa.

Zaključak

U radu se navode osnovne karakteristike specifičnih statističkih modela primenjenih u istraživanju mnogih pojava u oblasti društvenih nauka, sa posebnim naglaskom na uticaj vremena na ispitivane pojave. Analiza istorije događaja u sociologiji je sinonim za analizu preživljavanja u biostatistici, gde su se prvo i počeli primenjivati ovi modeli.

Modeli istorije događaja tesno su povezani sa verovatnoćom dešavanja događaja, funkcijom preživljavanja, funkcijom rizika. Pored modela eksponencijalne, Weibulove, log normalne, log logističke i Gompereve distribucije, ističe se značaj Koksovog modela pri analizi i modeliranju istorije događaja. Naglašava se da Koksov model nalazi značajnu primenu u svim oblastima istraživanja, kako u društvenim naukama, tako i u biloškim i medicinskim naukama i u inženjerstvu.

Literatura:

- Box-Steffensmeier, J.M., Jonese, B.S. (2004). *Event History Modelin. A Guide for Social Scientists*. Cambridge University Press.
- Hadživuković, S., Zegnal, R., Čobanović, K. (1982). *Regresiona analiza*. Privredni pregled, Beograd.
- Koutsoyiannis, A. (1977). *Theory of Econometrics*. The Macmillan Press LTD
- Takle, F. B., Vermunt, J. K. (2010). *Event History Analysis*. Department of Methodology and Statistics, Tilburg University, The Netherlands.
- Walter, S. (2009). *What is a Cox Model*. Hayward Group Ltd, www.whatiseries.co.uk.

EVENT HISTORY AND SOCIAL SCIENCE

Katarina Čobanović

University of Novi Sad, Faculty of Agriculture,
Retired Professor

The paper is giving the review of special regression techniques used in the event history data analysis, based on the study “Event History Modeling” by Box-Steffensmeier and J.M., Jonese. Research studies in all branches of social science are based on the models. Most used parametric statistical models are the model of exponential distribution, Weibull distribution, log logistic, log normal and Gompertz model. Cox model and the varieties of Cox model are very flexible and simple models suitable in the event history analysis. Event history models have many synonyms: duration models, survival models. hazard models.

Key words: event history analysis, social studies, longitudinal data, parametric models, Cox model.

ETIČNOST U ISTRAŽIVANJIMA DRUŠTVENIH MREŽA

Bojana Komaromi
Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet

Istraživanja društvenih mreža počela su tokom poslednjih decenija da privlače sve više interesovanja, posebno sa saznanjima da se uz pomoć analiza mreža mogu dobiti vredni podaci koji objašnjavaju različite društvene pojave i ponašanja. Razvoj ove oblasti praćen je uvođenjem vrlo rigoroznih etičkih normi u smislu insistiranja na apsolutnoj zaštiti privatnosti ljudskih subjekata. Istraživanja društvenih mreža su u ovom smislu specifična jer ih odlikuje neophodnost identifikovanja ispitanika, kao i sa njima u mreži povezanih članova, pa je anonimnost u samom procesu prikupljanja podataka neostvarljiva. S obzirom na potencijalne rizike koji postoje za ispitanike, kao i na povećanu brigu o zaštiti privatnosti ljudskih subjekata, opstanak i razvoj čitave ove oblasti su ugroženi. U akademskim krugovima se etičnosti ovih istraživanja poklanja velika pažnja i pokušavaju se utvrditi pravila i smernice koji će se poštovati kako bi se, s jedne strane, garantovala apsolutna poverljivost podataka i poštovanje privatnosti ispitanika, a s druge strane, obezbedilo nesmetano sprovođenje istraživanja. Cilj ovog rada je da pruži pregled stanovišta o etičkim pitanjima vezanim za istraživanja različitih vrsta mreža i specifičnim problemima koji se javljaju u njima, kao i da predstavi predloge autora kako da se ovi problemi prevaziđu.

Ključne reči: društvene mreže, etičnost, ljudski subjekti, poverljivost podataka, Nezavisni etički komiteti.

Istraživanja društvenih mreža spadaju već decenijama među najaktuelnije sociološke oblasti, da bi početkom 21. veka istraživanja na ovom polju doživela pravu ekspanziju, na šta je uticalo i širenje upotrebe interneta i razvijanje modernih kompjuterskih programa za analize podataka. Pored izuzetnih saznanja do kojih se došlo na akademskom nivou, istraživanja društvenih mreža našla su široku primenu i u mnogim sferama političkog, ekonomskog i društvenog života (Wasserman i Faust, 1994). Danas se ova istraživanja koriste u velikoj meri u medicinskim i organizacionim istraživanjima, istraživanjima tržišta i marketingu, identifikovanju kriminalnih i terorističkih grupa, i drugim. U svakoj ovoj oblasti istraživanja mreža, usled specifičnosti koja ta istraživanja nose, postoje i specifična etička pitanja kojima je neophodno posvetiti pažnju. U nastavku je opisano nekoliko oblasti istraživanja koje privlače veliku pažnju, kako u akademskim, tako i neakademskim krugovima, i njihovi karakteristični etički problemi. Radi se o istraživanjima u medicini, istraživanjima u organizacijama i istraživanjima sa javno dostupnim podacima i na internetu.

Etički problemi u istraživanjima različitih društvenih mreža

Istraživanja u medicini

Medicina je jedna od oblasti u kojoj su istraživanja društvenih mreža našla značajnu primenu, pre svega kod osoba obolelih od raznih bolesti. Ova istraživanja prate širenje bolesti mapiranjem zaraženih osoba i osoba sa kojima su zaraženi bili u kontaktu, sa krajnjim ciljem suzbijanja daljeg širenja zaraze. Istraživanja se bave uglavnom seksualno prenosivim bolestima, a samo interesovanje u ovoj oblasti počelo je pandemijom HIV-a (virusa humane imunodeficijencije) i SIDE (sindrom stečene imunodeficijencije) koji su se javili osamdesetih godina prošlog veka. Istraživanja u čitavom nizu disciplina, koja se bave ovom problematikom, od velikog su značaja jer su doprinela stvaranju i razvijanju metoda i strategija koji omogućuju načine za

borbu protiv potencijalnih problema u budućnosti u ovoj sferi, i pomoću kojih se može bolje razumeti i dinamika širenja drugih bolesti i sprečavati njihova širenja (Klovdahl, 2005: 119-120).

Da bi se sačinila mreža zaraženih osoba i osoba sa visokim rizikom od dobijanja bolesti neophodna je, prvo, identifikacija samih zaraženih osoba, a potom i identifikovanja među članovima mreže. Klovdal (ibid., 121-123) ističe da se utvrđivanjem samo individualnih atributa i lične mreže pojedinca, dakle bez identifikacije drugih ljudskih subjekata, dobijaju korisni podaci, ali tek međusobnom identifikacijom među članovima mreže stvara se celovita slika strukture društvene mreže i mogu se bolje razumeti izvesne strukturalne osobenosti istraživanih pojava. Recimo, na osnovu strukture društvene mreže, može se doći do zaključka o brzini i pravcu širenja bolesti među članovima mreže, kao i o koracima koji se mogu preuzeti da se širenje bolesti spreči. Međutim, anonimizacija podataka i zaštita privatnosti ispitanika ovde je od velikog značaja jer neki ispitanici ne žele da se njihovo stanje obelodani. Tako da bez obzira na značaj rezultata analiza ovih društvenih mreža, ova istraživanja su podvrgnuta oštrim ispitivanjima etičnosti i načinima zaštite privatnosti ispitanika.

Istraživanja u organizacijama

Osnovna specifičnost socioloških istraživanja u organizacijama, generalno, je to što postoje tri, a ne dve strane u istraživanju, što znači da nije dovoljno imati samo saglasnost potencijalnog ispitanika za sprovođenje istraživanja i njegovu saradnju sa istraživačem, već i saglasnost same organizacije u kojoj se istraživanje sprovodi. Cena dozvole koju organizacija daje je obično da posle istraživanja organizacija dobije izveštaj sa podacima prilagođenim sopstvenim potrebama, tako da istraživač zapravo daje savetodavne usluge bazirane na dobijenim podacima u zamenu za mogućnost sprovođenja istraživanja¹.

Borgati i Molina (2003, 2005) izlažu osnovne proceduralne i etičke dileme koje proizilaze iz ovakve prirode istraživanja društvenih

1 Važno je napomenuti da su istraživanja u organizacijama našla široku primenu i u neakademske krugovima, i često organizacije same iniciraju istraživanja kako bi dobile podatke o svojim zaposlenim i njihovim međuosobnim odnosima.

mreža u organizacijama. Najveći etički problem je u tome što postoji veliki rizik za ispitanike jer uprava organizacije na osnovu rezultata istraživanja može izvršiti promene radnih mesta i zaposlenih, uključujući i otkaze, a često je to i svrha čitavog istraživanja. Ova činjenica predstavlja, takođe, i opasnost za samo istraživanje sa naučnog stovišta jer, s jedne strane, saznanje o potencijalnim negativnim posledicama može dovesti do toga da će zaposleni biti neradi da učestvuju u istraživanju (što će otežati njegovo sprovođenje), ili će, s druge strane, pak, davati odgovore u svoju korist (čime će se dovesti u pitanje validnost istraživanja) (Borgatti i Molina, 2005: 108).

Istraživanja sa javno dostupnim podacima i istraživanja na internetu

Istraživanja zasnovana na analizama javno dostupnih informacija imaju specifična etička pitanja i zahtevaju posebnu pažnju.

Naime, kod ovih istraživanja nije neophodno imati direktnu, zapravo bilo kakvu vrstu kontakta sa ispitanicima da bi se došlo do podataka o njima i njihovim odnosima sa drugima; analize se mogu uraditi, recimo, na osnovu javnih baza podataka i arhiviranih podataka. U ovakvim analizama koriste se podaci koji su javno dostupni svima, ali sakupljanjem podataka iz odgovarajućih različitih izvora, pravljem baza podataka i njihovom analizom u prvi plan se stavlja ono što nije očigledno u neobrađenim podacima i dobijaju se rezultati koji bez odgovarajuće analize ne bi bili poznati (Kadushin, 2005: 142). S jedne strane, može se reći da su svi podaci bili javni i dostupni svima i da ne postoji zloupotreba, dok se, sa druge strane, može tvrditi da se na ovaj način ugrožava privatnost onih čija se imena navode. Stoga se postavlja pitanje etičnost u objavljivanju i korišćenju dobijenih rezultata. Još jedna opasnost kod ovakve vrste istraživanja krije se u pouzdanosti izvora i tačnosti podataka koji su upotrebljeni, pa je neophodno biti obazriv pri zaključcima koji iz tih analiza proizilaze. Ekstremni primer korišćenja javno dostupnih podataka bio bi za mapiranje terorističkih mreža, na osnovu kojih se izdaju nalozi za hapšenja ili čak pogubljenja (ibid., 142).

Baza u kojoj su danas podaci verovatno najlakše dostupni je in-

internet. Popularizacija interneta unela je novine u istraživanja društvenih mreža, i doprinela je da društvene mreže nađu široku primenu u svakodnevnom životu ljudi kroz društveno umrežavanje na internetu. Svrha ovih mreža je lakše održavanje i širenje društvenih kontakata, dok su neke mreže specijalizovane za lične, druge za poslovne kontakte, neke otvorenog, a neke zatvorenog tipa. Komunikacija preko interneta danas dostiže neverovatne razmere, što otvara mogućnost lakog detektovanja struktura društvenih mreža. Internet stranicama društvenih mreža korisnici samovoljno pristupaju i na njima samovoljno ostavljaju svoje lične podatke, govore o sebi i oku javnosti prikazuju svoju društvenu mrežu, kao i svoje odnose sa pripadnicima mreže. Pored podataka sa stranica društvenih mreža, Hozer i Ničke (2010: 181-2) ističu značaj i drugih izvora za istraživanja, kao što je imejl, koji je postao dostupan za upotrebu još sedamdesetih godina, i ubrzo postao predmet interesovanja i sociometrijskih istraživanja. Pomoću imejllova (ukoliko se ima uvid u njih) moguće je istražiti strukturu društvenih mreža koje su se izgradile, čak i predvideti ponašanja grupe. Slično interesovanje razvilo se i za blogove koji su javni i često pružaju vredne informacije o dešavanjima unutar neke zajednice. Uvek nova dostignuća u tehnologiji omogućavaju prikupljanje sve raznovrsnijih informacija, pa, recimo, dži-pi-es daje podatke o kretanju osobe, i pojedinac često samovoljno deli i ove podatke na internetu. Na osnovu svih ovih informacija mogu se doneti zaključci o ponašanju i društvenom delovanju osobe, može se napraviti detaljna mreža društvenih kontakata, i zapravo dobiti podaci o gotovo svakom aspektu života tog pojedinca (ibid., 182). Tako da su svi oni podaci o pojedincu koje je nekada trebalo mukotrpno sakupljati danas lako dostupni na internetu.

Osnovni problem kod zaštite privatnosti korisnika je što sami korisnici samovoljno daju svoje podatke, motivisani željom da budu deo društvene grupe na internetu, ili prednostima koje dobijaju nekim ponuđenim servisima. Tako da korisnici, ni ne razmišljajući o zaštiti svoje privatnosti, omogućuju laku dostupnost informacija: oni se uglavnom ni ne trude da svoje podatke i informacije o svojim aktivnostima sakriju, vodeći se idejom ili da su nevidljivi usled postojanja ogromnog broja korisnika, ili da njihovo ponašanje nije nikome od

interesa, ili da nemaju šta da sakriju (ibid., 182). Drugi problem je što je korišćenje ličnih podataka teško otkriti, pa se korisnici često ni ne trude da štite svoju privatnost jer nisu ni svesni da je ugrožena (oni koji koriste podatke često otvaraju lažne profile na društvenim mrežama kako bi došli do podataka). S druge strane, istraživači nisu ni podstaknuti da se pridržavaju pravila zaštite privatnosti jer je mogućnost njihovog otkrivanja, a potom i kažnjavanja, vrlo mala (ibid., 184).

Još jedna prepreka ka zaštiti privatnosti odnosi se upravo na sajtove društvenih mreža. Naime, kod ove vrste sajtova, pravila uglavnom nalažu da se lični podaci ne mogu koristiti u izvesne svrhe sem ukoliko korisnik dobrovoljno ne da svoju saglasnost, ali ta pravila se odnose samo na prava vlasnika sajta. Međutim, korisnik svoje informacije ne deli (samo) sa vlasnikom sajta, već ih objavljuje na samom sajtu kako bi im drugi mogli pristupiti, zapravo baš sa ciljem da drugi te informacije vide. Prema tome, uobičajeni principi i pravila vezani za zaštitu privatnosti ne mogu se primenjivati na većinu problema vezanih za internet sajtove društvenih mreža (ibid., 184). Ovdje takođe važi dilema vezana za objektivnost i pouzdanost prikupljenih podataka. S jedne strane, s obzirom da korisnici nisu svesni da će podaci biti upotrebljeni za istraživanje, podaci mogu biti objektivni (dok u intervjuima i upitnicima ispitanici često daju odgovore koji će imati dobre posledice po njih ili druge). Ova činjenica može podstaći istraživače da se ogluše o pravila o zaštiti privatnosti i etička pitanja. Mada, sa druge strane, treba imati na umu da na objektivnost podataka plasiranih na internetu mogu uticati brojni drugi faktori (ibid., 185).

Oblasti u kojima se ovi podaci koriste (ali i zloupotrebljavaju) su brojne, počev od sociometrijskih istraživanja, preko novinarstva, pa do istraživanja tržišta i reklamiranja, a zaštita podataka je teško ostvarljiva, zahvaljujući i jakim ekonomskim razlozima zbog kojih se zadiranje u privatnost na internetu prvenstveno i javilo. Usled tolike izloženosti privatnih podataka javnosti, podiže se niz etičkih pitanja u vezi sa korišćenjem podataka i pitanja nalaženja načina očuvanja privatnosti ljudskih subjekata kod ovakvih istraživanja društvenih mreža. Pitanje koje se svakako nameće je da li se, i u kojoj meri, načela očuvanja privatnosti, koja inače važe, mogu primeniti i u virtuelnom svetu. Hozer i Ničke (ibid., 180) ističu da je tehnološki napredak postao toliko brz

da društvo ne može da mu se prilagođava na svoje uobičajene načine, tako da ostaje neuređeno da li zakoni i društveni standardi koji su vekovima utvrđivani u društvu generalno i koji važe u „stvarnom svetu“ važe (i uopšte mogu važiti) i u „virtualnom svetu“.

Mišljenje autorki je da bi istraživači trebalo da budu uvek svesni potencijalnih posledica svojih istraživanja i da se trude da podignu svest korisnika o ovim pitanjima, s obzirom da je teško naći bilo koji način da se zakonski zaštititi privatnost korisnika jer oni podatke daju javno i samovoljno (ibid., 184). Potrebno je dati odgovor na pitanje: kako, s jedne strane, zaštititi privatne podatke koji kruže internetom, a s druge strane, omogućiti da ti podaci ostanu lako dostupni za zakonite svrhe, i kako definisati „zakonite“ svrhe? Drugim rečima, postavlja se pitanje: u kom slučaju je prihvatljivo koristiti podatke dostupne na internetu, a u kom slučaju nije (ibid., 184).

Odgovornost prema ispitanicima i „ko ima koristi od istraživanja društvenih mreža?“

Pri procenama etičnosti istraživanja, uobičajeno se odmerava rizik koji se nameće ispitanicima s jedne strane, i korist koje to istraživanje donosi, kao i kome se ta korist može pripisati, sa druge strane. Kadašin (2005) predočava etičke probleme današnjih istraživanja društvenih mreža uopšte i postavlja značajno pitanje: ko ima koristi od analiza društvenih mreža? Isti autor (ibid., 151-2) zatim, kroz kritički osvrt na analize mreža, pokušava da pruži sveobuhvatan odgovor na ovo pitanje.

Zaključuje se da odgovor u velikoj meri zavisi od prirode istraživanja. Može se početi od istraživanja koja imaju koristi za društvo u celini, kao što su neka medicinska istraživanja. Iako sami ispitanici (oboleli od zaraznih bolesti) nemaju koristi od istraživanja i izlažu se riziku da se otkriju kao nosici bolesti, zahvaljujući njihovim odgovorima mogu se spasiti neki drugi životi, jer se na osnovu mreža mogu identifikovati i upozoriti osobe za koje postoji veliki rizik da obole od bolesti. Kada su u pitanju akademska istraživanja, Kadašin vrlo kritički iznosi svoj stav da koristi nemaju ni nauka ni čovečanstvo, već

sami istraživači. U istraživanju u organizacijama, kada su organizacije klijenti, koristi imaju te organizacije. Ukoliko je svrha istraživanja unapređenje posla, poboljšanje radnih uslova ili povećanje profita, ne postavlja se pitanje etičnosti; međutim, ukoliko će korist imati samo uprava, ili čak pojedini direktori, etičnost takvog istraživanja se more preispitati. Istraživanja mreža kriminalnih ili terorističkih organizacija bi trebalo da koriste državi ili narodu, ali je jasno da pojedinci koji su učesnici u istraživanju ne samo da nemaju koristi od njegovih rezultata, već im oni mogu štetiti. Najzad, postoje koristi za same ispitanike, iako su takvi slučajevi, kako tvrdi Kadašin, retki, i uglavnom su to dobiti na nivou kolektivnog.

Borgati i Molina (2005: 111) takođe posmatraju istraživanje iz perspektive ispitanika. Ispitanici sa istraživačima dele neke informacije koje su vrlo dragocene za njihovu karijeru, troše svoje vreme, a u slučaju analiza društvenih mreža čak moraju da opisuju svoje viđenje drugih ljudi, što je, pogotovo ukoliko je to mišljenje negativno, vrlo neprijatno iskustvo za ispitanike. Stoga, Borgati i Molina smatraju da je dužnost za ove istraživače da na neki način to ispitanicima nadokande. Daje se ideja da se ispitanicima pruži povratna informacija o njihovoj poziciji u društvenoj mreži, što bi moglo da ima oblik neke vrste saveta o tome kako razviti svoje veštine i resurse u mreži. Danas ovakva vrsta povratne informacije i dalje zahteva mnogo vremena, ali u budućnosti bi se uz pomoć kompjuterskih programa mogle lakše obezbediti povratne informacije sačinjene posebno za svakog pojedinca.

Problemi kod garantovanja anonimnosti

U sociometrijskim istraživanjima standardna procedura zaštite ljudskih subjekata je da se ispitanicima i ostalim učesnicima garantuje anonimnost. Čak i ako je potrebno da ispitanik otkrije svoj identitet tokom istraživanja (što je slučaj sa istraživanjima društvenih mreža), zaštita identiteta se garantuje i ispitanik može biti iskren u pružanju informacija. Garantovanje anonimnosti je, stoga, najbolji način da se zaštiti ispitanik u istraživanju, ali i kvalitet i pouzdanost dobijenih podataka.

Postoje određene pretpostavke kod istraživanja društvenih mreža za koje se podrazumeva da će se poštovati (Klov Dahl, 2005: 124), od kojih se mnoge odnose na obezbeđivanje anonimnosti u rezultatima, kao što su: da su istraživanja obično zasnovana na intervjuima sa primarnim učesnicima koji su dali saglasnost, ili na dobrovoljno popunjenim upitnicima; da postoje i koriste se načini da se zaštiti poverljivost podataka istraživanja; da se podaci „de-identifikuju“ u što ranijoj fazi istraživanja; da se informacije na osnovu kojih se pojedinci mogu identifikovati ne šire van samog projekta (bez dozvole nadležnog komiteta); i da podaci koji ostaju posle završetka projekta ne smeju sadržati informacije na osnovu kojih bi bilo moguće identifikovati učesnike istraživanja ili sa njima u mreži povezane članove.

Međutim, garantovanje anonimnosti u velikoj meri zavisi od obima i same prirode istraživanja (Kadushin, 2005: 140-1): u istraživanjima velikog obima mnogo je lakše obezbediti anonimnost, kako zbog velike količine ispitanika i podataka, tako i zbog toga što pojedinačna imena i podaci nisu od značaja (već opšti rezultati). Međutim, kako napominje ovaj autor, kod kvalitativnih istraživanja sa manjim brojem ispitanika, pogotovo ako se radi o organizaciji ili nekoj manjoj zajednici, iako se ispitanicima garantuje anonimnost i poverljivost podataka, sam identitet ispitanika može biti očigledan kako istraživačima tako i ostalima koji istraživanje čitaju. Zato se pri objavljivanju podataka često menjaju ne samo imena, već i neki drugi podaci, poput godišta, zanimanja, porekla, iako su nekad ti podaci značajni za rezultate istraživanja. Kod istraživanja organizacija ili zajednica, pak, nekad je nemoguće „zamaskirati“ njihovo ime. Dalji problemi slede zbog toga što nekad rezultati analiza mogu imati posledice za učesnike istraživanja kojih sami učesnici često nisu ni svesni. (Borgatti i Molina, 2003)

Kada se radi o istraživanju u organizacijama uopšte, dakle, situacija je komplikovana jer su organizacije uglavnom dovoljno male da bi i manji broj atributa bio dovoljan da se identifikuje pojedinac. Zatim, lako je doći do demografskih informacija iz baza podataka organizacije, pa je opet lako identifikovati ispitanika. Takođe, ukoliko se ne identifikuju pojedinci već departmani ili timovi u kojima su pojedinci koji nisu pokazali željene rezultate na istraživanju, postoji

mogućnost da će se određene mere, pa čak i otkazi, primenjivati na čitave grupe zaposlenih (Borgatti i Molina, 2005: 108-9). Međutim, kada se radi o istraživanju posebno društvenih mreža u organizaciji, pitanje anonimnosti i poverljivosti informacija je još komplikovanije jer je neophodno da ispitanici daju svoja imena kako bi se mogli povezati sa drugim ispitanicima i stvoriti mreže. Sam proces istraživanja ne može biti anoniman, ali se ispitanicima može garantovati da će se, po završenom sakupljanju podataka, imena zameniti pseudonimom ili identifikacionim kodom, tako da niko osim samog istraživača neće biti u mogućnosti da poveže informacije sa pojedincem. Ovo je svakako praksa kada se radi o objavljivanju istraživanja o društvenim mrežama. No, značajno je napomenuti da je praksa pri predaji izveštaja upravi organizacije ipak često drugačija jer su im prava imena učesnika istraživanja često od velikog značaja, npr. kada rezultati analize pokazuju pravac potrebne promene u načinu umrežavanja u organizaciji, odnosno mogu ukazati koje osobe bi trebalo, recimo, da se potrude da zauzmu centralnije mesto u mreži (ibid., 109).

Nezavisni etički komiteti

U svrhu zakonske regulisanosti zaštite privatnosti ljudskih subjekata, osnovani su Nezavisni etički komiteti (engleski: *Institutional Review Boards* ili *Independent Ethics Committees*). Ovi komiteti imaju pravo da zabrane istraživanja ukoliko se proceni da je etičnost istraživanja sporna u smislu mogućnosti ugrožavanja privatnosti ispitanika i otkrivanja identiteta ispitanika. Sva akademska istraživanja moraju se predati Nezavisnim etičkim komitetima², koji mogu doći (i neret-

2 Postoje slučajevi, međutim, kada istraživanje ne potpada pod nadzor komiteta – ukoliko se ne radi o akademskim istraživanjima, već o savetodavnoj delatnosti, tj. kada je istraživač plaćen da izvrši analizu mreže, recimo, u nekoj organizaciji. U ovim istraživanjima ispitanicima se ne daju neophodno formulari o saglasnosti; šta više, mogu biti primorani da učestvuju u istraživanju. Uprava organizacije ima pravo da, potom, raspolaze podacima na koji način želi, uključujući odluke o davanju otkaza ili unapređenja. Ukoliko istraživač dobije dozvolu od kompanije da objavi podatke analize, zato mu nije potrebna saglasnost ispitanika, niti oni čak moraju za to znati (mada će akademske norme, svakako, zahtevati potpunu anonimnost, te samim tim i zaštitu učesnika) (Borgatti i Molina, 2005: 110).

ko dolaze) do zaključka da rizici za učesnike istraživanja prevazilaze koristi koje istraživanje ima za nauku (Kadushin, 2005: 143). Čest je slučaj da se automatski odbacuju sva istraživanja u kojima se koriste imena, jer mnogi komiteti zaključuju da je bilo kakva vrsta identifikovanja pojedinaca učesnika nelegitimna i neetička (ibid., 143), tako da sva istraživanja koja nisu anonimna, čak iako samo istraživači mogu da vide imena ispitanika, nailaze na poteškoće. Ovo ima posebno uticaja na istraživanja društvenih mreža, s obzirom da je za njih identifikacija ispitanika, bar u početnoj fazi analize, neophodna.

Ovakva praksa znatno je otežala istraživanja u mnogim oblastima³. Ne dovodi se u pitanje da je briga oko legitimnosti istraživanja mreža neophodna, ali sprovedena na ovaj način dovodi u opasnost čitavo polje istraživanja društvenih mreža. Ističe se da postoji generalno veliko nezadovoljstvo konzervativnošću i načinima na koje komiteti donose odluke u akademskim krugovima (Klovdahl, 2005: 134, Kadushin, 2005: 143). Kao jedan od razloga zbog kog komiteti često neodobravaju inovativna istraživanja navodi se nedovoljna informisanost članova komiteta o novim oblastima istraživanja i potencijalnim vrednostima u njima, i podiže se pitanje adekvatnosti članova komiteta da donose odluke za istraživanja u različitim oblastima. Drugi problem je što svaki komitet odluke donosi nezavisno (sem što mora da poštuje najosnovnije zajedničke smernice) i što ne postoje propisani standardi koji bi istraživačima pomogli kako da koncipiraju istraživanja i uspešno ispune zahteve etičkih normi (Borgatti i Molina, 2003: 338). Klovdahl (2005: 134-5) daje primer da bi se širenja nekih zaraznih bolesti mogla sprečiti istraživanjima društvenih mreža u mnogo ranijem stadijumu, pre nego što uzmu maha na široj populaciji, upravo ako bi se na vreme dobilo odobrenje komiteta za sprovođenje takvog istraživanja.

3 Navodi se primer uticaja pooštavanja pravila kod istraživanja u školama. Ukoliko se radi o istraživanjima koja se odnose na nacionalne manjine, pogotovo vezano za korišćenje alkohola, droga ili za seksualnu aktivnost, postoje posebna pravila, i potrebno je dobiti pismenu saglasnost roditelja, dok je predašnja praksa bila da roditelji treba da se jave ukoliko se protive da njihova deca učestvuju u istraživanju. Tako da se može desiti da neka deca budu isključena iz istraživanja isključivo zbog toga što poruka nije stigla do roditelja, a kod istraživanja društvenih mreža, izostavljanje jednog čvora može dovesti do potpuno pogrešnih zaključaka (Kadushin, 2005: 150). Više o posledicama nedostajanja kodova za rezultate istraživanja u Borgatti i Molina (2003).

Ipak, navodi se i jedna pozitivna strana situacije (Kadushin, 2005: 150-1): ukoliko se dobije odobrenje od komiteta, ono može biti od velike koristi za istraživanje, jer ispitanici imaju više poverenja da će njihova anonimnost zaista ostati zagarantovana. Učesnicima se prvo objašnjava svrha istraživanja i naglašava se poverljivost podataka i činjenica da je istraživanje podržano od strane državne institucije za zaštitu ljudskih subjekata i da se podaci ne mogu koristiti na sudu.

Kao zaključak se nameće da bi zadatak komiteta bio da zaštiti ljudske subjekte, ali ne sputavajući i zabranjujući istraživanja koja su korisna.

Predloženi principi očuvanja privatnosti ispitanika

Autori koji se bave etičnošću istraživanja društvenih mreža, sem što žele skrenuti pažnju na probleme sa kojima se susreću, pokušavaju pre svega da pruže praktične smernice za buduća istraživanja kako bi se ona mogla sprovesti sa što manje smetnji i u skladu sa pretpostavljenim etičkim normama.

Klovdal (2005: 125-7) predlaže niz opštih praktičnih procedura kako rukovati podacima i opremom da bi se što lakše i sigurnije anonimizirali podaci: instrumente za prikupljanje podataka treba segmentisati kako bi se identifikujuće informacije odvojile od ostalih informacija; što manji broj istraživača treba da ima pristup identifikujućim informacija; treba koristiti najsigurnije kompjutere za rad sa neobrađenim podacima, tj. za dodeljivanje šifri članovima mreže; ne priključivati kompjutere na kojima se radi sa neobrađenim podacima na internet; ne slati dokumente sa neobrađenim podacima preko interneta (čak iako su šifrovani) i nikad ne slati šifrovane podatke zajedno sa šifrom; u radnom prostoru uskladištene podatke držati sigurno zaštićene; u što ranijoj fazi potrebno je uništiti identifikujuće informacije (što je moguće čim se mreža mapira); i najzad, obezbediti odgovarajuću obuku zaposlenih na projektu o zaštiti poverljivih informacija.

Kada se radi o istraživanjima društvenih mreža u organizacijama, Borgati i Molina (2005: 111-13) izlažu niz smernica kako bi se isto-

vremeno u što većoj meri zaštitili ispitanici i istraživačima omogućilo da sprovedu istraživanje (s tim što su mnogi ovi predlozi primenjivi na istraživanja mreža uopšte). Prvo, poželjno je da istraživač potpiše ugovor sa upravom organizacije o tome koje podatke, i u kojoj formi, će uprava moći da vidi, kao i kako će uprava dobijene podatke koristiti (iako autori napominju da je činjenica da su uglavnom organizacije te koje postavljaju uslove). Ispitanicima se daje formular o saglasnosti koji treba da ukazuje na potencijalne rizike koje istraživanje nosi po njih, i važno je da ispitanici budu upoznati sa ugovorom koji je uprava organizacije potpisala, kao i da im se da primer vrste informacija koje će uprava videti. Predlaže se da se potencijalnim ispitanicima prikaže i primer analize društvene mreže. Na osnovu ovoga, zaposleni mogu da izaberu da li će učestvovati u istraživanju, i imaju pravo da to odbiju. Predlaže se, takođe, da i istraživač potpiše formular o poverljivosti, kako bi bilo jasno da je to ugovor između istraživača i ispitanika. Ukoliko je moguće, uprava ne bi trebalo da vidi podatke koji nisu anonimizirani ili bar objedinjeni na nivou grupe. Da bi se sprečilo da uprava otpusti, recimo, čitavo odeljenje za koje se ispostavi da ima loše rezultate, akademski istraživači mogu sačekati sa objavljivanjem rada i rezultata dok podaci više ne budu aktuelni (Borgatti i Molina, 2003: 347). Zatim, ako je moguće, istraživač treba sam, a ne uz pomoć uprave, da podstakne članove mreže da učestvuju u istraživanju. I najзад, preporučuje se pružanje povratne informacije svakom pojedincu.

Pokušaji sačinjavanja principa očuvanja privatnosti ljudskih subjekata na internetu, prvenstveno na sajtovima društvenih mreža, kao što je već izneto u tekstu, su komplikovani. Jedna od mogućnosti koju Hozer i Ničke (2010: 184) razmatraju je pokušaj da se kontaktiraju korisnici čiji podaci bi se koristili u istraživanju, mada je to u istraživanjima velikog obima gotovo nemoguće. Drugi problem je što su nekad informacije na internetu anonimne, te je zapravo nemoguće kontaktirati korisnika da bi se dobila saglasnost. Ono što bi trebalo da se izrodi iz diskusija je razvoj novih tehnologija, ili novih upotreba starih tehnologija, kako bi se doprinelo zaštiti privatnosti (ibid., 185). Ipak, kao krajnji zaključak, predlaže se pristup da se pravila ponašanja po pitanju privatnosti koja važe u „stvarnom svetu“ i komunikaciji licem u lice primenjuju i u „virtuelnom svetu“. Dakle, podaci koje je

neko postavio na, recimo, sajtu neke društvene mreže ili grupe mogu se koristiti u kontekstu i od strane publike za koju je ta osoba podatke namenila, čak iako je u pitanju zaista velika publika ili publika koju ta osoba ne poznaje lično. Tako da niko drugi ne bi trebalo da ima prava da, bez odobrenja, koristi te informacije (a istraživači verovatno nisu publika kojoj se većina korisnika obraća). Isto tako, ne odobrava se pristupanje nekoj grupi sa ciljem da se dođe do podataka. Kada su u pitanju dostupni imejlovi, predlog je da se primenjuje isti princip, i ovde se pravi poređenje sa čitanjem tuđih razglednica: ako su izloženi očima javnosti, princip učtivosti nas sprečava da ih čitamo ukoliko nisu nama namenjene. Korišćenje blogova u svrhe istraživanja, sa druge strane, je prihvatljivo, pošto su oni, poput bilborda, namenjeni široj javnosti. Od istraživača koji se bave društvenim mrežama, ali i uopšte društvenim pitanjima, dakle, očekuje se da poštuju i ne ugrožavaju tuđu privatnost, čak i ako to znači otežan proces istraživanja (ibid., 186).

Zaključak

Stručnjaci iz oblasti analiza društvenih mreža svesni su ozbiljnosti zahteva da se istraživanja pridržavaju oštrih etičkih normi, ali i opasnosti koja, zbog toga, preti čitavom ovom naučnom polju. Kao najveći problem prepoznaje se nepostojanje jasnih i propisanih etičkih principa vođenja istraživanja i zaštite privatnosti ispitanika, kao i, kako navodi većina autora, nedostatak razumevanja u Nezavisnim etičkim komitetima za inovativna istraživanja, ali i za probleme koji proizilaze iz same prirode istraživanja društvenih mreža uopšte (neophodnost identifikacije ispitanika). Iako i dalje postoje oblasti ovog istraživanja kod kojih etički standardi koje treba slediti nisu potpuno jasno definisani (kao kad su u pitanju istraživanja sa javno dostupnim podacima i na internetu), za većinu etičkih problema u istraživanjima društvenih mreža autori predlažu konkretne principe kojih bi se trebalo pridržavati. Ulažu se nade da će se u budućnosti javiti razumevanje za specifičnosti etičkih problema sa kojima se istraživači društvenih mreža susreću i da će se pronaći najbolji načini zaštite ljudskih subjekata, a da se, pri tom, ostvare uslovi za dalji nesmetani razvoj ove istraživačke oblasti.

Literatura:

- Borgatti, S. P., Molina J.L. (2003). Ethical and Strategic Issues in Organizational Social Network Analysis. *The Journal of Applied Behavioural Science* 39 (3): 337-349.
- Borgatti, S. P., Molina J.L. (2005). Toward ethical guidelines for network research in organizations. *Social Networks* 27 (2): 107–117.
- Hoser, B., Nitschke, T. (2010). Questions on ethics for research in the virtually connected world. *Social Networks* 32: 180–186.
- Kadushin, C. (2005). Who benefits from network analysis: ethics of social network research. *Social Networks* 27 (2): 139–153.
- Klov Dahl, A. S. (2005). Social network research and human subjects protection: Towards more effective infectious disease control. *Social Networks* 27 (2): 119–137.
- Wasserman, S., i Faust, K. (1994) *Social network analysis: methods and applications*. Cambridge, England and New York: Cambridge University Press.

ETHICAL ISSUES IN SOCIAL NETWORK RESEARCH

Bojana Komaromi

University of Novi Sad, Faculty of Agriculture

During the last decades, especially during the 21st century, social network research has attracted a lot of interest in various scientific disciplines. However, along with the development and new applications of network analysis, rigorous ethical standards have been imposed on the research procedures in order to ensure the utmost protection of human subjects participating in the research. The ethical problems in social network research mainly arise due to the necessity to identify the respondents (as well as other members of the respondents' social network) in order to create social networks. Therefore, anonymity of respondents during the very process of data collection is impossible. Due to the potential risks for the respondents, and increased concern

for protection of human subjects, the development of this whole research area is at jeopardy. In academic circles, great attention is devoted to the ethical issues of social network research in order to establish guidelines and rules, so as to, on one hand, guarantee the data confidentiality and protection of human subjects, and on the other hand, enable the researchers to conduct their research. The purpose of this paper is to present the current views on ethical issues concerning social network research and specific problems arising from them, as well as to present the suggestions of the quoted authors on the ways of surmounting these problems.

Key words: social network, ethical issues, human subjects, data confidentiality, Independent Review Boards.

Popularnost koju teorija i analiza socijalnih mreža dobijaju, kako među sociolozima, antropolozima, tako i među ostalim istraživačima društvenih i prirodnih nauka, u proteklih nekoliko decenija nesumnjivo raste. Razlog je u tome što ova teorija nudi drugačiji pristup u odgovorima na stare sociološke teme – kakvi su društveni odnosi, obrasci i implikacije koji stvaraju socijalni entiteti.

Međutim, i pored toga što je na međunarodnoj sceni teorija i analiza socijalnih mreža stekla priličnu popularnost, u domaćoj naučnoj javnosti joj se ne pridaje dovoljno pažnje. Osim sporadičnih teorijskih radova, uglavnom preglednog karaktera, kao i male pažnje koja se posvećuje u studijskim programima na univerzitetima, nije sprovedeno nijedno ozbiljno socioško istraživanje iz ove oblasti. Zbog toga je primarni cilj ovog tematskog zbornika da našoj naučnoj javnosti približi ovu problematiku u teorijskom i istraživačkom pogledu.

Veliku zahvalnost za objavljivanje ovog zbornika dugujemo Ministarstvu prosvete i nauke Republike Srbije koje je podržalo projekat „Značaj participacije u društvenim mrežama za prilagođavanje evrointegracijskim procesima“ (evidencioni broj: 179037), u okviru kojeg je i nastao zbornik *Analiza socijalnih mreža I*. Objavljeni radovi u ovom zborniku predstavljaju rezultat rada saradnika u prvoj istraživačkoj godini.

